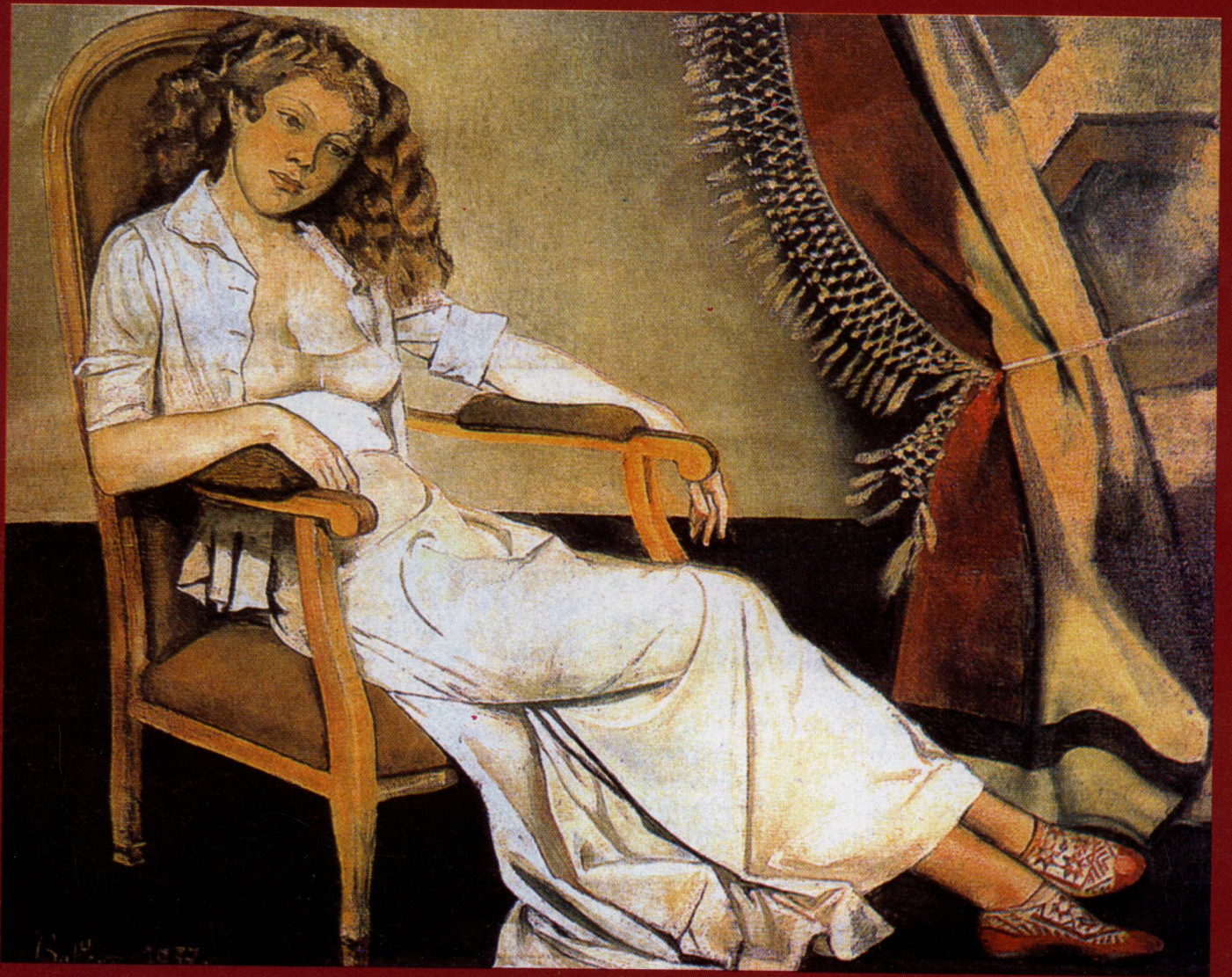

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΝΟΙΞΑΝ

Περιμένοντας τή μεταρρύθμιση πού δέν ἔγινε, ἀκόμα μιά φορά

Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Ἐμπρός: γιά τή «μεταρρύθμιση τῆς μεταρρύθμισης» • Θανάσης Ἀλεξίου, (Μετα)νεωτερικές ἀναγνώσεις τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος • Σπύρος Τζόκας, Ὁ φρονηματιστικός καί κανονιστικός λόγος στή διδακτική τῆς ἱστορίας • Κασίμης Χαράλαμπος, Γιώργος Σταθάκης, Ἡ παρακμή τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου καί οἱ νέες θεωρήσεις γιά τήν ὑπαιθρο • Peter Burke, Ὁ λαϊκός πολιτισμός ὑπό ἀναθεώρηση • Νίκος Κουρεμένος, Ἕνας κινηματογράφος 100 ἐτῶν • Μανόλης Ἀθανασάκης, Βασίλης Τσιτσάνης - 1946 • Πέρυ Ἄντερσον, Ἀνανεώσεις • Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτικές

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Ἰούλιος - Αὐγουστος 2000 • τεῦχος 78-79 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιούλιος - Αύγουστος 2000
τεύχος 79-80 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη
Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες
Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
υποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48
ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Έμπρός: για τή «μεταρρύθμιση τής μεταρρύθμισης».....	5
Θανάσης Άλεξίου, (Μετα)νεωτερικές αναγνώσεις του έκπαιδευτικού συστήματος.....	14
Σπύρος Τζόκας, Διδακτική τής ιστορίας: Ο φρονηματιστικός και κανονιστικός της λόγος.....	19
Κασίμης Χαράλαμπος, Γιώργος Σταθάκης, Η παρακμή του άγροτικού χώρου και οι νέες θεωρήσεις για τήν ύπαιθρο,.....	23
Peter Burke, Ο λαϊκός πολιτισμός υπό αναθεώρηση.....	28
Πέρι Αντερσον (μτφρ. Χαράλαμπος Γολέμης), Άνανεώσεις. Ο νέος δρόμος του New Left Review,.....	36
Μανόλης Άθανασάκης, Μανόλης Τσιτσάνης - 1946...43	
Νίκος Κουρεμένος, Ένας κινηματογράφος 100 έτων.....	60

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτικές Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....	64
---	----

Κωστής Παπαγιαννάκης

Δέν πέρασε πολύς καιρός από τότε πού χάθηκε ο Κωστής Παπαγιαννάκης. Τόν θυμόμαστε δέν ξεχνάμε ότι τά Παπαγιαννάκια ήταν δύο. Κι ο Μιχάλης θυμήθηκε τόν Πολίτη, προσφέροντάς του 200.000 στή μνήμη του Κωστή. Παλιές οι άγάπες.

Α.Ε.

ΕΜΠΡΟΣ:

ΓΙΑ ΤΗ «ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ»

Ὁ ἴδιος πάντα προσανατολισμός

τοῦ Ἀγγέλου Ἐλεφάντη

Μετά τά ἐρείπια τῆς σχολικῆς ἀποτυχίας καί τῆς σχολικῆς διαρροῆς πού σκόρπισε ἡ «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη διαρρέουν στόν Τύπο διάφορες ιδέες τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας καί τῶν συμβούλων του γιά βελτιωτικές παρεμβάσεις. Ἀναγγέλθηκε κίολας ὅτι στό ἐξῆς θά ὑπάρχει σύμπτωση τῆς διδακτέας ὕλης μέ τήν ἐξεταστέα. Διδακτέον θά εἶναι τό ἐξεταστέον: τό ἐξεταστέον θά ἀποφασίζει ποιό εἶναι ἐκεῖνο τό ἀντικείμενο πού δικαιούται νά τύχει τῆς διδακτικῆς τιμῆς. Ἔτσι, μέ βάση αὐτή τή λογική, ἂν τό ὑπουργεῖο ἀποφασίσει ὅτι ἐξεταστέα εἶναι π.χ. τά 60% ἢ τά 50% τῆς ὕλης πού περιέχεται σέ ἕνα σχολικό ἐγχειρίδιο, οἱ καθηγητές θά διδάξουν μόνον αὐτή. Καί, ἂν σέ κάποιο Λύκειο οἱ καθηγητές ἀπό δικό τους μεράκι ἤ ξεροκεφαλιά διδάξουν ἕνα κεφάλαιο παραπάνω αὐτό τό παραπάνω εἶναι λόγια τοῦ ἀέρα, ὅπως, λόγια τοῦ ἀέρα εἶναι αὐτά πού ἕνας περιέργος μαθητής θά θελήσει ἀπό μόνος του νά μάθει διαβάζοντας, εἴτε ἀπό τό σχολικό ἐγχειρίδιο εἴτε ἀπό ἄλλα βιβλία. Οἱ φροντιστές ἄλλωστε, πού ξέρον πολὺ καλά τή δουλειά τους, δέν περιπλανοῦνται στόν ἀπέραντο κυκεῶνα τῶν γνώσεων οὔτε ἐξωθοῦν τούς μαθητές τους σ' αὐτή τήν περιπέτεια ὅταν τό κύριο, τό κύριο χωρίς ἐκπτώσεις, εἶναι ὁ μαθητής ν' ἀνταποκριθεῖ στίς ἐξετάσεις μέ ἐπιτυχία. Δέν ὑπάρχει βαθμός, οὔτε καλός οὔτε κακός, ἔξω ἀπό τίς ἐξετάσεις.

Ἀπό τήν περικοπή τῆς ἐξεταστέας ὕλης καί τῶν ἐξεταστέων μαθημάτων στήν ὑπονόμηση τῆς γενικῆς παιδείας

Πρῶτο, λοιπόν, σοβαρό βῆμα γιά τή μεταρρύθμιση τῆς «μεταρρύθμισης» εἶναι ἡ σύμπτωση τῆς ἐξεταστέας καί

τῆς διδακτέας ὕλης μέ τή μέθοδο περικοπῆς τῆς διδασκομένης ὕλης. Ἔτσι θεωροῦν ὅτι ξαλαφρώνουν κάπως οἱ μαθητές ἀπό τό βάρος μαθήσεων, ἐνδεχομένως ὑπερβολικῶν γιά τό συγκεκριμένο στάδιο μαθητείας, μαθήσεων πού θά μπορέσουν νά κατακτήσουν ἀργότερα. Ἀργότερα σημαίνει στό Πανεπιστήμιο; Εἶναι σά νά πιστεύουν ὅτι ἐκεῖνα τά κεφάλαια τῆς ἱστορίας πού δέν θά διδαχθεῖ ὁ μαθητής στή Β' Λυκείου θά τά συναντήσῃ «ἀργότερα», ὅταν μέ τό καλό θά κάνει ἀγροτικό ἰατρεῖο! Ἡ ἐκεῖνα τά τμήματα τῆς βιολογίας πού θά παραπεμθοῦν γιά ἀργότερα θά τά ξαναβρεῖ μροστά του ὁ φοιτητής πλέον τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, γιατί φαίνεται ὅτι κατά τίς πληροφορίες τοῦ Ὑπουργείου στίς φιλοσοφικές σχολές διδάσκεται καί βιολογία.¹

Εἶναι βέβαια γελοῖο νά στηρίζεται κανείς στή λογική τοῦ ὅ,τι ἀφήνεται σήμερα ἐκτός διδακτικοῦ, ἄρα καί ἐξεταστικοῦ πεδίου, θά τό συναντήσῃ ὁ νέος ἀργότερα καί ἐπομένως τό μορφωτικό ἔλλειμμα δέν θά εἶναι παρά προσωρινό. Ὅλοι οἱ καθηγητές τῶν Πανεπιστημίων ξέρον πολὺ καλά, τό βλέπουν στά μάτια καί στίς πρῶτες προσπάθειες τῶν φοιτητῶν τους, ὅτι ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν πρωτοετῶν δέν ἔχει τίς ἀπαιτούμενες γνώσεις καί τίς γενικότερες μορφωτικές προϋποθέσεις νά παρακολουθήσῃ τό μάθημα. Οὔτε καν οἱ ἀριστοῦχοι πού στίς φεινές ἐξετάσεις βαθμο-

1. Πολύ ὀρθά ὁ Δ.Μ. Μαρωνίτης τονίζει ὅτι: «ἡ ἐξίσωση διδακτέας καί ἐξεταστέας ὕλης πρέπει, πιστεύω, ταχύτατα νά μεταβληθεῖ σέ μαθηματική ἀνισότητα. Γιατί προέχει ἡ διευρυμένη καί διαλογική διδασκαλία: ἐπετα, ὅσο γίνεται, πύ περιορισμένη, ἡ γραπτή ἐξέταση, ὡς ἀναγκαῖο μᾶλλον κακό» (Βῆμα, 3.9.2000).

λογήθηκαν μέ 18 και 19. Όπότε ο εύσυνείδητος καθηγητής, γιά ένα διάστημα, κάνει στό Πανεπιστήμιο τή δουλειά πού θά έπρεπε νά εΐχει γίνει στό Λύκειο γιατί δέν έχει νόημα νά διδάσκει μπροστά σέ μάτια άπλανή ή άτα μή άκουόντων γιατί δέν εΐναι σέ θέση νά κατανοήσουν. Γιά νά μαθαΐνουμε πρέπει νά κατέχουμε εκείνη τή γνώση πού άποτελεί προϋπόθεση τής νέας γνώσης. Τούτος όμως ο εύσυνείδητος καθηγητής υποσκάπτει τή λειτουργία του Πανεπιστημίου καθώς άθελά του ρίχνει τό επίπεδο κάνοντας τή δουλειά του Λυκείου. Όπότε, ο έπίσης εύσυνείδητος συνάδελφος του παραβλέπει πόσοι και ποιοί εΐναι σέ θέση νά τόν παρακολουθήσουν, και κάνει κανονικά τή δουλειά του, πού άντιστοιχεί στό πανεπιστημιακό επίπεδο. Άλλά στή πραγματικότητα «σολάρει» μόνο κάποιοι λίγοι επικοινωνούν μέ τήν άνώτερη ή τήν εικαζόμενη άνώτερη γνώση του πανεπιστημιακού επιπέδου. Και οι άντιφάσεις συσσωρεύονται.

Η χειρότερη, ώστόσο, συνέπεια άπό τήν περικοπή τής ύλης εΐναι ότι σακατεύεται ή έννοια τής γενικής παιδείας, ή ίδια ή μορφωτική λειτουργία του Λυκείου, διότι περικόπτονται τμήματα άπό ένα άδιαίρετο όλον τό όποιο δέν επιδέχεται περικοπές χωρίς νά άλλοιωθει. Τήν ίδια ύπονόμευση, δραστικότερη μάλιστα, προξενεί και ο περιορισμός των έξεταζομένων μαθημάτων άπό 14 σέ 10 ή και 9, όπως φαίνεται ότι εΐναι ο προβληματισμός του Ύπουργείου. Διότι, άν τό όλον τής γενικής παιδείας περιέχεται σέ συγκεκριμένα δέκα ή δεκαπέντε μαθήματα, ή μή έξέταση όρισμένων συνεπάγεται τήν ύποτίμησή τους, άρα τήν ύπονόμευση του όλου.

Η «μεταρρύθμιση» Άρσένη εΐχε ένα και μόνο σωστό σημείο: κατάργησε τίς δέσμες και ύποχρέωσε τούς μαθητές νά προετοιμάζονται και νά έξετάζονται σέ όλα τά βασικά μαθήματα, άνεξαρτήτως ποιά κατεύθυνση και ποιά πανεπιστημιακή σχολή θά επέλεγαν. Μέ τό παλαιό σύστημα όποιος άποφάσιζε νά πάει π.χ. κατά Πολυτεχνείο άδιαφορούσε πλήρως γιά τά φιλολογικά μαθήματα, κι αντίθετα οι ύποψήφιοι τής Γ΄ δέσμης (φιλολογικά, νομικά κλπ.) άδιαφορούσαν πλήρως γιά τά μαθηματικά, τή φυσική, τή βιολογία. Κι επειδή τό σύστημα μέ τίς δέσμες έξησε 20 όλόκληρα χρόνια —εΐναι μιά άπό τίς μεγάλες «προσφορές» του ΠΑΣΟΚ και τής ΝΔ προς τόν έλληνικό λαό— σήμερα υπάρχουν στρατιές όλόκληρες άποφοίτων του έλληνικού Λυκείου πού δέν έχουν άπολύτως καμιά σχέση μέ τή μαθηματική σκέψη ή τή φυσική, ένω αντίθετα «ούτοι πού «διαπρέπουν» στίς θετικές επιστήμες δέν χουν ιδέα άπό ιστορία, φιλοσοφία, κοινωνιολογία, οικονομία, μαθήσεις γλώσσας και λογοτεχνίας. Λέγεται και λειτουργικός αναλφαβητισμός τό άποτέλεσμα αυτό. Έξ αίτίας του οι τελειόφοιτοι του έλληνικού Λυκείου, έστω κι άν άργότερα γίνουν διάσημοι χειρουργοί, επιτυχημένοι επιχειρηματίες, καλοί ναυτικοί ή αγρότες, διαθέτουν μιά πολύ περιορισμένη άντίληψη τής πραγματικότητας. Η παρεχόμενη γενική παιδεία εΐναι τό-

σο άσθενής και μερικευτική ώστε δέ μπορεί νά προσφέρει στους Έλληνες πολίτες ένα εφόδιο άυτοπροσδιορισμού, μιά βάση άντίστασης στα εκάστοτε ιδεολογήματα του συρμού.

Γενική παιδεία: κοινωνικό άγαθό

Η επιλογή των 14 έξεταζομένων μαθημάτων, όπως και ο σχεδιαζόμενος περιορισμός σέ 9, δέν εΐναι άποτέλεσμα ενός βαθύτερου προβληματισμού γιά τό τί συνιστά τή γενική παιδεία. Όπως έλεγα και πιο πάνω τό όλον τής γενικής παιδείας εΐναι *άδιαίρετο*, δέν τεμαχίζεται. Άν μέρος του εΐναι και ή μουσική και ή σωματική άγωγή πρέπει νά έξετάζεται κι αυτή γιατί, πράγματι, μή έξεταζόμενο μάθημα εΐναι σά νά μήν ύπάρχει. Η φιλοσοφία, γιά παράδειγμα, πού δέν έξετάζεται, εΐναι σά νά μήν ύπάρχει. Δέν άφορα κανένα. Άλλά γενική παιδεία χωρίς φιλοσοφία εΐναι περίπου σκορδαλιά χωρίς σκόρδο. Στήν πραγματικότητα τόσο ή ταύτιση τής έξεταστίας μέ τή διδακτέα ύλη, όσο και ή περικοπή μερικων μαθημάτων δέν άπορρέουν άπό κάποια επιστημολογική έρευνα γιά τό αναγκαίο εύρος και βάθος τής γενικής παιδείας. Η κυβέρνηση, άπλως, επιδιώκει νά επικρατήσει ήπιο κλίμα τό χειμώνα πού έρχεται. Πανικόβλητη μπροστά στην έκταση τής άποταρρύθμιση και φοβούμενη τίς αντιδράσεις, προσπαθεί νά ελαφρύνει κάπως τό βάρος αυτού του δολοφονικά έξεταστικοκεντρικού συστήματος και ν' άποφύγει τήν κοινωνική δυσαρέσκεια μέ τό συνακόλουθο πολιτικό κόστος.

Έκείνο πού έλλειψε άπό τήν προβληματική των ιθυνόντων εΐναι μιά συνεκτική και όρθολογική άπάντηση στό έρώτημα τί πρέπει νά εΐναι, σήμερα, ή γενική παιδεία, ποιός εΐναι δηλαδή ο ρόλος ενός σύγχρονου Λυκείου. Εΐχε λείψει και τότε πού θέσπιζαν τίς δέσμες και όταν τίς κατάργησαν και τώρα πού προσανατολίζονται σέ περικοπές πλάτους και βάθους.

Τό έρώτημα τί εΐναι ή γενική παιδεία ως πολιτιστικό-μορφωτικό άγαθό συνεΐρει ένα δεύτερο μέ τό όποιο εΐναι άξεδιάλυτα συνδεδεμένο. Άφού ή γενική παιδεία εΐναι κοινωνικό άγαθό ποιό τό καρπώνονται; Ποιούς πρέπει νά άγγίζει μέ τά δώρα της ή γενική παιδεία;

Τό δεύτερο αυτό έρώτημα, πού έχει νά κάνει μέ τή δημοκρατικότητα του σχολείου, έχει λάβει μιά μερικώς ικανοποιητική, αλλά άνεπαρκή, άπάντηση μέ τή θέσπιση του ύποχρεωτικού Γυμνασίου, τής έννιάχρονης ύποχρεωτικής εκπαίδευσης.

Τό έννιάχρονο ύποχρεωτικό σχολείο όμως απέχει πολύ άπό τό δωδεκάχρονο. Τό ζήτημα κι εδώ δέν εΐναι ποσοτικό αλλά ποιοτικό. Γιατί σ' αυτά τά κρίσιμα χρόνια του Λυκείου συντελείται ή ηλικιακή ώριμανση του εφήβου, πραγματοποιείται ή δέουσα συσσωρευση γνώσεων, μορφοποιούνται οι δεξιότητες και τά ένδιαφέροντα του μαθητή. Όστε μόνο σ' αυτά τά τελευταία χρόνια τό άγαθό τής γενικής παιδείας μπορεί νά γίνει

πλέον ο ώριμος καρπός, τό αποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς, σχετικά, μαθητείας, ἀσκήσεως καί προσωπικῆς βίωσης. Ὅπως τό δημοτικό σχολεῖο παρέχει ἐκείνη τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση πού εἶναι ἀπαραίτητη σέ ὅλους, ἄλλο τόσο, στίς σημερινές κοινωνίες, ἡ ὀλοκληρωμένη γενική παιδεία εἶναι ἀνάγκη γιά ὅλους, χωρίς ἐξαιρέση καί ἀνεξάρτητα ἀπό τόν μελλοντικό ἐπαγγελματικό προσανατολισμό. Ἡ γενική παιδεία εἶναι ἡ κοινή μας γλώσσα πού ὅλοι καταλαβαίνουμε, ὅλοι χρησιμοποιοῦμε, αὐτή μέ τήν ὁποία ὅλοι ἐκφραζόμαστε: οἱ πλούσιοι καί οἱ φτωχοί, οἱ ἀριστεροί καί οἱ δεξιοί, οἱ ἀγρότες καί οἱ ναυτικοί, οἱ ἐργάτες, οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ τεχνίτες, οἱ ἐπιστήμονες, οἱ νοικοκυρές, οἱ ἀργόσχολοι, οἱ ταξίτζηδες, οἱ κομπιουτεράδες, οἱ τραγουδιστές. Εἶναι τό κοινό ταμεῖο τοῦ πολιτισμοῦ μας ἀπό τό ὁποῖο ὁ οἰοσδήποτε πρέπει νά ἔχει τή δυνατότητα νά ἐκταμεύει τά ἀγαθά τῆς ἀποθησαυρισμένης εὐαισθησίας καί τῆς συσσωρευμένης γνώσης.

Ἡ γενική παιδεία, παρόλο πού τό περιεχόμενο τῆς δέν εἶναι δυνατόν νά ὀρισθεῖ μέ ἀκριβεία καί τελεσίδικα, περιέχει ἕνα σύνολο γνώσεων ἄλλα καί μεθόδων παραγωγῆς καί προσοικειώσεως γνώσεων πού θεωροῦνται ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ γιά τή σύσταση μιᾶς μορφωμένης προσωπικότητας. Καί συνάμα ἐμπεριέχει ἕνα σύνολο ἠθικῶν, αἰσθητικῶν καί κοινωνικῶν ἀξιών, ἐκείνων ἀκριβῶς, πού συνθέτουν μιᾶ καλλιεργημένη προσωπικότητα, χάρη στίς ὁποῖες ὁ κάθε ἄνθρωπος μπορεῖ νά γίνεται κοινωνός τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας καί τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας. Δέν εἶναι ἔμφυτες αὐτές οἱ ἀξίες, δέν εἶναι ἐγγεγραμμένες στό DNA τοῦ ἀτόμου, γιά τοῦτο «διδασκόν ἢ ἀρετή», παρόλο πού δέν ξέρουμε πάντοτε τί εἶναι ἡ ἀρετή. Ὁ καταστατικός νόμος περί Μέσης Ἐκπαίδευσως τή θέλει ἀνθρωπιστική ἄλλα καί «ἐλληνορθόδοξη», ἄλλοι τήν ἐννοοῦν ὡς ἀνθρωπιστική, ἄλλοι θά τήν ἤθελαν πρακτική, δηλαδή «ἐπαγγελματική-τεχνολογική». Ἄλλωστε στή σύνοδο κορυφῆς τῆς Λισαβώνας (Ιούνιος 2000) οἱ πρωθυπουργοί τῆς ΕΕ χάραξαν σέ ἀδρές γραμμές τίς ἀρχές μιᾶς ἐκπαιδευτικῆς ἐνοποίησης πού θά ὑπερβαίνει τίς ἐθνικές ἐκπαιδευτικές πολιτικές. Ἡ ἔμφαση δόθηκε στήν ἐπαγγελματική-τεχνολογική παιδεία, τή γενίκευση τῆς πληροφορικῆς. Πιστεύουν ὅτι μ' αὐτόν τόν προσανατολισμό ἡ ΕΕ θά γίνει ἀνταγωνιστική στό πλαίσιο τῆς παγκοσμιοποιημένης ἀγοράς.

Ὡστόσο, παρά τά στριμώγματα, τίς ἀλλοιώσεις, τίς περικοπές πού ὑφίσταται, ἡ γενική παιδεία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἕνα ἀνοιχτό πεδίο γνωστικῶν, ἰδεολογικῶν καί ἐκπαιδευτικῶν κατακτήσεων καί ἀναζητήσεων. Παρά τίς τάσεις πού κυριαρχοῦν κάθε φορά, εἶναι τά ἴδια τά μαθησιακά ἀντικείμενα πού δημιουργοῦν συνεχεῖς ἀναρωτήσεις, εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ φορεῖς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος (γονεῖς, μαθητές, ἐκπαιδευτικοί, πολιτική ἡγεσία), πού, κατέχοντας διαφορετικές ταξικές θέσεις στό πλαίσιο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ, ἐπιβάλλουν νέες ἀρθρώσεις, ἐξισορροπητικές, ἀνατροπές καί μετασχηματισμούς. Ἀπό τά μαθη-

ματικά ὡς τή φιλοσοφία, ἀπό τή λογοτεχνία στή βιολογία, ἀπό τήν οἰκονομία στή μουσική, ἀπό τήν ἱστορία τή γεωγραφία καί τίς ξένες γλώσσες ξετυλίγεται μιᾶ σύνθετη διαδικασία πού ἀνοίγεται συνεχῶς σέ νέους κόσμους καί συναντᾷ τήν πολυφωνία τῶν κόσμων.

Γι' αὐτό τό Λύκειο, τό ὄργανο δηλαδή τῆς γενικῆς παιδείας, δέν μπορεῖ νά εἶναι σχολεῖο εἰδίκευσης, ἀκόμη κι ἂν ὡς εἰδίκευση θεωρηθεῖ συνάρθρωση ποικίλων μαθησιακῶν ἀντικειμένων. Ἡ γενική παιδεία εἶναι ἕνα ὄλον ὄχι ἕνα σύνολο. Στό ὄλον ὑπάρχει μιᾶ δομική σχέση ἀνάμεσα στά στοιχεῖα πού τό συναποτελοῦν μέ τήν ἐννοια ὅτι τό καθένα ἀπ' αὐτά προϋποθέτει καί συνεπάγεται ὅλα τά ἄλλα, ἐνῶ τά μέρη δέν ὑπάρχουν παρά ὡς στοιχεῖα τοῦ ὅλου (Ἀριστοτέλης). Ἔτσι, τά μαθήματα ἑνός προγράμματος ἐξαετοῦς μαθητείας δέν εἶναι μιᾶ παρατακτῆ ἄθροιση γνώσεων καί πληροφοριῶν κατανεμημένη μέ μιάν ὀρισμένη δοσολογία στό χρόνο. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό ἀποτέλεσμα τῆς γενικῆς παιδείας ὡς μορφωτικό κεκτημένο, ἀτομικό καί συλλογικό, εἶναι μιᾶ «γραμματική τῶν πολιτισμῶν» γιά ὅλους (Μπρωντέλ). Κι ὅπως ὅταν διδασκόμαστε τή γραμματική μιᾶς γλώσσας, ἂν γιά τόν ὁποιοδήποτε λόγο μείνουν ἔξω ἀπό τή διδασκαλία π.χ. τά ρήματα ἢ τά οὐσιαστικά, τότε, ἀπλούστατα, δέν διδασκόμαστε αὐτή τή γλώσσα, ἔτσι συμβαίνει καί μέ τή γενική παιδεία: ἂν κάποια ἀπό τά δομικά τῆς στοιχεῖα μείνουν ἀπ' ἔξω ἢ διδαχθοῦν κολοβωμένα, ἀπλούστατα, καταρρέει ὀλόκληρη ἡ κατασκευή. Περίπτωση συνηθέστατη στά καθ' ἡμᾶς.

Βέβαια εἶναι καί οἱ ἀνεπάρκειες τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ πού ὀδηγοῦν σέ τέτοιες ἀναπηρίες. Συνηθέστατα ὅμως κυριαρχεῖ μιᾶ χρησιμοθηρική ἀντίληψη γιά τή γενική παιδεία. Κάτω ἀπό τό συνεχές ἄγχος τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» (ὁ ἐκσυγχρονισμός δέν εἶναι ἀνακάλυψη τῆς κυβέρνησης Σημίτη) τό πρόγραμμα φορτώνεται μέ ὀλοένα καί περισσότερα καί ἐκτενέστερα ἀντικείμενα, ὥστε νά ἀνταποκρίνεται, λείει, στίς σημερινές συνθήκες. Ἀποτέλεσμα: οὔτε ὁ χρόνος ἐπαρκεῖ γιά μιᾶ σέ βάθος διδασκαλία οὔτε σ' αὐτή τή βεβαιωμένη πολυπραγμοσύνη μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ ἡ προσωπική, συγκινησιακή καί πνευματική ἐμπειρία τοῦ μαθητῆ.

Τί ἀπαγορεύει ὅμως τή γενίκευση τοῦ δωδεκάχρονου ὑποχρεωτικοῦ σχολείου; Ἐλλειψη πόρων εἶναι ἡ πρώτη καί μόνη ἀπάντηση. Ἄλλα εἶναι λάθος. Τό 3,5% τοῦ ΑΕΠ πού διατίθεται γιά τήν ἐκπαίδευση δέν ὀφείλεται σέ ἀντικειμενική στενότητα τῶν πόρων. Εἶναι ἐπιλογή. Διότι ἄλλοι στόχοι ἀπορροφοῦν τά πολλά χρήματα, γιά παράδειγμα οἱ ἐξοπλισμοί, τά «μεγάλα ἔργα», οἱ Ὀλυμπιακοί ἀγῶνες κ.λπ. Ἄς ἀφήσουμε ἐπομένως τό μῦθο τῆς στενότητας πόρων. Ἄλλωστε ἀπό τήν Ἀριστερά καί τοῦς ἐκπαιδευτικούς μονίμως καταγγέλλεται ἡ πολιτική τῆς φτωχῆς ἐκπαίδευσης.

Ἡ κρατοῦσα ἐκπαιδευτική πολιτική, ὅπως ἰδιαίτερα διαμορφώθηκε μέ τήν «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη, ἐγκαταλείπει ὀριστικά τό ὄνειρο τοῦ ὑποχρεωτικοῦ Λυ-

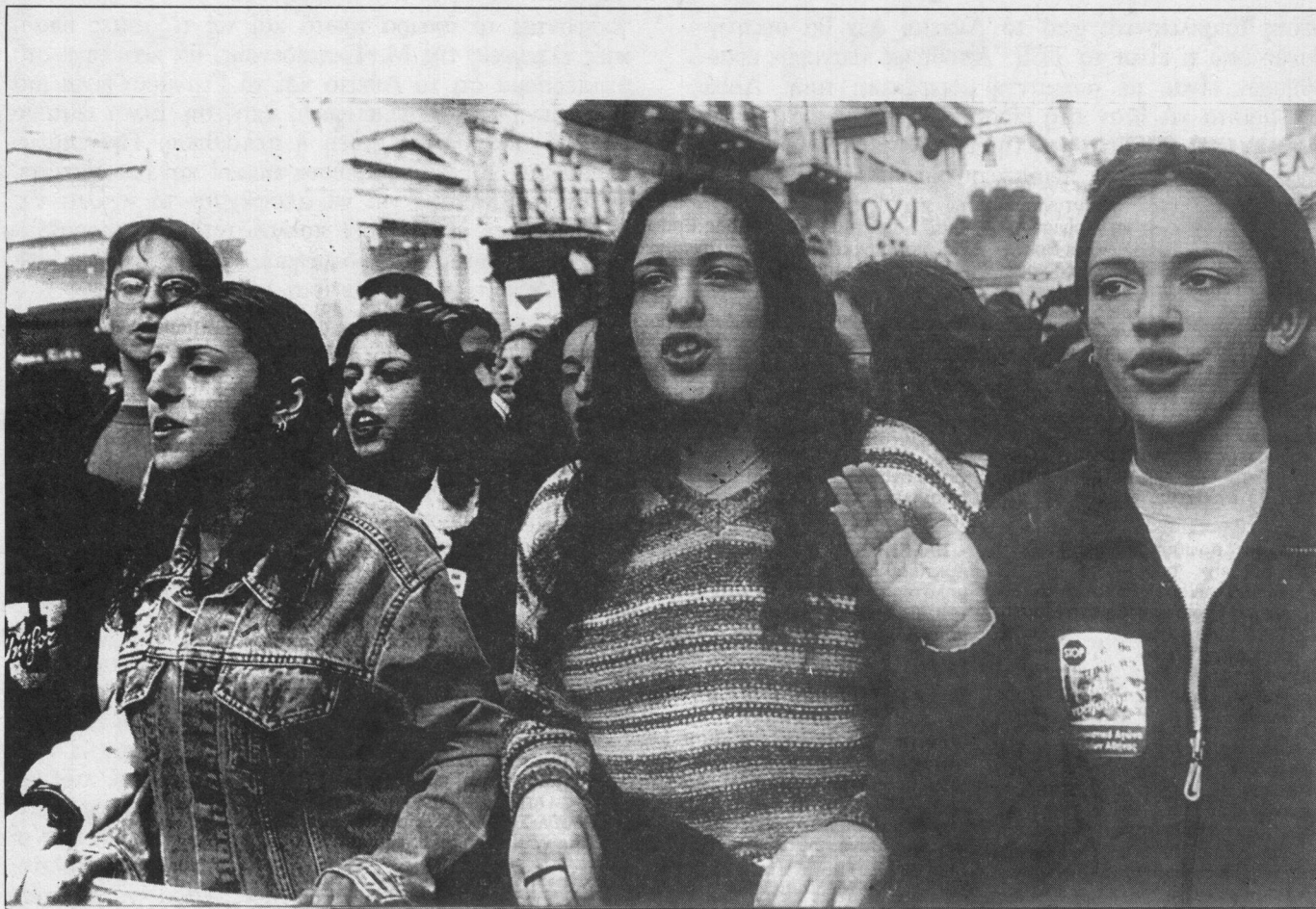
κείου, ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι οἱ κρατοῦντες εἶχαν ποτέ τέτοια ὄνειρα. Καί μόνο τό γεγονός ὅτι μετατρέπει τό Λύκειο σέ ἐξεταστικό κέντρο γιά τήν πρόσβαση στά ΑΕΙ-ΤΕΙ ἀποδεικνύει ὅτι ἐφαρμόζεται μιὰ πολιτική ἀποτροπῆς ἀπό τά Λύκεια τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν νέων, ἄρα καί ἀπό τήν, τύποις τουλάχιστον, παρεχόμενη σ' αὐτά γενική παιδεία.

Ὅπως ἔδειξαν τά ἀποτελέσματα ἐφαρμογῆς τῆς «μεταρρύθμισης» Ἀρσένη, ὁ λυκειακός πληθυσμός μέσα σέ δύο χρόνια μειώθηκε περίπου κατά τό ἥμισυ.² Καί μόνο οἱ μισοί θά ἀποκτήσουν τό ἀπολυτήριο τό ὁποῖο, πράγματι, δίνει τή δυνατότητα ἐγγραφῆς σέ κάποιο ΑΕΙ-ΤΕΙ, ἀνάλογα μέ τήν ἐπιλεγείσα κατεύθυνση καί τή βαθμολογία στή Β' καί Γ' Λυκείου. Οἱ τυχεροί αὐτοί, ἀποτέλεσμα μιᾶς σκληρῆς ἐπιλογῆς πού ὠθεῖ πρὸς τά πάνω μίαν ὀρισμένη ἐλίτ, κατανέμονται στά πανεπιστημιακά τμήματα ὅπου, ὑποτίθεται, θά ἀποκτήσουν τά ἐφόδια γιά νά μετατραποῦν σέ ἐπαγγελματική ἐλίτ. Εἶναι αὐτοί πού θά στελεχώσουν τόσο τά παραδοσιακά ἐπαγγέλματα τῆς πνευματικῆς ἐργασίας ὅσο καί τά νέα πού δημιουργοῦν ἡ εἰσαγωγή τῶν νέων τεχνολογιῶν στήν παραγωγή καί ἡ συνακόλουθη ἀναδιάρθρωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ «ἐκσυγχρονισμός», ὡς μιὰ γενικότερη στρατηγι-

κή, ἐπιδιώκει μέσα ἀπό τόν ἐκπαιδευτικό μηχανισμό, ν' ἀνοίξει τό δρόμο στίς νέες ἐλίτ καί ν' ἀπαλλάξει τήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση, δηλαδή τήν ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση, ἀπό τήν πίεση πού ἀσκοῦν σ' αὐτήν οἱ με-

2. Φέτος ἀποφοίτησαν 70.000 μαθητές ἐνῶ πέρυσι εἶχαν ἀποφοιτήσει 117.000. «Ὁ πυρήνας τῆς «μεταρρύθμισης» Ἀρσένη», σημειώνει εὐστοχα ὁ Μιχάλης Σαμπατακάκης -Αὐγή, 27 Αὐγ. 2000- «εἶναι ὁ ἀποκλεισμός ἀπό τό Λύκειο ὅσων ἐπρόκειτο νά ἀποκλειστοῦν ἀπό τήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση. Αὐτό ἐγινε δυνατό μέ τήν ἐπιβολή ἐξετάσεων πού θά ἦταν κριτήριο προαγωγῆς καί ἀποφοίτησης στό Λύκειο καί ταυτόχρονα κριτήριο ἐπιλογῆς γιά τήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση». Ἴδιες ἐπισημάνσεις μέ ἀδιάσειστα στοιχεία ἔχει κάνει καί ἡ ΟΛΜΕ. Αὐτόν τόν ὀλοφάνερο ἀποκλεισμό ὁ κ. Γερ. Ἀρσένης θέλησε νά διασκεδάσει ὑποστηρίζοντας ὅτι, σύμφωνα μέ τά ἐπίσημα στοιχεία τοῦ ὑπουργείου, «τό σύνολο τῶν ἀποφοίτων Γυμνασίου γιά τά ἔτη 1997, 98 καί 99 εἶναι 366.572 μαθητές ἐνῶ στίς τρεῖς τάξεις τοῦ Ἐνιαίου Λυκείου καί ΤΕΕ ἀνέρχονται σέ 369.513» (Καθημερινή, 27 Αὐγ. 2000). Ἔχουμε δηλαδή μιὰ αὐξηση μεταγυμνασιακοῦ πληθυσμοῦ 2941 μαθητῶν! Τό κόλπο ἄλλο: ἐξομοίωσε τόν μεταγυμνασιακό πληθυσμό, προσθέτοντας μαθητές Λυκείου καί μαθητές ΤΕΕ. Τή μέρα μέ τή νύχτα.

γάλες μάξες τών ύποψηφίων φοιτητῶν. Τήν ἴδια λογική διαβλέπει κανείς στήν πληθώρα τῶν νέων πανεπιστημιακῶν τμημάτων πού φύονται σάν τά μανιτάρια, συχνά χωρίς καμιά ἀπολύτως ἐπιστημολογική καί ἐπιστημονική τεκμηρίωση γιά τόν καθορισμό τοῦ γνωστικοῦ τους ἀντικειμένου. Ἔτσι ἀπό τή μιά μεριά ἔχουμε ἕναν κατακερματισμό τῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων κι ἀπό τήν ἄλλη μιά προσαρμογή στίς πραγματικές ἢ πιθανολογούμενες ἀνάγκες τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Κι ἐδῶ, μέ τόν πιό ὠμό τρόπο, εἶναι ἡ οἰκονομία τῶν νέων τεχνολογιῶν, δηλαδή ἡ σύγχρονη καί ἐκσυγχρονιζόμενη καπιταλιστική παραγωγή, πού ὑπαγορεύει τίς ἀπαντήσεις καί τίς λύσεις.

Ἡ σφαγή τῶν ἀμνῶν

Στό μεταξύ καί φέτος ὑπῆρξε ἡ «σφαγή τῶν ἀμνῶν» στά Λύκεια. Τί εἶναι αὐτή ἡ σφαγή; Ἡθελημένη ἡ τούς ξέφυγε; Θά ἦταν ἀφελές νά πιστεῦει κανείς ὅτι τούς ξέφυγε ἡ κατάσταση, ἐκτός κι ἂν θά ἔπρεπε νά ἀναγνωρίσει στούς ἰθύνοντες ἕνα τόσο μεγάλο βαθμό ἀσχετοσύνης. Τό γεγονός εἶναι πάντως ὅτι κόβεται ἤδη ἀπό τή Β' Λυκείου ἕνας σοβαρός ἀριθμός νέων· στά δεκαῆξι τους χρόνια τούς στεροῦν τή δυνατότητα

νά βελτιωθοῦν ἐνῶ ἀκόμη πιό πολλοί βλέπουν ὅτι εἶναι μάταιο νά ἐγγραφοῦν στό Λύκειο καί «αὐτοαποκλείονται». Τό φαινόμενο αὐτό δέν εἶναι καινούργιο. Μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο τά 2/3 τῶν ὑποψηφίων γιά τά ΑΕΙ-ΤΕΙ δέν κατακοῦσε τό πολυπόθητο εἰσιτήριο τῆς ἐπιτυχίας. Ἐπί χρόνια, διαγωνίζονταν περίπου 140.000 ὑποψήφιοι γιά τά ΤΕΙ-ΑΕΙ καί πετύχαιναν περίπου 42.000 μέ 45.000 τό χρόνο. Μέ τή «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη τό καινούργιο εἶναι ὅτι ἕνας στούς δύο νέους τῆς *λυκειακῆς ἡλικίας* ἀποβάλλεται ἀπό τό Λύκειο: ἢ δέν ἐγγράφονται κόν σ' αὐτό διαβλέποντας τό μάταιο τῆς προσπάθειας ἢ ἐγγραφόμενοι διαρρέουν ἢ δέν καταφέρνουν νά τό τελειώσουν. Αὐτό εἶναι τό νέο στοιχεῖο: ἡ σημερινή ὀργάνωση τοῦ Λυκείου ἀρνεῖται στούς μισούς περίπου νέους καί νέες ὄχι μόνο τήν πρόσβαση στά ΑΕΙ-ΤΕΙ (αὐτό συνέβαινε πάντα) ἀλλά τό ὕψιστο μορφωτικό καί κοινωνικό ἀγαθό πού ὀνομάζεται γενική παιδεία. Ἡ πολιτεία κατέστησε τή γενική παιδεία προνόμιο μιᾶς ὀρισμένης ἐλίτ, περισσότερο ἀπ' ὅσο ἦταν παλαιότερα.

Σ' αὐτή τήν κριτική τό ὑπουργεῖο καί οἱ ἰδεολογικοί του συνεργοί ἀπαντοῦν ὅτι ὅσοι δέν τελειώνουν τό Λύκειο δέν σημαίνει ὅτι ἀποβάλλονται ἀπό τήν ἐκπαίδευση. Ὑπάρχουν, λέγει, τά ΤΕΕ πού θά ὑποδεχθοῦν

οσους αποκλείονται από τό Λύκειο. Δέν θά συζητήσουμε ἐδῶ τί εἶναι τά ΤΕΕ. Ἀποθήκες νεανικῶν εὐαισθησιῶν εἶναι, μέ ἀσήμαντη μορφωτική τιμή. Ἄλλά καί ἄριστα νά ἦταν στό εἶδος τους τά σχολεῖα αὐτά δέν εἶναι τά προσίδια γιά τή γενική παιδεία ἐκπαιδευτήρια. Στή καλύτερη περίπτωση θά ἦταν ἐκπαιδευτήρια μᾶς κάποιας ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης. Εἶπαμε, ὅμως, ἡ ἐπαγγελματική κατάρτιση δέν εἶναι γενική παιδεία. Ὁ ἄριστος κάτοχος γενικῆς παιδείας, ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι ὑπάρχει τέτοιος, δέν μαθαίνει νά κάνει κάποια δουλειά. Τό ἀπολυτήριο Λυκείου δέν πιστοποιεῖ ἀπολύτως καμιά ἐπαγγελματική ιδιότητα, καμιά ἐιδικότητα. Παλαιότερα, ὡς τά χρόνια τῆς δικτατορίας περὶπου, μέ τό ἀπολυτήριο τοῦ Γυμνασίου ὡς μόνο τυπικό ἐφόδιο, μπορούσε ὁ κάτοχος του νά διορισθεῖ στό δημόσιο, σέ τράπεζες, σέ ΝΠΔΔ, σέ ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις. Μ' ἄλλα λόγια τό ἀπολυτήριο Γυμνασίου ἦταν τό ἀπαιτούμενο ἐπαγγελματικό - μορφωτικό ἐφόδιο γιά τίς κατώτερες θέσεις στήν κλίμακα τῆς πνευματικῆς ἐργασίας. Οἱ γνώσεις πού τό ἀπολυτήριο πιστοποιοῦσε ἦταν ἀρκετές γιά νά κάνει κανεῖς ὀρισμένες δουλειές γιά τίς ὁποῖες καί προσλαμβάνονταν. Πέραν τούτου, κι αὐτό εἶχε τεράστια σημασία, ὁ κάτοχος τοῦ ἀπολυτηρίου Γυμνασίου ἐθεωρεῖτο μορφωμένος. Ἄν ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση ἐσπαγε τό φράγμα τοῦ ἀναλφάβητισμοῦ καί δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις μᾶς πορείας πρὸς τήν ἐγγραμματοσύνη, ἡ Μέση Ἐκπαίδευση εἰσήγαγε τοὺς νέους στή μόρφωση. Θά μπορούσε μάλιστα νά πει κανεῖς ὅτι, μέσα στίς τότε συνθήκες, παρήγαγε μορφωμένους ἀνθρώπους ὅ,τι καί νά σήμαινε ὁ ὅρος μόρφωση, ὅ,τι καί νά περιεῖχε ἀπό τόν ἀπέραντο θησαυρό τῶν γνώσεων, τῶν μαθησεων καί τῶν δεξιοτήτων.

Σήμερα τά πράγματα ἄλλαξαν. Ἡ παρεχόμενη στό Λύκειο ἐκπαίδευση, ὅπως τονίστηκε ἤδη, δέν ἔχει καμιά ἐιδική ἐπαγγελματική τιμή. Αὐτό ἰσχύει εἴτε τά διδασκόμενα μαθήματα εἶναι πολλά εἴτε λιγότερα, εἴτε εἶναι ἐξεταζόμενα εἴτε ὄχι, εἴτε οἱ σελίδες τῶν ἐγχειριδίων ἀβγατίζουν, εἴτε προστίθεται διδακτικά βοηθήματα καί ἐποπτικά μέσα, εἴτε ἐφαρμόζονται νέες μέθοδοι διδασκαλίας, ἀκόμη κι ἂν ὁ κάθε μαθητής κάθεται μπροστά στόν προσωπικό του ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή, μπορεί νά συνδεθεῖ μέ τό Διαδίκτυο καί νά κινεῖται μέ ἄνεση στόν κυβερνοχώρο.

Ἡ μηδενική ἐπαγγελματική τιμή τοῦ ἀπολυτηρίου Λυκείου

Κι ἐδῶ ἀνακύπτει τό κεντρικό ἐρώτημα: Ἄφοῦ ἡ Μέση Ἐκπαίδευση (Λύκειο καί Γυμνάσιο), ὅσο κι ἂν «ἐκσυγχρονισθεῖ», ὅσο κι ἂν βελτιωθεῖ, δέν παρέχει ἐπαγγελματική κατάρτιση ἐπιτελεῖ ἄραγε τόν νομοθετημένο ρόλο τῆς ὡς ἐκπαιδευτικό ὄργανο παροχῆς γενικῆς παιδείας;

Θά ἦταν πολύ ἰσοπεδωτική ἡ ἀπάντηση πού, κατα-

γράφοντας τά ἄπειρα τρωτά καί τίς τεράστιες ὑπαρκτές ἐλλείψεις τῆς Μ. Ἐκπαίδευσης, θά κατέληγε στό συμπέρασμα ὅτι τό Λύκειο καί τό Γυμνάσιο εἶναι μιά ξοφλημένη καί χρεωκοπημένη ὑπόθεση. Εἶναι ὡστόσο πλατεῖα διαδεδομένη αὐτή ἡ πελοποίηση. Τήν ἐπαναλαμβάνουν καί τήν πιστεύουν εἰδικοί καί ἀνειδίκευτοι. Ἄλλωστε, ἀκριβῶς γιά νά ἀποφύγουν τά «χάλια τῆς ἐκπαίδευσης» εἶναι τόσο πολλοί αὐτοί πού προσφεύγουν στό ἰδιωτικά ἐκπαιδευτήρια ἂν διαθέτουν τά ὑπερογκά δίδακτρα. Γιά τόν ἴδιο λόγο καταφεύγουν στό πάσης φύσεως φροντιστήρια, κι ὄχι μόνο στή Β' ἢ τή Γ' Λυκείου, τά χρόνια δηλαδή στό ὅποια κρίνεται ἡ εἴσοδος στό πανεπιστήμιο. Κανείς γιά παράδειγμα δέν θεωρεῖ ὅτι ὁ μαθητής μπορεί στό Γυμνάσιο καί τό Λύκειο νά μάθει ἀγγλικά ἢ γαλλικά, παρόλο πού οἱ ξένες γλώσσες διδάσκονται ἐπί ἕξι συναπτά ἔτη. Γιά τήν ἐκμάθηση ξένης γλώσσας οἱ πάντες, καί μέ τό δικιο τους, ἐμπιστεύονται μόνο τά ἰδιωτικά ἐκπαιδευτήρια ξένων γλωσσῶν, ὄχι τό δημόσιο σχολεῖο.

Ὅσοσο αὐτή ἡ ἀπαξίωση τοῦ Λυκείου, ἐνῶ τήν τροφοδοτοῦν καί τή δικαιώνουν οἱ τεράστιες ἐλλείψεις του (ἐλλείψεις ὑλικοτεχνικές, προσωπικοῦ, ἐσωτερικές ἀδράνειας, θεσμοί ἀνασχητικοί, νοοτροπίες πού παράγουν πλήξη κι ἀδιαφορία) δέν ἀντιστοιχεῖ στήν πραγματική κατάσταση. Δέν εἶναι τόσο ζοφερή ἡ πραγματικότητα τοῦ σχολείου ὅπως τή ζωγραφίζουν οἱ ἐπικριτές του. Γιά νά τό πῶ διαφορετικά καί μέ πιό κατηγορηματικό τρόπο: ὅση γενική παιδεία μεταδίδεται καί ἐγχαράσσεται στούς ἐλληνοπαίδες ὀφείλεται σ' αὐτό τό ὄντως μίξερο καί ἀναπαρέκτατο σχολεῖο. Αὐτό τό ξέρον οἱ ἴδιοι οἱ μαθητές, παρά τίς γκρίνιες, τίς κριτικές, τήν κοπάνα, τήν ἀδιαφορία καί τήν πλήξη, παρά τήν αἴσθησι ἐνός μεγάλου πολιτιστικοῦ καί μορφωτικοῦ ἐλλείμματος πού αἰσθάνονται, παρά τά ἀνατριχιαστικά ποσοστά ἀποτυχίας γιά τήν ὁποία ὑπεύθυνο εἶναι τό ἴδιο τό σχολεῖο. Παρά ταῦτα οἱ μαθητές τό ἀγαποῦν τό σχολεῖο τους. Καί οἱ ἐκπαιδευτικοί τό ἴδιο. Ἄν ἔλλειπε τό ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν γιά τό σχολεῖο καί τή μάθηση πού παρέχεται σ' αὐτό, ἂν οἱ ἐκπαιδευτικοί δέν ἀνταποκρίνονταν στό ρόλο τους καί ἦταν ἔτσι ὅπως τοὺς περιγράφει ἡ κατεδαφιστική κριτική, τό σχολεῖο τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης, ὡς θεσμός, θά εἶχε ὀλοσχερῶς χρεωκοπήσει. Ἄλλά κάτι ἀπό τή μεγάλη μορφωτική παράδοση τοῦ σχολείου ἐπί ἐνάμισι αἰῶνα, κάτι ἀπό τίς μεγάλες ἀξίες πού τό συγγρότησαν καί τό συνέχουν ἀκόμη, κάτι ἢ μᾶλλον πολλά ἀπό τήν ἀξιοπρέπεια τῶν ἐκπαιδευτικῶν πού δέν θέλουν νά βλέπουν τόν ἑαυτό τους ν' ἀκυρώνεται ὡς δάσκαλος καί ὡς ἐργαζόμενος, κάτι ἀπ' ὅλα αὐτά κι ὅλα μαζί εἶναι οἱ σπίθες πού κρατᾶνε ἀκόμη ἀναμένη τή φωτιά. Παρά τά πάσης φύσεως ἀνωθεν καί ἔξωθεν πυροσβεστικά ἢ φωτιά τῆς μόρφωσης συνεχίζει νά καίει στό Λύκειο γιατί δέν ἐπαψαν νά ἀπασχολοῦν τοὺς ἐφηβους τά μεγάλα ἐρωτήματα τῆς ζωῆς, τοῦ κόσμου, τῶν ἀπαρχῶν, τῆς κοινωνίας, τοῦ ἑαυτοῦ, τοῦ διπλανοῦ (καί βεβαίως τῆς διπλανῆς), τῆς ἱστορίας,

τής αιτίας, τής ψυχής. Είναι δηλαδή οι άπορίες στίς όποιες ή γενική παιδεία, ως έλλογη γνώση και κατανόηση του κόσμου, προσπαθεί νά δώσει μιά άπάντηση. Άπάντηση πού κατ' άρχήν δέν ταυτίζεται μέ τήν επαγγελματική κατάρτιση.

Η δομική κρίση στό Λύκειο

Άλλά τότε γιατί χεμάζεται τό Λύκειο; Γιατί έχουν βάση οι έναντίον του επικρίσεις; Γιατί μιλάμε συνέχεια γιά κρίση στήν εκπαίδευση και χάος στήν παιδεία;

Θά προσπαθήσω ν' άπαντήσω παρακάμπτοντας τά προβλήματα πού προκύπτουν από τίς θεσμικές και τίς υλικοτεχνικές ανεπάρκειες, όχι βέβαια επειδή δέν έχουν σημασία. Έχουν και τεράστια μάλιστα. Άλλά ή κρίση στό σχολείο υπάρχει και εκδηλώνεται στήν ίδια του τή φιλοσοφία, στό λόγο ύπαρξής τους, στή κοινωνική νομομοποίηση του ρόλου του. Η κρίση, βέβαια, παράγεται εκτός σχολείου εισβάλλει όμως όρμητικά στίς γραμμές του, τό άποδιοργανώνει και άπονομομοποιεί τίς ως τώρα παραδεδεγμένες λειτουργίες του. Μέσα στό σύγχρονο πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο στό όποιο ή οικονομία υπαγορεύει άκόμη και τήν εκπαιδευτική πολιτική, επιδιώκεται ή εμπέδωση ενός «άπορρυθμισμένου» σχολείου, ανάλογου προς τίς τάσεις άπορρυθμίσσης και ευελιξίας τής εργασίας. Η «άπασχολησιμότητα» τής εργατικής δύναμης πρέπει νά θρει τό αντίστοιχό της στίς ίδιες τίς παιδαγωγικές δομές και τόν μαθησιακό όρίζοντα του σχολείου. Είναι καινούργια αυτή ή τάση στόν τόπο μας, εισάγεται κυρίως μέ τή «μεταρρύθμιση» Άρσένη. Ευανάγνωστες οι πολιτιστικές και κοινωνικές συνέπειές της, αλλά ισχυρές είναι άκόμη και οι αντίστάσεις. Έξ ου ή κρίση.

Σέ μιά εποχή πού, όπως λέγεται, υπάρχει «κρίση νοήματος», στό βαθμό πού αυτή ή διαπίστωση άντιστοιχεί σέ κάποιες πραγματικότητες και δέν άποτελεί φιλοσοφίζουσα θρηνωδία, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι είναι ειδικά ή Μέση Έκπαίδευση στήν όποια εκφράζεται αυτή ή «κρίση νοήματος». Μέ τήν έννοια ότι οι ως τώρα ισχύουσες οικογενειακές και λειτουργίες του σχολείου, γοργά και σταθερά, δίνουν τή θέση τους σέ νέες άντιοικουμενικές και συνάμα άτομιστικές ρυθμίσεις. Τό «νόημα» στή Μέση Έκπαίδευση δέν ήταν τίποτε άλλο από τό περιεχόμενο τής μόρφωσης, τό άποτελεσμα τής γενικής παιδείας. Γενική γιατί οι άναφορές της ήταν τά μεγάλα κοινωνικο-ιστορικά σύνολα —ή άνθρωπότητα, ή οικουμένη, τό έθνος, ό πολιτισμός, οι τάξεις, ή θρησκεία, ή δημοκρατία—, γενική επίσης καθ' όσον κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα μαθήσεων διά των όποιων ό κόσμος γινόταν νοητός, άναγνωρίσιμος, άναπαραστάσιμος. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι αυτό πού όνομάστηκε «μεγάλες άφηγήσεις» τής νεωτερικότητας δέν ήταν παρά μιά προσπάθεια ταξιόμησης του χάους πού επικύρωνε και νοηματοδοτούσε τήν προσωπική θέση και στάση του καθενός. Θά μπορούσαμε επί-

σης νά πούμε ότι ή κλασική - άνθρωπιστική παιδεία, στοιχείο τής όποιας, όπωσδήποτε, ήταν και οι φυσικομαθηματικές μαθήσεις, άποτελούσε τή ραχοκοκαλιά τής μόρφωσης. Τό σχολείο εκκαλείτο νά προσφέρει μιάν ύψηλή εκλαίκευση στοιχείων λόγου, λογισμού, γνώσεων, αισθητικο-ηθικών αξιών και πολιτικο-κοινωνικών, ιστορικών εμπειριών. Ο κάτοχος αυτών των στοιχείων, λογίζόταν ως ό μορφωμένος - καλλιεργημένος άνθρωπος, ιδιότητα πού άποκτούσε στή διάρκεια μιάς πειθαρχημένης μαθητείας (γι' αυτό και παλιότερα οι μαθήσεις όνομάζονταν disciplines, πειθαρχίες) και ή όποια ιδιότητα πιστοποιούνταν διά γυμνού όφθαλμού από τό γεγονός και μόνον ότι ό μορφωμένος ήταν ικανός χειριστής τής λόγιας γλώσσας, στήν προφορική και γραπτή έκδοχή της. Όσο και νά μοιάζει ταυτολογικό τό σχήμα ή μόρφωση παρείχε στόν κάτοχό της τήν ευχέρεια νά λειτουργεί κοινωνικά μιλώντας και γράφοντας ως μορφωμένος, νά επικοινωνεί διά του γραπτού λόγου και νά είναι κοινωνός του γραπτού πολιτισμού. Άφου τά μεγάλα έργα του πολιτισμού —λογοτεχνία, επιστήμη, πολιτικός λόγος, φιλοσοφία, ήθική, δίκαιο— ήταν διατυπωμένα αλλά και διαμορφωμένα διά του γραπτού λόγου, ή γραφή και ή άνάγνωση ήταν τά κύρια εργαλεία τής μόρφωσης. Τό νά γράφεις και νά διαβάζεις, τό νά εργάζεσαι, νά δημιουργείς, νά μετέχεις τής πνευματικής περιπέτειας αλλά και τής διαχείρισης του κόσμου τούτου διά του καλλιεργημένου και μάλιστα του γραπτού λόγου, ήταν ό τρόπος ύπαρξης, ό τρόπος ζωής του «έκπολιτισμένου» άνθρώπου και συνάμα τρόπος διαφοροποίησης προς τόν «άμόρφωτο» κόσμο. Η μόρφωση ως προσωπική προσοικειωση και βίωση του πολιτισμού συνιστούσε τήν κεντρική άνθρώπινη αξία, ήταν καιριο στοιχείο τής άνθρωπότητας του άνθρώπου.

Άς μή δώσω άλλο μάκρος. Πολλά θά μπορούσαν νά ειπωθούν και γιά τίς στρεβλώσεις του συστήματος αυτού και γιά τήν ταξική του λειτουργία πού μέ βάση τό μηχανισμό τής μόρφωσης χώριζε τους μορφωμένους από τους άμόρφωτους επιβάλλοντας συνάμα εκείνες τίς ιεραρχίες πού ήταν άπαραίτητες γιά τό τεχνικό καταμερισμό εργασίας: πολλά θά μπορούσαν νά ειπωθούν, και έχουν ειπωθεί, γιά τίς παραδοσιακές σκληρύνσεις, τόν αυτοεγκλεισμό τελικά τής παιδείας σέ μιά anima υπεροτροφική κι ένα καχεκτικό corpus: ή μόρφωση αυτή ήταν πνεύμα, μιά πνευματοκρατούμενη ψυχή. Ήταν ώστόσο ένα ιδιαίτερα δυναμικό σύστημα. Στο πλαίσιο τής νεωτερικότητας δυναμίτιζε συνεχώς τά όρια του υπαρκτού επιβάλλοντας άκαταπαύστως μιά διεύρυνση των όριζόντων πού όνομάστηκε πρόοδος. Άν ή νεωτερικότητα τελούσε στόν άστερισμό τής προόδου ή μόρφωση ήταν μιά διαδικασία άνοιχτών όριζόντων, μιά διαδικασία χωρίς τέλος, τόσο πού ή ολοκληρωτική τελείωση τής μόρφωσης νά συνιστά μιάν ουτοπία ή τό πούλημα τής ψυχής στό διάβολο (Φάουστ).

Άλλά τό ζήτημα δέν είναι πιά τί ήταν τά αιτούμε-

να τῆς γενικῆς παιδείας. Ὅλα τούτα, μέ μιά δόση μελαγχολίας καί πίκρας, καλούμαστε πλέον νά τά διατυπώσουμε σέ παρελθοντικούς ρηματικούς χρόνους, στόν παρατατικό, τόν ἀόριστο, τόν παρακειμένο. Ὁ ἐνεστώσ, ἐπομένως καί τό μέλλον πού ἐρείδεται σ' αὐτόν, δέν ἀρδεύεται πλέον ἀπό τή μόρφωση, ὅπως τή γνωρίζαμε ὡς τώρα. Ὁ σημερινός μορφωμένος ἄνθρωπος καί ὁ μηχανισμός παραγωγῆς του, τό σχολεῖο, ὀλοένα καί περισσότερο ἀπονομιμοποιῶνται καί ἐγκαταλείπουν τούς τίτλους τῆς ἀρχαίας τους δόξας. Ἐδῶ καί δύο δεκαετίες, ἡ μόρφωση δέν εἶναι τό ὄργανο χειραφέτησης τοῦ ἀτόμου, τό αὐτοπραγματούμενο ἄτομο δέν λειτουργεῖ μέσα στίς δομές μιᾶς χειραφετούμενης καί προοδεύουσας κοινωνίας (πού πασχίζει δηλαδή γιά τή χειραφέτηση καί τήν πρόοδό της). Ἡ αὐτοπραγμάτωση τοῦ ἀτόμου ἔχει στόχο τό ἴδιο τό ἄτομο, εἶναι αὐτοαναφορική, εἶναι ἐργαλειακή, εἶναι ἡ ικανότητα προσαρμογῆς του στά αἰτούμενα τῆς μεταφορντικῆς οἰκονομίας. Αὐτά, βέβαια, δέν εἶναι ἰδεολογήματα γενικῆς χρήσεως διατυπωμένα σέ ἀνιαρά κυριακάτικα σκαλαθύματα καί διατριβές ἀλλά ἀλλαγές καί τάσεις διάφανες καί ἀναγνώριμες στούς ἴδιους ἐκπαιδευτικούς προγραμματισμούς. Ἄρα τέρμα στίς «μεγάλες ἀφηγήσεις», πλήρης χρηστικότητα τῆς παρεχόμενης γνώσης, ἐκπληρόρηση καί κατακερματισμός τῆς γνώσης,³ εὐελιξία καί προσαρμοστικότητα («φαντασία» τήν ὀνομάζουν οἱ μεταμοντέρνοι ἰδεολόγοι) διά βίου ἐκπαίδευση ὥστε τό ἄτομο, μέ τό πρόσχημα τῆς αὐτοβελτίωσής του, ὡς αἰώνιος καί ἀνασφαλῆς ἀπασχολήσιμος, ἀενάως διαγωνιζόμενος στίς οὐρές τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, νά καταστεῖ μόνος καί μοναχικός ὑπεύθυνος τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅπως ὁ ἁμαρτωλός εἶναι μόνος ὑπεύθυνος γιά τίς ἁμαρτίες του. Τά ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα λέει ὁ ταγός τῆς «μεταμοντέρνας κατάστασης» Ζ.-Φ. Λυοτάρ καλοῦνται «νά διαπλάσουν ἀρμοδιότητες καί ὄχι ιδεώδη».⁴ Πράγματι, αὐτή εἶναι ἡ ἀλλαγή. Εἶναι σωστή αὐτή ἡ συμπύκνωση πού δείχνει τό δρόμο πρὸς τήν ὀλοσχερή ἐγκατάλειψη τῆς παραδοσιακῆς μόρφωσης, ἄρα καί τήν ὀλοσχερή ἀλλοίωση τῶν στοιχείων πού συνθέτουν τή γενική παιδεία. Ἔτσι οἱ κυρίαρχες, στήν πράξη ἀντιλήψεις περί παιδείας ἐγκαταλείπουν τήν πνευματικότητα πού χαρακτήριζε τόν ἄνθρωπο τῆς γραφῆς καί τῆς ἀνάγνωσης. Στήν τεχνολογική ἐκπληρόρηση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐκπληρόρηση τῆς ἐπιστήμης ἀλλά καί τῆς παιδείας: ὡς βάση λογίζεται πλέον ὁ ὑπολογιστής, ἡ ὀθόνη, τά σημεῖα, ἡ πληροφορία, τά γλωσσικά παίγνια, ἡ ἀπροσδιοριστία, ἡ ταχύτητα, ἡ ἔκταση, ἡ σειριακότητα. Ἡ παραδοσιακή μόρφωση, λογιζόμενη ἀπό τούς μεταμοντέρνους ὡς στατική αὐτή, δέν εἶναι σέ θέση πιά νά συλλάβει τίς ὑπερταχύτατα μεταλλασόμενες πραγματικότητες τοῦ σύγχρονου κόσμου.

Ἐλεγα καί παραπάνω ὅτι ἡ «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη ἐμφορεῖται ἀπό τό μεταμοντέρνο πνεῦμα προσαρμογῆς τῆς ἐκπαίδευσης στή μεταφορντική οἰκονομία καί στήν «ἀπασχολησιμότητα» τῆς ἐργασίας. Γι' αὐτό

ἄλλωστε βαριές βαριές ἔρχονταν στό λόγο τοῦ πρώην ὑπουργοῦ οἱ λέξεις-σφυριές ὅπως «νέες συνθήκες», «σύγχρονο» σχολεῖο, «σχολεῖο ἀνταγωνιστικό μέσα στόν 21ο αἰώνα», τήν ὥρα πού τά πιτσιρικά αὐθαδίαζαν μ' ἐκεῖνο τό ἀνεπανάληπτο «κάτσε καλά Γεράσιμε». Μιά συγκεκριμένη μελέτη ὄχι μόνο τῶν θεσμῶν ἀλλά, κυρίως, τῶν ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων θά ἔδειχνε τόν νέο προσανατολισμό. Δυστυχῶς δέν διαθέτουμε τέτοιες συγκεκριμένες μελέτες. Ἡ τεστομανία⁵ πάντως, ὡς κορυφαία στιγμή τῆς παιδαγωγικῆς καί ἔξεταστικῆς πρακτικῆς, καταγράφει καθαρά τίς νέες ἀπορρυθμιστικές τάσεις στήν ἐκπαίδευση. Τό νέο πνεῦμα τῆς ἀπορρυθμισμένης παιδείας ἀπό τή μιά μεριά, οἱ κοινωνικές ἀντιστάσεις, πού ἔρχονται ἀπό παλιά, γιά τήν προάσπιση τῆς γενικῆς παιδείας ἀπό τήν ἄλλη μεριά. Ἐχω τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἐκπαιδευτικός κόσμος, πού στέκεται ἀπό τή μεριά τοῦ ἀγαθοῦ τῆς γενικῆς παιδείας γιά ὅλους, δέν ἔχει σαφή ἀντίληψη τῶν γενικότερων πολιτιστικῶν καί πολιτικῶν διακυβευμάτων αὐτῆς τῆς σύγκρουσης. Ἴσως πλανιέμαι, μακάρι.

Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα σίγουρο εἶναι ὅτι τό Ὑπουργεῖο (ὅλη ἡ κυβέρνησις καί ἡ Ν.Δ., καί ἰσχυρά τμήματα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κόσμου) ξέρει πολύ καλά τί θέλει. Εἶναι δευτερεύον τό ζήτημα ἂν τά ἐξετάζόμενα μαθήματα θά εἶναι 14 ἢ 9, ἂν οἱ ἐξετάσεις θ' ἀρχί-

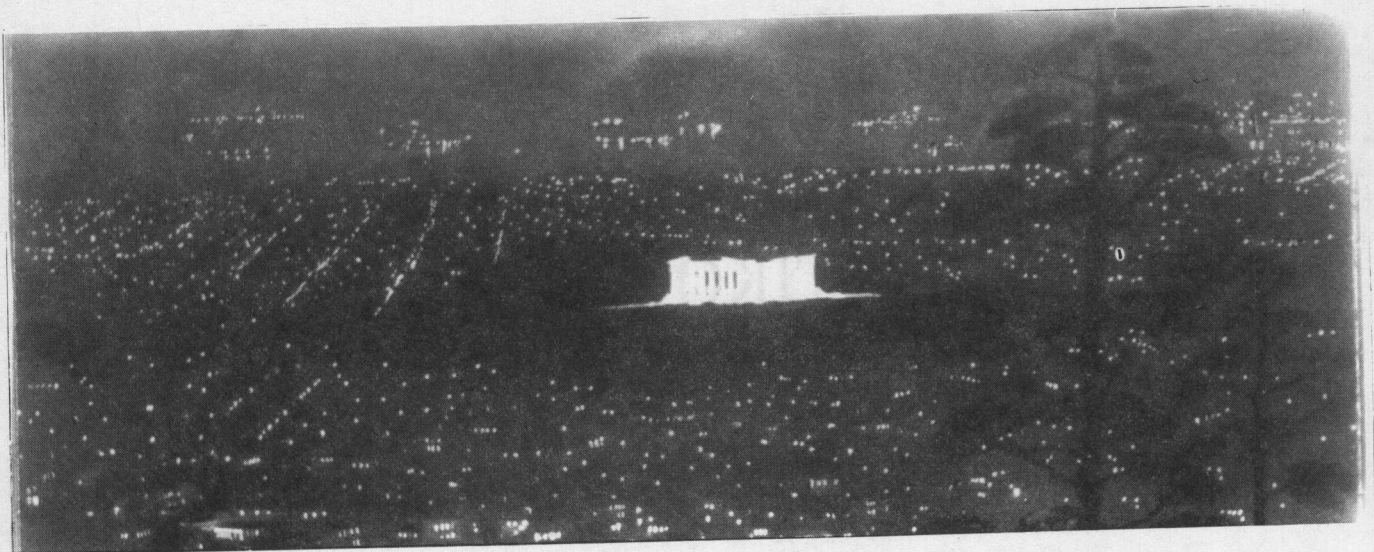
3. Βλ. Σίους Βελισσαρίου, «Γνώση καί εὐρωπαϊκή ταυτότητα: ἰδεολογικές κατευθύνσεις τοῦ "Λευκοῦ Βιβλίου" τῆς ΕΕ γιά τήν ἐκπαίδευση καί κατάρτιση», *Ὁ Πολίτης*, τεύχ. 58, Νοέμβριος 1998: Κατά τό «Λευκό Βιβλίο» (1995): «1. ἡ γνώση ταυτίζεται μέ τήν πληροφόρηση, 2. ἡ γνώση ποσοτικοποιεῖται σέ ἀναλογία μέ τήν πληροφόρηση, 3. ἡ γνώση δέν ἔχει σταθερό περιεχόμενο ἀλλά συχνά ταυτίζεται οὐσιαστικά μέ τή διαδικασία ἀπόκτησης τεχνικῶν πληροφόρησης, 4. ἡ προσοχή ἐστιάζεται σταθερά στό ἄτομο καί ὄχι στήν κοινωνία, στούς φορεῖς καί θεσμούς της.» Ἐπίσης: «ἡ εὐρωπαϊκή ἐκπαιδευτική φιλοσοφία βασίζεται στή σύζευξη τῆς ἔννοιας τοῦ πολίτη μέ αὐτή τοῦ "καταναλωτή" καί "χρήστη" πληροφοριῶν. Θεωρεῖ ὅτι τά σύγχρονα προβλήματα εἶναι τόσο περίπλοκα πού μόνο ἡ ἐξοικείωση μέ τήν ἐπιστημονική/τεχνική γνώση ἐπιτρέπει στόν πολίτη νά λειτουργήσῃ "σωστά". Μέ αὐτή τήν ἔννοια συμβαδίζει μέ μία ἀπό τίς κλασικές ἀρχές τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ, τή συμβατότητα τῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη μέ τόν καταναλωτισμό».

Βλέπε ἐπίσης, στό παρόν τεῦχος τό ἄρθρο τοῦ Θανάση Ἀλεξίου «(Μετα)νεωτερικές ἀναγνώσεις τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος».

4. Ζ.-Φ. Λυοτάρ, *Ἡ Μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, 1993, σ. 120.

5. Ἰδιαίτερα τό ἀνηκούστου βλακειᾶς καί ἀσυναρτησίας «τέστ δεξιότητων» πού ἡ ἐφαρμογή του προσωρινά ἀναβλήθηκε. Βλέπε γιά τό θέμα τό θαυμάσιο κείμενο τοῦ Βένου Ἀγγελόπουλου «Τέστ δεξιότητων ἢ τέστ ἀποβλάκωσης», περ. *ΑΝΤΙ*, τεύχ. 701, Δεκ. 1999. Ὅπως ἐπίσης τό κείμενο τοῦ Κ. Χριστοδουλίδου «Ἡ διά τοῦ "τέστ" δοκιμασία», *Ὁ Πολίτης*, τεύχ. 75, Ἀπρίλιος 2000.

ζουν από τή Β' Λυκείου, αν θά εισάγονται στά ΑΕΙ-ΤΕΙ 65.000 ή 75.000, αν θά δοθοῦν περισσότερες εὐκαιρίες στοὺς μαθητές, αν θά ἐξετάζονται τά θρησκευτικά, καί διάφορα παρόμοια πού ἔχουν βέβαια τή σημασία τους ἀλλά ὁ κόμπος βρίσκεται ἄλλου.

Ὁ κόμπος καί τό χτένι

Ὁ κόμπος βρίσκεται στό γεγονός ὅτι καί πρίν, μέ τίς δέσμες, καί μέ τή «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη καί μέ τή σχεδιαζόμενη «μεταρρύθμιση τής μεταρρύθμισης» ἀπό τόν σημερινό ὑπουργό Π. Εὐθυμίου ὁ μισός ἐφηβικός πληθυσμός ἐξωθεῖται ἐκτός Λυκείου. Ὁ μηχανισμός αὐτῆς τῆς ἀπόταξης εἶναι ὁ θεσμός πού θέλει τό Λύκειο ὡς τό ἀρμόδιο ἐξεταστικό κέντρο γιά τήν πρόσβαση στά ΑΕΙ-ΤΕΙ, ὁ θεσμός πού θέλει στή Β' καί, κυρίως, στή Γ' Λυκείου ν' ἀποφασίζεται ποιοί καί πόσοι θά περάσουν στήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση. Καί μέ τά «βελτιωτικά» μέτρα οἱ ἐξετάσεις στό Λύκειο δέν θά εἶναι προαγωγικές πού θά ἔπρεπε νά εἶναι ἀλλά εἰσαγωγικές. Καί μάλιστα δέν εἶναι καν ἐξετάσεις ἀλλά διαγωνισμός, ἀφοῦ εἶναι προαποφασισμένος ὁ ἀριθμός φοιτητῶν κατά πανεπιστημιακό τμήμα, ἀφοῦ ὑπάρχει αὐστηρό numerus clausus. Ἡ πρόσβαση στή γενική παιδεία δέν θά ἔπρεπε νά προσκρούει στά τείχη τοῦ κλειστοῦ ἀριθμοῦ, κανείς δέν θά ἔπρεπε νά ἀποκλείεται ἀπό τή δυνατότητα νά ἀποκτήσει τό ἀπολυτήριο Λυκείου. Θά ἔπρεπε μάλιστα νά ὑποχρεώνεται. Αὐτή ἡ ὑποχρέωση θά ἦταν ἡ πεμπτουσία τῆς σύγχρονης δημοκρατικότητας τοῦ Λυκείου. Ἀλλά φαίνεται πῶς πρέπει νά τραφοῦμε γιά καιρό ἀκόμη μέ διάφορες δημιουργίες πού προσπαθοῦν νά μεταμφιέσουν τήν πιό σκληρή ταξική ἐπιλογή σέ ἀνοιγμα στό «ἐκσυγχρονισμένο» σχολεῖο. Αὐτός εἶναι ὁ κόμπος πού δένεται σφιχτά σφιχτά, ἀκόμη μιά φορά, παρά τόν πακτωλό χρημάτων πού ἔρχονται ἀπό τήν ΕΕ ἀλλά καί τήν τρομερή ἀφαίμαξη τῆς οἰκονομίας τῶν νοικοκυριῶν.

Καί τό χτένι; Δέν ὑπάρχει ἄλλη λύση παρά ἡ δωδε-

κάχρονη ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση καί ἡ πλήρης ἀποσύνδεση τοῦ Λυκείου ἀπό τίς διαδικασίες εἰσαγωγῆς στήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση, ἡ ἀπεξάρτηση τῆς λυκειακῆς ἀποφοίτησης ἀπό τήν εἰσαγωγή στά ΑΕΙ-ΤΕΙ. Τότε καί οἱ ἐξετάσεις σέ ὅλα τά διδασκόμενα στό Λύκειο μαθήματα, οἱ προαγωγικές καί οἱ ἀπολυτήριες, θά ἀποκοτοῦσαν τήν παιδευτική τους λειτουργία.

Αὐτή ἦταν ἀπό παλιά ἡ πολιτική πρόταση τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, ὅπως καί σημαντικοῦ τμήματος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου. Ἦδη ὁ ἐκ τῶν ειδικῶν συμβούλων τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καθηγητής Φάνης Κακριδῆς θέτει τό θέμα ἑνός ἐπιπλέον χρόνου σπουδῶν, μετά τό Λύκειο, στίς ὁποῖες θά ἔχουν πρόσβαση ὅλοι οἱ κάτοχοι τοῦ ἀπολυτηρίου Λυκείου. Σ' αὐτή τήν ἐνδιάμεση βαθμίδα μεταξύ τριτοβάθμιας καί δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, θεωρεῖ ὅτι πρέπει νά γίνεταί ἡ προετοιμασία ὅσων ἐπιθυμοῦν νά φοιτήσουν στά ΑΕΙ καθώς καί οἱ ἐξετάσεις γιά τήν ἐπιλογή τῶν εἰσακτέων.⁶ Θά εἰσακουσθεῖ;

Σέ λίγες μέρες θά ἀνακοινωθοῦν οἱ λεπτομέρειες γιά τή «μεταρρύθμιση τῆς μεταρρύθμισης». Σίγουρα, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναγγελθεῖ, θά βελτιωθοῦν ὀρισμένα σημεία. Εἶναι, ὡστόσο, σίγουρο ὅτι παρά τίς βελτιώσεις τό Λύκειο θά παραμείνει ἐξεταστικό κέντρο κι ἐπομένως θά ὑπονομεύεται ὡς αὐτόνομη ἐκπαιδευτική βαθμίδα πού ρόλος τῆς θά ἔπρεπε νά εἶναι ἄλλος: ἡ παροχή γενικῆς παιδείας γιά ὅλους. Καί ἡ κρίση θά συνεχίζεται: μέ σφαγές, ἀνορθολογισμούς, φροντιστήρια, ἀγχη, ἀποκλεισμούς, ἀποτυχίες καί παιδοκτονίες δεκαεξάχρονων. Αὐτό θά εἶναι τό εἰσιτήριο γιά τή ζωή πού ἡ «ἐκσυγχρονισμένη» ἐκπαίδευση θά ἐφοδιάζει σέ χιλιάδες νέους καί νέες.

Ἐπὶ ἄλλῃ λύσει; Θεωρητικά ναί: ἕνα ἐκπαιδευτικό κίνημα.

6. Συνέντευξη τοῦ Φ. Κακριδῆ στόν Flash. Βλ. Καθημερινή 5/8/2000 καί Ἀγγὴ 6/8/2000.

(ΜΕΤΑ)ΝΕΩΤΕΡΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

του Θανάση Αλεξίου

Στό πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναθεωρούνται απόψεις για το επάγγελμα και την εκπαίδευση ενώ ο νέος τύπος εργαζομένου που θα συμμετέχει σε περισσότερα στάδια της εργασιακής διαδικασίας και θα εργάζεται ομαδικά πρέπει να επαναποκτήσει λανθάνουσες δεξιότητες που στη φορντική περίοδο είχαν αδρανοποιηθεί καθώς και για ευρύτερη τεχνολογία. Σύμφωνα με το σχήμα της «ελεύκτης παραγωγής», στο οποίο εγγράφονται αυτές οι αντιλήψεις για την εργασία και την εκπαίδευση (μετα-φορντι-

σμός), η εργασία θα πρέπει να «άπελευθερωθεί» από παρωχημένες μορφές προσφοράς (επάγγελμα, πλήρη απασχόληση) και το θεσμικό πλαίσιο προσφοράς της να γίνει περισσότερο εύλεκτο. Οι προτεινόμενοι νεωτερισμοί, οι οποίοι φιλοδοξούν να υπερβούν τη κρίση του «φορντισμού» υπαγορεύονται από την ανάγκη για δέσμευση μεγαλύτερης ποσότητας ζωντανής εργασίας και μετατροπή της σε αφηρημένη ώστε να αντισταθμιστεί η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους του κεφαλαίου, ή όποια προκαλείται από την αύξηση της οργανικής του σύνθε-

σης (μείωση παραγωγής υπεραξίας). Σε σημαντικό βαθμό αυτές οι μεταρρυθμίσεις για την εκπαίδευση απορρέουν από την επιχειρηματολογία της «μεταμοντέρνας κατάστασης», του αντιβιντουαλισμού και του κονστρουκτιβισμού.

Στό κείμενο αυτό θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τις συζητήσεις ανάμεσα σ' αυτά τα ρεύματα σκέψης, κυρίως όμως ανάμεσα στο μετανεωτερικό πνεύμα και τους μετασχηματισμούς στην εργασιακή και παραγωγική διαδικασία, όπως άπατυπώνονται στο εκπαιδευτικό ζήτημα.

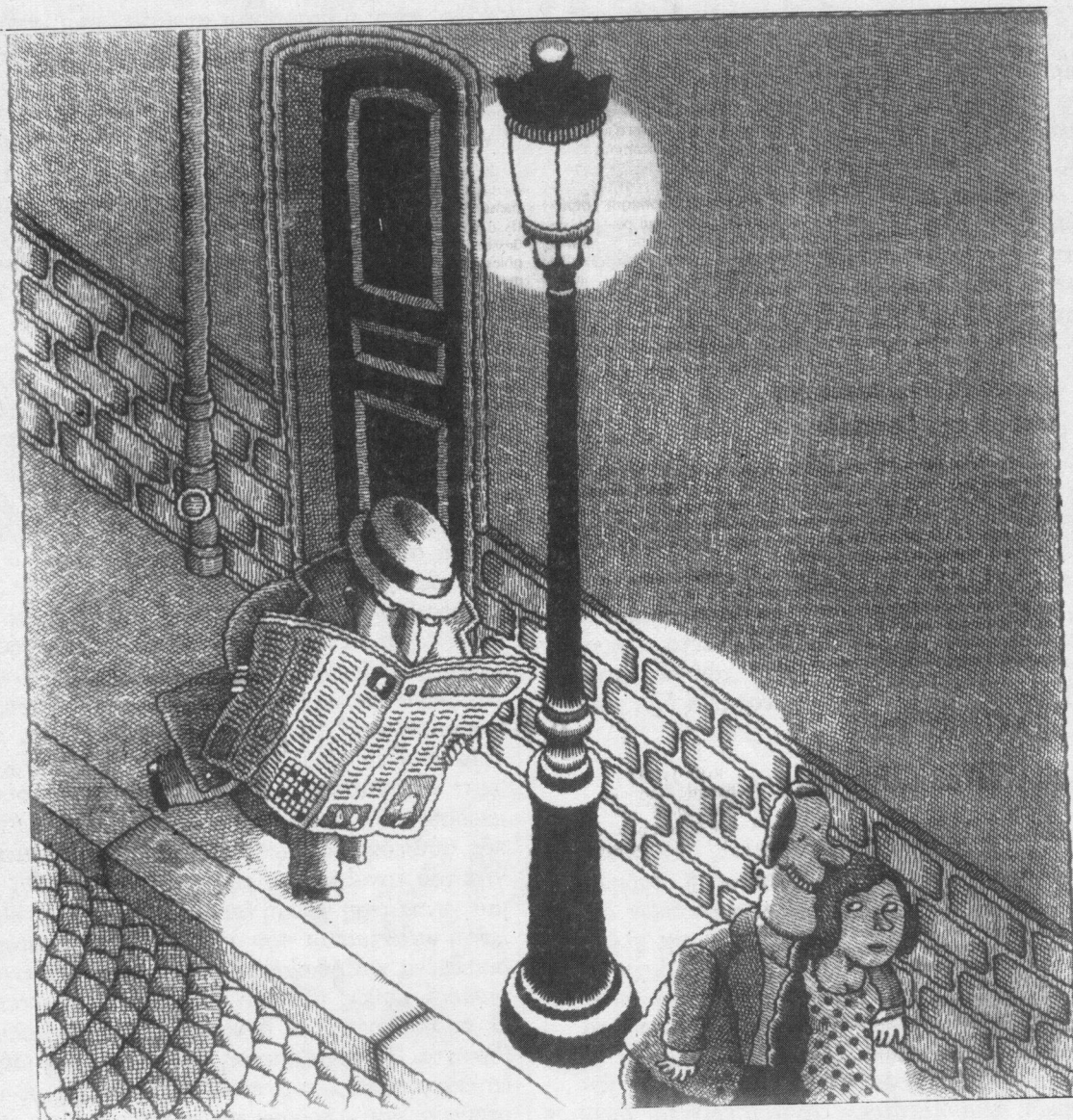
Η νέα λειτουργία της γνώσης

Μία από τις ευρύτερα αποδεκτές θέσεις είναι πως επειδή το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον μεταβάλλεται ραγδαίως, η εκπαίδευση θα πρέπει να προσαρμοστεί αυξάνοντας την ευελιξία και την προσαρμοστικότητα του ατόμου και εφοδιάζοντας το άτομο με τις απαραίτητες ικανότητες. Ο προσανατολισμός σ' ένα επάγγελμα, όπως γινόταν μέχρι τώρα, σύμφωνα μ' αυτές τις θέσεις, κάθε άλλο παρά διευκολύνει το άτομο να προσαρμοσθεί στις απαιτήσεις ενός μεταλασσομένου εργασιακού περιβάλλοντος. Η επαγγελματική εκπαίδευση φαίνεται να περιορίζει το άτομο σ' ένα προδιαγεγραμμένο πλαίσιο κινήσεων χωρίς δυνατότητες άμεσης αντίδρασης στις προκλήσεις της οικονομίας.

*Άμεση συνέπεια αυτής της αναθεώρησης για το

επάγγελμα είναι πως η γνώση πρέπει να έχει ένα χαρακτηριστικό χαρακτήρα απομακρυνόμενη όλο και περισσότερο από το υποκείμενο και τις ανάγκες του για μόρφωση και αυτοπραγμάτωση, όπως συνέβαινε με την ούμανιστική αντίληψη για την εκπαίδευση. Οι προτεραιότητες τίθενται πλέον από την πλευρά της οικονομίας. Η νέα λειτουργία της γνώσης νομιμοποιείται ιδεολογικά κατά περιεργο τρόπο από τη θέση των μετανεωτερικών στοχαστών και φαίνεται να απορρέει από τις δυσκολίες νομιμοποίησης της γνώσης στην ύστερη νεωτερικότητα, καθώς οι «μεγάλες αφηγήσεις» ή «μετα-αφηγήσεις», οι οποίες μέχρι τώρα νομιμοποιούσαν την παραγωγή γνώσης, απόλεσαν εξαιτίας των ανακαλύψεων στη φυσική και στα μαθηματικά (Αϊνστάιν, Χάιζενμπεργκ, Γκέντελ, κ.α.) την πειστικότητα και την επιστημονική εγκυρότητά τους. Καθόσον τα κριτήρια εγκυρότητας μίας επιστήμης δεν τίθενται πλέον από τη μετα-αφήγηση, όπως συνέβαινε στη νεωτερικότητα,

οδηγούμαστε σέ έναν ριζοσπαστικό πλουραλισμό μεθόδων και αξιωματικών συστημάτων. Για τόν Ζ.-Φ. Λυοτάρ έχει πάψει πλέον νά ύφίσταται ένας οικουμενικός μετα-λόγος ενώ ή προσπάθεια ένοποίησης τών λόγων πού χαρακτηρίζει τή νεωτερικότητα μπορεί νά οδηγήσει και στόν ολοκληρωτισμό (βλ. Άουσβιτς).

Άπό αυτές τές γνωσιοθεωρητικές παραδοχές άντλοϋν τό περιεχόμενό τους και εκδιπλώνονται οι νέες θεωρίες για τήν εκπαίδευση. Θα λέγαμε μάλιστα πώς σέ μεγάλο βαθμό ή αντίληψη για τή γνώση, —όπως διατυπώνεται άπό τόν Λυοτάρ στό βιβλίο του 'Η μεταμοντέρνα κατάσταση,— διαπερνά και χαρακτηρίζει λίγο πολύ εκπαιδευτικά μανιφέστα και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις άπό τή δεκαετία τού '70 μέχρι σήμερα, δηλαδή άπό τήν εποχή πού εκδηλώνεται ή κρίση τού φροντισμοϋ και προαναγγέλλεται ή μετάβαση στή «μεταβιομηχανική κοινωνία».

Σύμφωνα μέ τόν Λυοτάρ στή μεταβιομηχανική κοινωνία ή γνώση αλλάζει καταστατική θέση. Καθώς ή γνώση μετατρέπεται σέ πληροφορία λαμβάνει χώρα μιά εκπληροφόρηση τής γνώσης. Παράλληλα μετατοπίζεται τό γνωστικό ενδιαφέρον πρós τές «έπονομαζόμενες ακριβείς επιστήμες», πρós τές τεχνικές πού αναφέρονται στή γλώσσα αλλά και στήν αναζήτηση της «συμβατότητας μεταξύ γλωσσών-μηχανών» πού σχετίζονται μέ τήν έγγραφή τής γνώσης στή μνήμη των έγκεφάλων (τράπεζες στοιχείων, τηλεματική κ.ο.κ.).¹ Οι νέοι τεχνολογικοί μετασχηματισμοί έχουν για τόν Λυοτάρ άμεση επίπτωση στίς δύο βασικές λειτουργίες τής

1. Ζάν - Φρανσουά Λυοτάρ, 'Η μεταμοντέρνα κατάσταση, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Άθήνα 1993, σ. 30.

γνώσης: «τήν ἔρευνα καί τήν μετάδοση τῶν γνώσεων».² Ἐφόσον ἡ γνώση μπορεῖ νά μεταδοθεῖ καί μέ ἄλλους τρόπους (πληροφορική), ἀμφισβητεῖται πλέον ὁ κλασικός τρόπος διδασκαλίας μέ ἐπίκεντρο τόν ἐκπαιδευτικό, καί ἀλλάζει τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐκπαιδευτικῆς πράξης. Στό «πλαίσιο τῆς βελτίωσης τῶν ἀποδόσεων τοῦ συστήματος» ἡ μετάδοση τῆς γνώσης «σέ ἐνήλικους πού ἤδη εἶναι ἐνεργοί ἢ περιμένουν νά ἐνεργοποιηθοῦν», ἀναβαθμίζει «τό ρόλο τῆς ἐπιμόρφωσης ἢ τῆς διαρκούς ἐκπαίδευσης».³ Ἐπομένως ἡ παιδαγωγική πράξη θά πρέπει νά ἀναπροσαρμοστεῖ καί νά προσανατολιστεῖ πρὸς νέες μεθόδους ἐκμάθησης τῆς χρήσης τῶν μηχανῶν καί τρόπων ἀπόκτησης τῶν πληροφοριῶν. Τό ρητό ἐρώτημα στό ὁποῖο θά πρέπει νά ἀπαντήσει τό ἐκπαιδευτικό σύστημα «δέν εἶναι πιά: ἄν ἀληθεύει, ἀλλά σέ τί χρησιμεύει;».⁴ Ἔχουμε δηλαδή μιὰ μετατόπιση ἀπό τὰ περιεχόμενα πού προέρχονται ἀπό τίς «μεγάλες ἀφηγήσεις» στή χρήση τῆς γνώσης. Ἐφόσον ἡ γνώση προέρχεται ἀπό ἔξω-αφηγηματικές πηγές (πληροφορική) παύει πλέον νά εἶναι αὐταξία καί μετατρέπεται ἀπλᾶ σέ ἀξία χρήσης. Ἡ γνώση πού δέν εἶναι συσκευασμένη σέ συστήματα καί πακέτα πληροφορικῆς δέν ἔχει πλέον ἀξία σ' αὐτήν τήν κοινωνία. Μόνο ἡ γνώση πού μπορεῖ νά «συσκευαστεῖ» ἔχει χρηστική ἀξία.

Μετανεωτερικότητα καί μεταφορντισμός

Τό δυναμικό στοιχεῖο τῆς ἐκπαίδευσης καί τῶν ἐκπαιδευτικῶν διαδικασιῶν ἐντοπίζεται πλέον στή διαδικασία ἐφεύρεσης καί ἀναζήτησης νέων γλωσσικῶν δυνατοτήτων. Ὁ μετασχηματισμός τῶν δομῶν τῆς γλώσσας καί ἡ παρακολούθησή του καί ὄχι ὁ μετασχηματισμός τῶν ὑποκειμένων καί τῶν δομῶν, ὅπως συνέβαινε στήν οὐμανιστική παιδεία, ἀναδεικνύονται στό ἐπίκεντρο τῶν ἐκπαιδευτικῶν διαδικασιῶν. Ἡ «κατοχή τῆς ἱκανότητας γιά ἀπόδοση» σέ «μιὰ πλατιά ἀγορά λειτουργικῶν ἀρμοδιοτήτων»⁵ ἀνταποκρίνεται ἄμεσα στίς νέες λειτουργίες τῆς ἐκπαίδευσης στό ὀνομαζόμενο μεταφορντικό καθεστῶς. Ἡ ἱκανότητα πρόσληψης καί ἀπόδοσης τῆς πραγματικότητας ἀναπτύσσεται κατὰ τόν Λυοτάρ μέ μιὰ δημιουργική φαντασία, στοιχεῖο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ταχύτητα. Κάπως παραπλήσια θέτουν ἀπό τήν πλευρά τους τό πρόβλημα καί οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ ὁποῖοι «ζητοῦν στελέχη εὐπροσάρμοστα στίς μεταβαλλόμενες συνθήκες ἱκανά νά ἀναλύσουν ἓνα πρόβλημα παραγωγῆς, διάθεση ἢ ὀργάνωσης, καί ἱκανά νά συνθέσουν μιὰ λύση».⁶ Χαρακτηριστικό στοιχεῖο τῆς «δημιουργικῆς φαντασίας», ἡ ὁποία γιά τόν Λυοτάρ εἶναι ἀπαραίτητη ἐφόσον δέν ὑπάρχει πλέον «μετα-αφήγηση» καί κριτήρια ἐπιλογῆς πού νά τίθενται ἔξωθεν, —τῆ στιγμή μάλιστα πού νά πραγματοποιεῖται εἶναι ἓνα σύνθετο πλέγμα γλωσσικῶν παιγνίων μεταξύ τῶν ὁποίων κινούμεθα—, εἶναι ἡ ἱκανότητά μας νά μεταβαίνουμε ἀπό τό ἓνα γλωσσικό παίγνιο στό

ἄλλο. Αὐτή ἡ ἱκανότητα συνιστᾶ καί τό μόνο ἰστό πού συνέχει τὰ διάφορα γλωσσικά παίγνια ἀνάμεσά τους καί τὰ συνδέει μέ ἐμᾶς. Καθόσον ὅμως ὁ Λυοτάρ δέν ἐρμηνεύει τή δημιουργική φαντασία, ἢ τήν «ταχύτητα» νά ἀντιδροῦμε ἄμεσα καί ἔγκαιρα «ἐδῶ καί τώρα» μέ κοινωνικούς ὅρους, ἐπανεισάγει οὐσιαστικά τή θεωρία τῶν «φυσικῶν χαρισμάτων» ὡς ἐξηγητικῶν ἐννοιῶν γιά τήν κατοχή τῆς.⁷ Οἱ δεξιότητες αὐτές, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι σέ μεγάλο βαθμό καί κοινωνικές δεξιότητες, δεξιότητες πού μεταφέρονται στό ἄτομο ἀπό τήν οἰκογένεια, τό κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον κ.ο.κ.

Ἐδῶ ἀναδεικνύεται ἡ ἐνδότερη σχέση μεταξύ μεταμοντέρνου πνεύματος καί «μεταφορντισμοῦ» μοντέλου παραγωγῆς ἀλλά καί μέ τήν ἐκπαιδευτική πολιτική τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης. Στό *Λευκό Βιβλίο γιά τήν ἐκπαίδευση καί τήν κατάρτιση*, τό ὁποῖο υἱοθετεῖ τή θέση γιά τήν μετάλλαξη τῆς γνώσης σέ πληροφορία ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἐμφανής: «Ἡ δημιουργία μιᾶς πλατιᾶς βάσης γνώσεων, μέ ἄλλα λόγια ὄλων ὅσων εἶναι ἀναγκαῖα γιά νά συλλάβει κανεῖς τό νόημα τῶν πραγμάτων, γιά νά καταλάβει καί νά δημιουργήσει, εἶναι ἡ κύρια λειτουργία τοῦ σχολείου». Μέ τήν «ἀναβάθμιση» τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας καί τῶν δημιουργικῶν δεξιοτήτων τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία στοχεύει πρωτίστως στήν ἀπελευθέρωση περισσότερης ζωντανῆς ἐργασίας ὥστε νά ἀντισταθμιστεῖ ἡ πτωτική τάση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους πού προκύπτει ἀπό τήν αὐξηση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἱκανότητα προσαρμογῆς τοῦ ἐργαζομένου μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μέσα ἀπό μιὰ γενικότερη γνώση (*generic knowledge*) καί μιὰ εὐελικτή «φαντασία» πού δέ δεσμεύεται σέ στατικά, ἐξειδικευμένα καί δύσκαμπτα σχήματα παραγωγῆς (τεῦλορισμός), καθώς στό νέο ἐργασιακό πλαίσιο ὁ ἐργαζόμενος θά πρέπει νά ἀνταποκρίνεται σέ πολλαπλά καθήκοντα. Ὁ ἐργαζόμενος, θά πρέπει δηλαδή νά εἶναι ἐργασιακά εὐελικτος, ἀλλά καί ἀνοιχτός σέ νέες ιδέες, στοιχεῖα πού μποροῦν νά ἐμπερικλείονται καί νά πιστοποιοῦνται, ἐφόσον τό ἄτομο βρίσκεται σέ μιὰ διαρκή κατάσταση ἐπιμόρφωσης, ἀξιολόγησης καί ἐπανακατάρτισης (*ἀπασχολησιμότητα: employability*).

Ἡ κριτική στό τεῦλορικό-φορντικό σύστημα ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας καί τῆς παραγωγῆς ἀφοροῦσε καί τόν ἀποκλεισμό ἀπό τήν ἐργασιακή διαδικασία δη-

2. Λυοτάρ, ὁ.π., σ. 31.

3. Στό ἴδιο, σ. 122.

4. Στό ἴδιο, σ. 126.

5. Στό ἴδιο, σ. 126.

6. Γασούση Δ., *Πανεπιστήμιο καί οἰκονομία στίς ἀναπτυσσόμενες καί ἀναπτυσσόμενες χώρες*, Ἀθήνα 1994, σ. 298.

7. Γρόλλιος Γ. καί Κάσκαρης Γ., «Ἐκπαιδευτική πολιτική, “μεταμοντέρνο” καί “κριτική παιδαγωγική”», *Οὐτοπία*, τευχ. 25/1997.

μιουργικών ικανοτήτων του ατόμου (φαντασία, συνθετική ικανότητα, κριτική σκέψη, πνεύμα συνεργασίας κ.ο.κ.). Αποδέκτης αυτής της κριτικής γινόταν και το εκπαιδευτικό σύστημα, τό οποίο, κατά τόν Λυοτάρ, λειτουργώντας πρωτίστως νομιμοποιητικά (για την πραγμάτωση της ιδέας της χειραφέτησης) δέν ενθάρρυνε τήν ανάπτυξη αντίστοιχων δεξιοτήτων και τεχνικών. Δεδομένης τής τάσης πού παρατηρείται στή βιομηχανία για γενική (έξ)ειδίκευση και τής ακόμη έντοότερης τάσης στόν τριτογενή τομέα για γενικές δεξιότητες και ικανότητες, οι όποιες ώστόσο προέρχονται πρωτίστως από τήν κοινωνικοποιητική διεργασία και από τήν προσκτημένη ποσότητα κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, τό κέντρο βάρους όσον άφορᾷ τήν επαγγελματική εκπαίδευση μεταφέρεται σέ άτυπες μορφές εκπαίδευσης. Καθώς όμως τό επαγγελματικό προφίλ τών σημερινών εργαζομένων, οι όποιοι σύμφωνα μέ τό σχήμα της «λειτουργικής εύελιξίας» οφείλουν νά διαθέτουν μιά εύρεία γκάμα κοινωνικών και τεχνικών δεξιοτήτων για νά ανταποκρίνονται σέ περισσότερες ειδικότητες, αυτές μπορούν νά ενεργοποιηθούν και νά αξιοποιηθούν μόνο έφόσον αναπτυχθούν έναλλακτικές δομές στήν εκπαίδευση και αντίστοιχες δομές στίς έπιχειρήσεις (όριζόντιες δομές). Οι άτυπες δομές εκπαίδευσης επικεντρώνουν τό ενδιαφέρον στό *situated learning*. Δέν μπορούν όμως νά λειτουργήσουν διορθωτικά, πόσο μάλλον νά άκυρώσουν τόν καθοριστικό ρόλο τής τυπικής εκπαίδευσης στήν «τοποθέτηση» του ατόμου στίς βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος και τής επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Η συνάντηση τής μετανεωτερικότητας μέ τίς θεωρίες άτομικής δράσης (ιντιβιντουαλισμός, κονστρουκτιβισμός)

Σ' ένα άλλο επίπεδο ή μεταμοντέρνα θεώρηση για τήν εκπαίδευση διασταυρώνεται μέ τίς θέσεις του *ιντιβιντουαλισμού* (Ού. Μπέκ). Στό επίκεντρο του *ιντιβιντουαλισμού* (άτομικισμός) είναι ή έννοια τής βιογραφίας, ή όποία χωρίς νά άποδεσμεύεται πλήρως από τήν άνθρωπιστική προσέγγιση τής εκπαίδευσης και τή σχέση του ατόμου μέ τόν κόσμο και τήν κοινωνία, καθώς δλέπει τή βιογραφία ως διαμεσολαβητή ανάμεσα στίς δομές τής κοινωνίας και τό ύποκειμένο, μεταφέρει σέ τελική άνάλυση αυτή τήν έρμηνεία τής πραγματικότητας σέ βιογραφικές άφηγήσεις του ύποκειμένου, ή όποία πάλι προκύπτει μέσα από τήν έρμηνευτική τής συνέντευξης, όπως γίνεται μέσα από τεχνικές έρμηνείας τής δομής τής άφήγησης τής ζωής του ύποκειμένου (μετα-γλώσσα).

Καθόσον μέσα από τή βιογραφική άφήγηση, «σέ αντίθεση μέ τίς αναπτυγμένες μορφές του λόγου τής γνώσης» βρίσκουν θέση δηλωτικές, δεοντολογικές, έρωτηματικές και αξιολογικές αποφάνσεις, ύπάρχει δηλαδή μιά «πολλότητα γλωσσικών παιχνιδιών»⁸ τό ύφά-

δι τής άφήγησης και τό ξετύλιγμά του μᾶς παρουσιάζουν μιά άπωθημένη και καταπιεσμένη πραγματικότητα. Από τή στιγμή μάλιστα πού «ό κοινωνικός δεσμός είναι γλωσσικός» ή άνάλυση τής βιογραφικής συνέντευξης μᾶς άποκαλύπτει μιά πληθυντική πραγματικότητα. Έμφανής είναι έδῶ ή μετατόπιση του προβλήματος, από τή δομή και τήν κοινωνία, στή γλώσσα. Ο άφηγήσεις ζωής θεωρείται ότι εκφράζουν παρελθούσες διαδράσεις, τών όποιων ή γλωσσική δομή είναι όμολογη μέ τά γεγονότα πού αναπαριστούν.

Σύμφωνα μέ τό σχήμα του «διαλόγου» του Λυοτάρ μέσα από τίς συνεντεύξεις άρθρώνεται τό «κάτι», τό όποιο δέν μπορεί νά εκφραστεί μέσα από τήν έπιστήμη.⁹ Μ' αυτήν τήν έννοια οι βιογραφικές συνεντεύξεις θεωρούνται κατάλληλο εργαλείο για τήν εξέταση όλων τών πλευρών του «διαλόγου» ενῶ τό γεγονός ότι οι άτομικές βιογραφίες άπαρτίζονται από ρήξεις και άσυνέχειες μπορούν νά άποτυπώσουν και εκπαιδευτικές διεργασίες μέ τήν έννοια του μετασχηματισμού τών κοινωνικών και άτομικών ύποκειμένων. Οι ύποκειμενικές και άντικειμενικές ιστορίες ζωής άποτελούν πολύ περισσότερο από έπεξηγηματικούς παράγοντες «πολιτισμικές ενότητες νοήματος» μέσα από τίς όποιες είναι δυνατόν νά γίνουν κατανοητές οι μαθησιακές διαδικασίες και δράσεις (έπιμόρφωση ενήλικων).

Αν σέ γνωσιοθεωρητικό επίπεδο ο Λυοτάρ προσδιορίζει τή νέα λειτουργία τής γνώσης, οι θέσεις του *ιντιβιντουαλισμού* οδηγούν στήν έξατομίκευση τών συνεπειών και τών έπιπτώσεων, καθώς τά άτομα καλούνται νά άποφασίσουν, νά δράσουν και νά σχεδιάσουν τή ζωή τους σέ όλους τούς τομείς (εργασία, εκπαίδευση κ.ο.κ.). Σύμφωνα μέ τόν Μπέκ «έξατομίκευση σημαίνει έξάρτηση από τήν άγορά»,¹⁰ έξάρτηση σέ όλα τά ύπαρξιακά πεδία από τήν εργασία, τήν κατοικία, τόν τρόπο ζωής, τήν εκπαίδευση κ.ο.κ. Η υιοθέτηση μᾶς τέτοιας προσέγγισης στήν εκπαίδευση, καθιστά ύπεύθυνο τό ίδιο τό άτομο για τήν άπόκτηση και τήν έπεξεργασία τής γνώσης μέ στόχο τήν επαγγελματική του κατάρτιση, ή όποία προκλήθηκε από τήν παλαίωση τών γνώσεων και τών δεξιοτήτων του, ενῶ άτυπες μορφές εκπαίδευσης, όπως ή διά βίου εκπαίδευση, ή συνεχιζόμενη κατάρτιση κ.ο.κ. μεταφέρουν τήν ευθύνη στό ίδιο τό άτομο και όχι στόν συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης τής εργασίας. Η έννοια του «άποσχολήσιμου», ή παραμονή δηλαδή του ατόμου στή λογική τής άγοράς πού άπορρέει απ' αυτή τή θέση, καθιστά τό άτομο ύπεύθυνο. Αν αυτό θέλει νά παραμείνει άνταγωνίστιμο στήν άγορά εργασίας θά πρέπει νά ενεργοποιηθεί αναλαμβάνοντας τό ίδιο τό σχετικό κόστος. Έδῶ άποκαθίσταται μιά έσωτερική

8. Λυοτάρ, ό.π., σ. 66.

9. Z.-F. Lyotar, *Per Wiederstreit*, Muenchen, 1989, σ. 3.

10. U. Beck, *Risikokogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Φραγκφούρτη 1994, σ. 212.

συνάφεια ανάμεσα στή βιογραφική μέθοδο (ή όποια μέσα από μιὰ ύποκειμενιστική προσέγγιση τῆς πραγματικότητας τείνει νά θεωρεῖ τό άτομο αὐτοπαιδαγωγούμενο –διά βίου ἐκπαίδευση–, ἐπομένως καί αὐτόνομο στήν πρόσληψη γνώσεων καί δεξιοτήτων), τή θέση τοῦ Λυοτάρ γιά τήν ἐκπληροφόρηση τῆς γνώσης, τή σχετικοποίηση τυπικῶν μορφῶν ἐκπαίδευσης καί τήν προσέγγιση τοῦ ἰντιβιντουαλισμοῦ ὅπως καί τῶν κονστρουκτιβιστῶν γιά τήν αὐτονομία τοῦ ὑποκειμένου στήν ἐπιλογή, τόν αὐτοπροσδιορισμό τῆς γνώσης, τῶν ἐννοιῶν καί τῶν γνωστικῶν δομῶν του.¹¹

Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ ἀτόμου ἀπό τήν κοινωνική τάξη

Αὐτό πού ἐπιχειρεῖται στίς θεωρήσεις πού μόλις ἀναπτύξαμε εἶναι ἡ ἀπόσπαση τοῦ ἀτόμου ἀπό τήν κοινωνική τάξη, ἡ όποία λειτουργεῖ ὡς ἐν δυνάμει χώρος συλλογικῆς ἀρθρώσεως ἀτόμων μέ κοινό βιογραφικό πού προσδιορίζει τήν ἀτομική μοίρα, τά ἀτομικά σχέδια καί τό ἀτομικό βιογραφικό, καί ἡ ἐναπόθεσή του μέ μηχανισμούς πού θά ἐξατομικεύσουν τό πρόβλημα, ἀντιμετωπίζοντας τό άτομο ὡς παρεκκλίνον καί ὡς τήν πηγή τῶν προβλημάτων καί τή συμπεριφορά του ὡς παρεκκλίνουσα. Ἡ διόρθωση καί ἡ ἀλλαγὴ συμπεριφορῶν καί στάσεων τοῦ ἀτόμου (θεραπευτικοποίηση) εἶναι ἐπομένως ἡ λύση, στρατηγική ἐγγενῆς σέ συμπεριφοριστικές ἀναγνώσεις τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι.

Ἀνεξάρτητα ἀπό τή διαφορετική ὀπτική μέ τήν όποία αὐτές οἱ θεωρήσεις προσεγγίζουν τήν κοινωνία καί τό ἐκπαιδευτικό σύστημα, τό κοινό σημεῖο ὡστόσο εἶναι ἡ υἱοθέτηση μιᾶς ἐξατομικευμένης ἀντίληψης γιά τά κοινωνικά προβλήματα, συνεπῶς καί γιά τά προβλήματα τῆς ἐκπαίδευσης. Μέ βάση αὐτή τήν ἀντίληψη τό άτομο καθίσταται ὑπεύθυνο τόσο γιά τήν ἀπαξίωση γνώσεων καί δεξιοτήτων ὅσο καί γιά τήν ἀπόκτηση νέων. Γιατί ἡ κατάργηση τῆς διδασκαλίας σημαίνει σέ τελική ἀνάλυση τήν ἀπορρύθμιση τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ καί τήν ἐπανεμπορευματοποίησή του, ἐνῶ ἡ ἀποτύπωση τῆς ἀτομικῆς ζωῆς μέσω βιογραφίας καθιστᾷ τό άτομο ὑπεύθυνο γιά τήν ἄρση τῶν ἀσυνεχειῶν καί τήν ἀνασυγκρότηση τῆς ζωῆς του. Μάλιστα ἡ ἀπορρύθμιση τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ, σύμφωνα μέ τόν Μίχαελ Ἄπλ (Michael Apple) συνδυάζεται μέ μιὰ γενικευμένη ἐκστρατεία ἀπαξίωσης τοῦ ἔργου τῶν ἐκπαιδευτικῶν,¹² ἡ όποία ἔχει ξεκινήσει μέ τόν ἐξορθολογισμό τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καί τήν ἀποεπαγγελματοποίηση τῆς ἐργασίας τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Διαμορφώνεται ἔτσι σέ ἐπίπεδο κοινωνίας ἕνα ἀρνητικό ἕως ἐχθρικό κλίμα ἀπέναντι στοὺς ἐκπαιδευτικούς πού θά θεωρηθοῦν οἱ ἴδιοι καί τό ἐκπαιδευτικό σύστημα ὑπεύθυνοι τόσο γιά τά κοινωνικά προβλήματα ὅσο καί γιά τά προβλήματα τῆς οἰκονομίας. Παράλληλα ἡ ἀντίληψη πῶς ἡ πραγματικότητα κατασκευάζεται («φτιαχτεται ἐδῶ καί τώρα») παρόλο πού φαίνεται νά ἀναβαθμίζει τό άτομο, στήν οὐσία τό καθιστᾷ ὑπόλο-

γο ἐπιρρίπτοντας σ' αὐτό τήν εὐθύνη γιά τήν ἀδυναμία του νά διαντιδρᾷ, νά κατασκευάζει πραγματικότητες, νά ἀποδίδει κ.ο.κ.

Ἐμφανῆς εἶναι ἡ ἰδεολογική ἀνάγνωση τῆς πραγματικότητας καθώς τά προβλήματα τίθενται ἀπό τήν ὀπτική τοῦ ἀτόμου καί ὄχι ἀπό αὐτή τῆς ομάδος ἢ τῆς τάξης ἐνῶ ἀγνοεῖται πλήρως ἡ ἀνισότητα εὐκαιριῶν, ἂν θεωρήσουμε πῶς ἡ ὑπέρβαση ἐνός προβλήματος εἶναι ἀπόρροια τῆς ἀτομικῆς ἐπίδοσης. Ἐπίσης ἀγνοεῖται τό γεγονός ὅτι τά άτομα ἀνάλογα μέ τό ταξικό τους *Habitus* ἔχουν νά διανύσουν διαφορετικές ἀποστάσεις ὡς τή λύση τῶν προβλημάτων τους καί αὐτό ἀφορᾷ, πολύ περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο πεδίο, τήν ἐκπαίδευση. Ἡ ἀπόκτηση γνώσης καί δεξιοτήτων καί προπάντων ἡ ἀπόκτηση κοινωνικῶν ἱκανοτήτων βρίσκονται σέ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία, ὅπως δείχνουν καί τά πορίσματα ἀπό τό χῶρο τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Ἐκπαίδευσης, μέ τό κοινωνικό καί πολιτισμικό περιβάλλον τοῦ ἀτόμου.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ παραίτηση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης ἀπό τό νά προσφέρει ἕνα γενικό μοντέλο ζωῆς, –ὅπως συνέβαινε στά πλαίσια τῶν «μεγάλων ἀφηγήσεων»– ἀναδεικνύει τήν ἀποδοτικότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος σέ κύρια λειτουργία. Κοινωνολογίς σκοπός τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης καί τῶν ἀνώτερων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, κατά τόν Λυοτάρ, στό πλαίσιο πάντα τῆς ἀπονομιμοποιητικῆς τους λειτουργίας εἶναι «νά διαπλάσουν ἀρμοδιότητες καί ὄχι ἰδεώδη».¹³ Ἄν στίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70 ἡ φιλοσοφία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος λάμβανε ὑπόψη ταξικούς καί κοινωνικούς παράγοντες καί προσπαθοῦσε μέσω μιᾶς ἀντισταθμιστικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς νά ἐλέγξει τήν ἐπίδρασή τους, ἡ όποία ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπαιρνε τό χαρακτήρα ἐνός γενικοῦ καί χειραφετητικοῦ ἐγχειρήματος, ἡ φιλοσοφία αὐτή ἀπορρίπτεται τώρα ὡς ὀλοκληρωτισμός. Ὁ κλονισμός τῆς πίστης στά προτάγματα τῆς νεωτερικότητας πού χαρακτηρίζαν καί τό ἐκπαιδευτικό σύστημα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας μέσω σ' ἕνα ἐνοποιημένο ὡς παράσταση κοινωνικό κόσμο δίνουν τή θέση τους σέ ἐκπαιδευτικά σχήματα πού ἀντιστοιχοῦν σέ διαφορετικές πολιτισμικές πραγματικότητες, οἱ όποῖες μέ τή σειρά τους ἐκβάλλουν σέ διαφορετικούς κοινωνικούς κόσμους καί οἱ όποιοι μέσω ἀπό τήν ἑτερογένεια, τήν πολυπολιτισμικότητα καί τήν ἑτερότητα δύνανται νά ἀναπαρασταθοῦν.

11. Dinter F. «Zur Diskussion des Konstruktivismus in Instruktionsdesiugn. Constructivism and Instructional Design» στό *Unterrichtswissenschaft*, τευχ. 3/1998.

12. Apple Michael «Wie Ideologie wirkt: Die Wiederherstellung der Hegemonie waerend der konservativen Restauration» στό: Suenker, H. Timmerman, D. Kolbe, F.-U. (ἐπιμ.) *Bildung, Gesellschaft, Sozial Ungleichheit*, Frankfurt 1994, σ. 62.

13. Λυοτάρ, ὀ.π., σ. 120.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: Ο ΦΡΟΝΗΜΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΣ

του Σπύρου Τζόκα

Η σχολική ιστορία αναδύθηκε από την εθνική ιστοριογραφία στο δεύτερο μισό του 19ου αι., με κύριους σκοπούς, εμπνεόμενους και από την ιστορική συγκυρία ή κυρίως απ' αυτή, την εθνική διαπαιδαγώγηση, τον πολιτικό εκκοινωνισμό και την πολιτική νομοφροσύνη των νέων ανθρώπων. Οι σκοποί αυτοί εκφραζόνταν μέσω των αναλυτικών προγραμμάτων, τό όποιο παρείχε τις κατευθύνσεις για τη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας και για τη διδασκαλία του μαθήματος. Κύρια χαρακτηριστικά ήταν ο φρονηματιστικός, κανονιστικός και μη συγκρουσιακός λόγος στη διδακτική της ιστορίας. Ο φρονηματιστικός λόγος εμφανιζόταν άλλοτε με την κατασκευή ιστορικών γεγονότων, άλλοτε με την έρμηνευτική μονομέρεια των ιστορικών φαινομένων και άλλοτε με τον υπερτονισμό ή την αποσιώπηση πτυχών της ιστορικής εξέλιξης, άρα με την επιλεκτικότητα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ιδεολογικοποίηση της ιστορίας και τη χρήση αυτής για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών.

Ο κανονιστικός λόγος χρησιμοποιούσε την ιστορία δείγμα του παρελθόντος πάνω στο πρότυπο του μέλλοντος, όπου ο έξιτορούμενος λόγος είχε ως στόχο τον προσανατολισμό της δράσης εκείνων προς τους οποίους απευθυνόταν. Έτσι, η σχολική ιστορία είχε προορισμό να παρέχει πολύτιμες γενικεύσεις και συμπεράσματα, εν είδει κανόνων, που θά χρησιμοποιεσαν σαν εντολές ή οδηγίες χρήσης για τους νέους. Ο κανονιστικός λόγος λειτουργούσε κάποιες φορές και ως προειδοποιητικός λόγος για ανεπιθύμητες συνέπειες, όταν τό άτομο, ή ομάδα ή ή κοινωνία παρακινούνταν να αλλάξουν τή δράση τους. Τά πρόσωπα του ιστορικού δράματος είχαν ενημερωθεί στη δεύτερη πράξη για τήν έκβαση της πρώτης πράξης και, συνεπώς, ή δράση τους επηρεαζόταν από τή γνώση αυτή. Οι Μπολσεβίκοι, γνωρίζοντας τήν έκβαση της Γαλλικής Έπανάστασης που κατέληξε σ' ένα Ναπολέοντα, φυλάγονταν μήπως και ή δική τους επανάσταση είχε ανάλογη κατάληξη και ήταν δύσπιστοι απέναντι στον Τρότσκι.¹

Στήν Ελλάδα όλα τά κατά καιρούς αναλυτικά προγράμματα, άμεσα μέχρι τό 1964, έμμεσα και διακριτικά αργότερα, έθεταν ως κύριο στόχο του μαθήματος της ιστορίας τόν ήθικό φρονηματισμό και τήν έξαρση του εθνικού φρονήματος. Ο άξονας του μαθήματος εμφανιζόταν εκδηλα έλληνοκεντρικός με ευρύτατες, όμως, αποκλίσεις προς τήν κλασική Ρώμη, τήν αναγεννησιακή και νεότερη Ευρώπη. Τά σχολικά βιβλία, άμεσα έξαρτημένα από τά αναλυτικά προγράμματα, κινούνταν σε μία παρωχημένη και ξεπερασμένη έθνοκεντρική διάσταση και σε έμμονή στό θετικιστικό πρότυπο της ταύτισης της ιστορίας με τά διπλωματικά, πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα. Τό 1964 φαίνεται κάτι να αλλάζει προς τό καλύτερο, καθώς, στό πλαίσιο της αναγεννητικής προσπάθειας για τήν παιδεία, αναθεωρήθηκαν μερικώς τά προϋπάρχοντα αναχρονιστικά αναλυτικά προγράμματα. Έτσι, για πρώτη φορά, αναφερόταν στους σκοπούς του μαθήματος της ιστορίας, εκτός από τό φρονηματισμό και τήν έξαρση του εθνικού ιδεώδους, ή έξοικείωση του μαθητή με τήν άνεση προσπάθεια του ανθρώπου για μάθηση, πρόοδο και έλευθερία.² Η ανανεωτική αυτή προσπάθεια, στό σύντομο χρόνο ζωής της, απέδωσε δύο διδακτικά βιβλία ιστορίας, τήν *Αρχαία ιστορία* της Α. Καλογεροπούλου για τήν πρώτη τάξη του γυμνασίου και τή *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή ιστορία* του Κ. Καλοκαιρινού για τή δεύτερη τάξη γυμνασίου. Οι έλπιδοφόρες αυτές κινήσεις για τή σχολική ιστορία ανατράπηκαν από τή δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 και τό μάθημα έπανήλθε στα πιο βαθειά σκοτάδια.

Στίς μέρες μας, ή σχολική ιστορία, χωρίς να έχει αποκόψει ακόμη τόν όμφάλιο χώρο που τή συνδέει με

1. Carr E., I μτφ. Φρίντας Λιάπλα, Πλανήτης, Αθήνα, 1974, σελ. 81.

2. Η φιλοσοφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 στον τομέα της ιστορίας αναφαιίνεται στο άρθρο του Εύαγγ. Παπανούτσου «Τό μάθημα της ιστορίας», *Παιδεία*, τχ. 28, Ιανουάριος 1949, σελ. 20-28

τήν ἐθνικιστική ιδεολογία, τείνει νά αὐτονομηθεῖ καί νά μεταβληθεῖ σέ ιδιαίτερο γνωστικό πεδίο τῆς ιστορικής ἐπιστήμης. Στήν κατεύθυνση αὐτή ἐπιδιώκεται ὁ γόνιμος συνδυασμός τῆς σύγχρονης ἐνεργητικῆς καί μαθητοκεντρικῆς παιδαγωγικῆς μέ τις τρέχουσες ἐξελίξεις στούς χώρους τῆς ιστοριογραφίας.³ Σέ αὐτά τά πλαίσια κινούμενη ἢ σχολική ιστορία, ἀποποιεῖται τή χρήση τῆς ὡς ιδεολογικός μηχανισμός τῆς ἐκάστοτε κυρίαρχης ἀντίληψης καί λειτουργεῖ σύμφωνα μέ τήν ἐπιστημονική δεοντολογία. Μιά τέτοια κατεύθυνση θά ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα καί τήν ἀπάλειψη τοῦ κανονιστικοῦ καί φρονηματιστικοῦ ιστορικοῦ λόγου πού κουβαλαίει στήν πλάτη τῆς.

Ὡστόσο, ὁ ὀμφάλιος λῶρος πού συνδέει τή σχολική ιστορία μέ τις ἐκάστοτε κατευθύνσεις τῆς κυρίαρχης ἀντίληψης, ὅπως προαναφέρθηκε, δέν ἔχει ἀκόμη ἀποκοπεῖ. Ἔτσι, ἡ κυρίαρχη τάξη στήν προσπάθειά τῆς νά ἐξυπηρετήσει τά συμφέροντά τῆς καί νά διατηρήσει τά κεκτημένα καί σέ ἀντίθεση μέ ὅσους ἀμφισβητοῦν τήν ἀξίωσή τῆς αὐτή ἐπιλέγει, ἀπολυτοποιεῖ καί προβάλλει ὡς αἰώνιες ἀλήθειες τις ιδέες καί τις ἀντιλήψεις ἐκεῖνες πού θά συντελέσουν στή στήριξη τοῦ ιδεολογικοῦ τῆς ὀλοστασίου. Ἡ ἐπιλεκτικότητα αὐτή πού λειτούργησε σέ ὅλες τις ἐποχές περιγράφεται χαρακτηριστικά ἀπό τό Δ. Γληνό:

«Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀναζητήσανε στήν ἀρχαιότητα τήν ἀρνητική καί θετική δικαίωση τοῦ χριστιανισμοῦ καί μελετοῦσανε τά ἔργα πού τούς ἐχρησίμευαν σ' αὐτό, οἱ σχολαστικοί καί οἱ θεολόγοι τοῦ Μεσαίωνα ἔπαιρναν ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὅ,τι συμβιβαζότανε μέ τό πνευματικό κράτος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καί μέ τό κοσμικό κράτος τῶν φεουδαρχῶν, οἱ ποιητές καί καλλιτέχνες καί φιλόσοφοι τῆς Ἀναγέννησης ἀναζητοῦσαν ἐκεῖ τήν ἀπολύτρωση τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἐνατένιση τῆς ὁμορφιάς, τό ἰδανικό τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, οἱ φιλόσοφοι καί οἱ ῥήτορες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τά ἰδανικά τῆς λευτεριάς καί τῆς δημοκρατικῆς ἰσότητος, τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη...»⁴

Ἡ ἐπιλεκτική αὐτή χρήση τῆς Ἱστορίας τήν ιδεολογικοποιεῖ καί τήν καθιστᾷ ὄργανο τῶν ἐκάστοτε σκοπιμοτήτων. Σύμφωνα μέ τήν ἀποψη τοῦ Ἀνρί Μονιό (Henri Moniot), ὅταν ἡ ιστορία μετατρέπεται σέ ιδεολογικό μηχανισμό καί αὐτοανακηρύσσεται σέ τράπεζα ἀποδεικτικοῦ ὕλικου μέ σκοπό τήν ἐπικύρωση καί τή δικαίωση τοῦ παρόντος μέσω τῆς ἐπιλεκτικῆς χρήσης τοῦ παρελθόντος, τότε ἀναίρει τό ρόλο τῆς καί ἀποτυγχάνει.⁵ Ἡ χρήση αὐτή, ὅπως εἶδαμε, ἀπορρέει ἀπό τόν ἐγκλωβισμό τῆς σχολικῆς ἱστορίας στήν προώθηση συγκεκριμένων σκοπῶν καί σκοπιμοτήτων πού ἐπιβάλλονται ἀπό τό ὑφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο, τήν κυρίαρχη πρακτική καί τήν ιδεολογική σκοπιμότητα πού ἐξυπηρετεῖ κάθε φορά τό μάθημα τῆς ἱστορίας. Ἔτσι, ἡ ἱστορία μπορεῖ νά ἀποτελεῖ ἕνα συννοθύλευμα ἀπλο-

ποιητικῶν καί γενικευτικῶν σχημάτων, ἀπόρροια τοῦ χαλκωμένου ιδεολογικοῦ λόγου, καί νά μὴν πείθει κανένα γιά τήν ἐπιστημονική τῆς ἐγκυρότητα καί, κυρίως, γιά τήν ἀξία τῆς ὡς ἐπιστήμης. Μάλιστα, σέ κάποιες περιόδους, οἱ σκοπιμότητες αὐτές εἶναι τόσο πρόδηλες καί ἰσχυρές πού τείνουν νά ὑποκαταστήσουν καί αὐτό τό γνωστικό ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας.

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις τῆς προαναφερθείσας χρήσης τῆς σχολικῆς ἱστορίας μποροῦν νά θεωρηθοῦν δύο ἀπό τούς προβαλλόμενους σκοπούς τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας πού ἐμφανίζονται ἀπό τό ἰσχύον ἀναλυτικό πρόγραμμα ὡς «μερικοί» σκοποί, μέ προφανή στόχο νά περάσουν χωρίς ἐντάσεις. Ὁ πρῶτος σκοπός ἀναφέρεται στή «*συνειδητοποίηση τῆς ἑλληνικῆς διάρκειας*» καί ὁ δεύτερος στήν «*καλλιέργεια γνήσιου πατριωτικοῦ φρονήματος*».⁶ Στήν πρώτη περίπτωση, τό ἀναλυτικό πρόγραμμα ἐπιδιώκει τή γνωστή ἱστορική κατασκευή, ἐνῶ στή δεύτερη ἐπιδιώκεται ὁ φρονηματιστικός ρόλος τῆς ἱστορίας.

Ὁ σκοπός τῆς «*συνειδητοποίησης τῆς ἑλληνικῆς διάρκειας*» παραπέμπει στήν ἐπανάληψη ἢ στή συνέχεια τοῦ γνωστοῦ σχήματος, Ἀρχαιότητα - Βυζάντιο - Νεώτερος Ἑλληνισμός, στά σχολικά βιβλία καί μάλιστα δύο φορές στή μέση ἐκπαίδευση, στό γυμνάσιο καί στό λύκειο. Ἡ ἐπάλληλη αὐτή διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας σέ δύο κύκλους στή μέση ἐκπαίδευση διατηρεῖται δεκαετίες στήν Ἑλλάδα καί μέ παραλλαγές μέχρι σήμερα. Συνέπεια τοῦ συστήματος αὐτοῦ εἶναι νά παρουσιάζονται τεράστια χάσματα, καθῶς ὀλόκληρες περίοδοι τῆς ἀνθρώπινης δημιουργικῆς πορείας δέν διδάσκονται οὔτε στόν ἕναν κύκλο οὔτε στόν ἄλλο. Ἔτσι, ἡ ἱστορία διδάσκεται ἀποσπασματικά μέ σκοπό νά κατευθύνει τούς μαθητές στό σχῆμα τῆς «*ἑλληνικῆς διάρκειας*» καί τῆς συνακόλουθης ὑπεροχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ἡ προσέγγιση αὐτή τῶν ἱστορικῶν φαινομένων ἐπιχειρεῖται μέ βάση τήν ἀναχρονιστική γραμμική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὅπου ἡ ἱστορική ἐτερότητα ἢ δέν ὑπάρχει ἢ ἐμφανίζεται ὡς συμπληρωματικό στοιχεῖο τοῦ ἑλληνισμοῦ. Στή βάση αὐτή ἡ σχολική ἱστορία παρουσιάζεται σάν μία κατασκευὴ ταυτότητας καί συνέχειας ἑνός τεχνητά περιχαρακωμένου ἔθνους πού ἀποκλείει τόν Ἄλλο ἢ στήν καλύτερη τῶν περιπτώσεων τόν χρησιμοποιεῖ. Σέ μία

3. Κόκκινος Γ., *Ἀπό τήν ἱστορία στίς ἱστορίες*, Ἑλληνικά γράμματα, Ἀθήνα, 1998, σελ. 313 κ.ε., ὅπου παρουσιάζονται οἱ ρόλοι, οἱ λειτουργίες καί οἱ πρακτικές τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας.

4. Γληνός Δ., *Πλάτωνα Σοφιστής*, εἰσαγωγή, ἐκδ. I. Ζαχαρόπουλου, Ἀθήνα 1976, σελ. 25

5. Moniot H., *Didactique de l'histoire*, Éathan, Paris, 1993, σελ. 75

6. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Παιδαγωγικό Ἰνστιτούτο, Τμήμα Β/θμιας Ἐκπαίδευσης, *Ὁδηγίες γιά τή διδασκεία ὕλη καί τή διδασκαλία τῶν μαθημάτων στό Γυμνάσιο καί τό Λύκειο κατά τό σχολικό ἔτος 1998-99*.

τέτοια κατεύθυνση, παρά τὰ ἄλλα θετικά στοιχεία, φαίνεται νά κινεῖται τό σχολικό βιβλίο τῆς Α' λυκείου «Ἡ πολιτισμική προσφορά τοῦ ἑλληνισμοῦ» πού διδάσκει στίς μέρες μας. Τέλος, μέ μιά τέτοια ἀντίληψη ὑπεροχῆς ἀπομακρύνεται ἡ ἔννοια τῆς οἰκουμενικότητας καί τῆς ἰσότητος θέσης τῶν λαῶν στό παγκόσμιο οἰκοδόμημα καθῶς ὁ μαθητής δέν παροτρύνεται νά κατανοήσει ὅτι γιά τή δημιουργία τοῦ πολιτιστικοῦ οἰκοδομήματος συνέβαλαν ὅλοι οἱ λαοί, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του καί τήν προσωπική του ἰδιοσυγκρασία.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἑλληνισμοῦ ὡς κέντρου τοῦ κόσμου καί ἡ περιορισμένη ἐμφάνιση τοῦ ἄλλου ἢ ἡ συμπληρωματική καταγραφή του ὀδήγησαν καί ὀδηγοῦν τή σχολική ἱστορία σέ στρεβλώσεις καί συνακόλουθα τήν ἀποψή μας γιά τό «ξένο» στοιχείο. Ἐτσι, τό «ξένο» στοιχείο δαιμονοποιήθηκε καί δαιμονοποιεῖται, ἀρκετές φορές, ὡς ἀνθελληνικό καί παράγωγο συνωμοσιῶν ἐναντίον τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅταν ἡ πολιτική του διαφοροποιεῖται ἀπό αὐτή τῆς Ἑλλάδας. Στό ἴδιο μῆκος κύματος κινοῦνται καί οἱ θεωρίες περί «ἀνάδελφου ἔθνους», ὅπου ὁ ἑλληνισμός ἐμφανίζεται νά ἀπειλεῖται ἀπό εὐρεῖες συνωμοσίες, πού ἔχουν στόχο τή συρρίκνωσή του ἢ ἀκόμα τήν ἐξαφάνισή του. Ἀντίθετα, ὅταν ἡ ἐξωτερική πολιτική ἀλποῦν χωρῶν συμπιέπει μέ αὐτή τῆς Ἑλλάδας, τότε ἐκθειάζουμε τό «ξένο» αὐτό στοιχείο μέ ἀπλουστεντικές συνθέσεις, καί μιλάμε περί φιλελληνισμοῦ, μέ περίσσιο συναισθηματισμό.

Ὁ σκοπός τῆς «καλλιέργειας γνήσιου πατριωτικοῦ φρονήματος» τοῦ ἰσχύοντος ἀναλυτικοῦ προγράμματος ἀποτελεῖ οὐσιαστικά μιά παραλλαγή τοῦ σκοποῦ τῆς «ἐξαγωγῆς τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος» πού ὑπῆρχε στά πρό τοῦ 1974 ἀναλυτικά προγράμματα. Ἡ κατεύθυνση αὐτή ὑποκαθιστᾷ τό ρόλο τῆς σχολικῆς ἱστορίας μέ αὐτό τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς. Στή βάση αὐτή ἀποκλείονται οἱ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ἀπουσιάζουν ἢ ἀποκλείονται, δηλαδή, οἱ κοινωνικές τάξεις, οἱ ἐθνικοπολιτισμικές ὁμάδες κ.ο.κ. καί ἡ μόνη συλλογικότητα πού ἐμφανίζεται εἶναι αὐτή τοῦ ἔθνους καί μάλιστα τοῦ περιοῦσιου ἔθνους. Ἀποτελέσματα τῆς κατεύθυνσης αὐτῆς εἶναι ὁ γενικευτικός, καθοδηγητικός καί κανονιστικός λόγος τῶν ἱστορικῶν βιβλίων, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἀπό μονομέρεια, ἐπιβολή διῆστορικῶν ἀληθειῶν καί ἀπό ἐμμονή στή μιά καί μοναδική ἀλήθεια.⁷ Ἐτσι, ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας καί τῆς σχολικῆς ἱστορίας, ἀντί νά μειώνεται, φαίνεται νά αὐξάνεται.

Ἡ λειτουργία αὐτή τοῦ φρονηματιστικοῦ λόγου στή σχολική ἱστορία ἀντιστέκεται σέ κάθε γνήσιο ἐγχείρημα σφαιρικῆς ἐποπτείας καί κριτικῆς θεώρησης τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός, ὅτι φτωεῖνοί δάσκαλοι κατηγορήθηκαν ὡς μιχροὶ ἀνθέλληνοι, ὅταν μέ δικές τους πρωτοβουλίες ἐπιχείρησαν νά ἀνατρέψουν τήν ἰδεολογική κατεύθυνση τῆς σχολικῆς ἱστορίας καί νά δικαιώσουν τήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας μέ ἕναν ἀποϊδεολογικοποιημένο λόγο. Ἡ ἐπιστημονική

θεμελίωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας ἀποτελοῦσε θέσφατο γιά τό ἑλληνικό κράτος πού δέν ἄφηγε περιθώρια ἀμφισβήτησης. Τό θέσφατο αὐτό ἐνισχυθήκε καί ἀπό τήν ἀντιμετώπιση τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλμεράιερ περί ἐκσλαβισμοῦ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ θεωρίες αὐτές προκαλέσαν πολιτική θύελλα καί κινητοποίηση πρὸς ὑπεράσπιση τοῦ ἔθνους, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος ἀνακηρύχθηκε σέ ἐθνικό ἱστορικό. Ἡ θεωρία παραγωγῆς τοῦ ἔθνους διοχετεύθηκε στό ἐκπαιδευτικό σύστημα, μέ στόχο νά καταστήσει αὐτό βασικό πεδίο συγκρότησης τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στήν Ἑλλάδα.⁸

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἑλληνική κοινωνία, κυρίως συντηρητική, ἀνέχεται, ἀδιαφορεῖ ἢ καί ἐπιδοκιμάζει τόν ἐθνικό φρονηματισμό πού ἐπιχειρεῖται ἀπό τή σχολική ἱστορία, ἐνῶ φαίνεται νά ἀντιδρᾷ, συνήθως παρακινούμενη, ὅταν τό μάθημα τείνει νά μεταβάλλει στόχο καί νά ἀποϊδεολογικοποιηθεῖ. Ἡ νοοτροπία αὐτή, πολύχρονο ἀποτέλεσμα προπαγάνδας, ἀποτελεῖ ἀνασταλτικό παράγοντα γιά ἀλλαγές, καθῶς ἀναφύονται ἄνθρωποι μέ σκοπιμότητες πού ἐκμεταλλεύονται τή νοοτροπία αὐτή μέ πύρινους, ἀλλά κενούς περιεχομένους λόγους. Αὐτό ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά σιγματίζονται στοχαστές καί διανοούμενοι μέ τήν κατηγορία ὅτι ἀπεμπολοῦν τά ἱερά καί τά ὅσια τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἶναι ἀπάτριδες ἢ κοσμοπολίτες καί ἐπικίνδunami γιά τήν κοινωνία. Τό κνηγί μαγισσῶν πού ἐπέρχεται, ἀποπροσανατολίζει ἀπό τήν οὐσία τοῦ θέματος, ἡ ὁποία περιθωριοποιεῖται καί λησμονεῖται. Ἐξᾶλλου, ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας πού ἀποφεύγει τόν φρονηματισμό καί δημιουργεῖ ἱστορική συνείδηση, ἱστορική παιδεία καί ἄρα πολιτικά κριτήρια εἶναι ἐπικίνδυνα.

Ἀτόπημα, ἐπίσης, στή διδασκαλία τῆς ἱστορίας πού καθοδηγεῖ ἢ καί κατευθύνει τούς μαθητές εἶναι οἱ συχνές ἀξιολογικές κρίσεις. Οἱ ἀφηγήσεις ἱστορικῶν γεγονότων ἢ προσώπων πού περιέχουν στοιχείο ἀξιολογικό πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται μέ ἰδιαίτερη φειδώ, ὅταν ὑπάρχει ἀνάγκη ἢ καί νά ἀποφεύγονται, καθῶς λειτουργοῦν καί σέ βάρος τοῦ ἱστορικοῦ καί σέ βάρος τοῦ παιδαγωγικοῦ ρόλου. Ἡ ἀξιολογική κρίση πού συνοδεύει τήν ἀφήγηση μπορεῖ νά ταυτισθεῖ στή συνείδηση τοῦ μαθητῆ μέ τό γεγονός ἢ νά ἀποτρέψει τή δική του ἀξιολόγηση ἢ, ἀκόμη, νά ἔλθει σέ ρήξη μέ τό δάσκαλο, καθῶς εἶναι φορέας ἄλλης ἀξιολόγησης. Ἐξᾶλλου, τό ἔργο τῆς ἱστορίας δέν εἶναι ἡ ἠθική ἀξιολόγηση τῶν ἀνθρώπινων πράξεων, ἐφόσον τά κριτήρια

7. *A comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes Among Adolescents*, Volume A: Description, Korber -Stiftung, Hamburg 1997, 303-309.

8. Κιτρομηλίδης Π., «Νοερές κοινότητες» καί οἱ ἀπαρχές τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στά Βαλκάνια, στό *Ἐθνική ταυτότητα καί ἐθνικισμός στή νεότερη Ἑλλάδα*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1997, σελ. 53 κ.ε., ὅπου τό ἐκπαιδευτικό σύστημα ἀπέτελεσε βασικό ἄξονα γιά τή συγκρότηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στήν Ἑλλάδα.

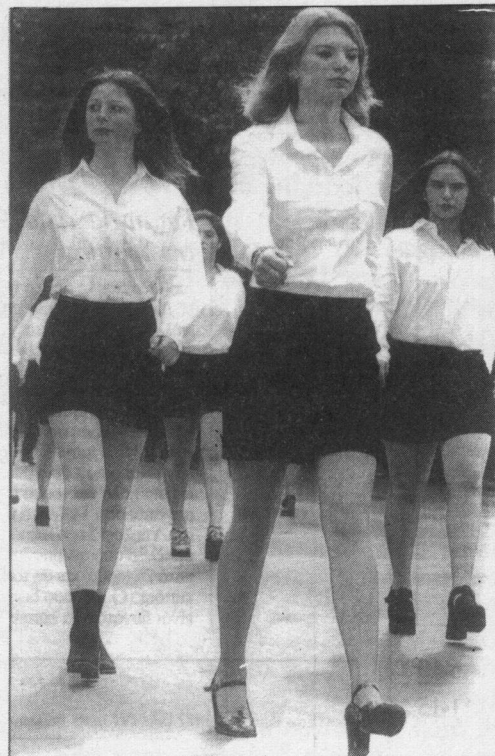

μιās τέτοιας αξιολόγησης μεταβάλλονται από εποχή σέ εποχή, αλλά ή εκτίμηση του ειδικού βάρους τής καθεμιάς, τής σημασίας τής στή γενική πορεία, μέ άλλα λόγια ή επιστημονική τους κατανόηση καί εξήγηση.

Επομένως, οι προσπάθειες όφείλουν νά είναι συντονισμένες καί επίμονες πρός τήν κατεύθυνση τής απέξαρτησης τής σχολικής ιστορίας από τήν ασφυκτική ιδεολογική παράδοση τής έθνικής διαπαιδαγώγησης καί τής εγγάραξης τής πολιτικής νομιμοφροσύνης. Στην κατεύθυνση αυτή πρέπει νά άμφισβητηθεί ό ιστορικός θετικισμός, πού ταυτίζει τήν ιστορική πραγματικότητα μέ τή διανοητική τής ανακατασκευή καί νά προκριθούν οι θεωρήσεις εκείνες πού διακρίνουν τό ιστορικό παρελθόν από τήν ανακατασκευή του.⁹ Έτσι, άποκλείονται οι έρμηνευτικές μονομέρειες καί οι έσκεμμένες ιδεολογικές χρήσεις τής ιστορίας καί κατοχύρηνεται στή διδακτική πράξη ή πολλαπλότητα τών επιστημονικά θεμιτών ιστορικών έρμηνειών. Παράλληλα, ή σχολική ιστορία καί ή διδασκαλία τής όφείλει νά δομείται μέ τέτοιο τρόπο, ώστε ό μαθητής νά είναι ικανός νά προσεγγίσει καί νά κατανόησει όχι μόνο τίς όριακές στιγμές τής έθνικής ιστορίας, αλλά τήν όλότητα, κατά τό δυνατόν, τής ανθρώπινης σκέψης καί δράσης, όπως καί τό φάσμα τών σημαντικών πολιτισμών στό σύνολό τους.

Στή μεταβολή αυτή άμφισβητείται καί ή κατά τόν Πιαζέ θεώρηση,¹⁰ ή όποία άνάγει μηχανιστικά τή γνωστική διαδικασία άποκλειστικά καί μόνο σέ διεργασίες βιολογικού καί ψυχολογικού χαρακτήρα. Θεώρηση πού, σύμφωνα μέ τόν Γ. Κόκκινο¹¹, από τή στιγμή πού μεταφέρθηκε στό χώρο τής σχολικής ιστορίας - του πιό σύνθετου ένδεχομένου γνωστικού άντικειμένου - απέκλειε τή δυνατότητα συγκρότησης ιστορικής σκέψης πριν από τήν έφηβική ήλικία καί καταδεικνυε δήθεν τή ματαιότητα τής διδασκαλίας του μαθήματος στην παιδική ήλικία καί τήν προεφηβική ήλικία. Παράλληλα, προσέγγισε ως άδήριτη γνωσιολογική άναγκαίότητα τήν προσαρμογή στό πρότυπο του παραδοσιακού φρονηματιστικού καί κανονιστικού ιστορικού λόγου.

Νέότερες έρευνες άμφισβήτησαν τήν πιαζετιανή θεώρηση καί απέδειξαν ότι οι μαθητές μπορούν νά διαμορφώσουν ιστορική σκέψη από νεότερες ήλικίες άπ' αυτές πού ισχυρίζεται ό Πιαζέ. Ό βρετανός Μάρτιν Μπούθ (Martin Booth)¹² αλλά καί συνολικά τό ρεύμα πού δημιουργήθηκε στή Βρετανία μετά τό 1972 μέ τό Schools History Project, άμφισβήτησαν έντονα τή θεώρηση του Πιαζέ. Ό Μπούθ μέ τίς έρευνες του κατόρθωσε νά δείξει ότι μαθητές ήλικίας 11 έτών μπορούν νά διαμορφώσουν ενεργό ιστορική σκέψη υπό τίς ακόλουθες προϋποθέσεις: Πρώτον, ότι ή σχολική τάξη θά λειτουργεί ως δημόσιος χώρος ή ως επιστημονική κοινότητα, όπου θά προεξάρχουν ή επικοινωνιακή λειτουργία τής γνώσης, ή κατασκευή έρμηνευτικών υποθέσεων καί ή ύποβολή άνοικτών έρωτημάτων. Δεύτερον, ότι τόσο ή ιστορική κατανόηση όσο καί ή άξιο-

λόγηση τής γνωστικής διαδικασίας θά εξαρτώνται από τήν ικανότητα συγκέντρωσης καί διανοητικής έπεξεργασίας διαρκώς όγκωδέστερου καί συνθετότερου πρωτογενούς καί δευτερογενούς ύλικού. Καί τρίτον, ότι τό διδακτικό ύλικό δέ θά έχει άποκλειστικά γλωσσικό καί άφηρημένο χαρακτήρα, αλλά ότι θά περιλαμβάνει καί εικαστικές ή όπτικές ιστορικές πηγές.

Έτσι, ή σχολική ιστορία θά ξεφύγει από τό παρελθόν τής, πού τήν χρησιμοποιούσε ως ιδεολογικό όπλο τής κρατούσας αντίληψης, θά άπορρίψει τόν φρονηματιστικό καί κανονιστικό της λόγο καί θά κεντρωθεί στό ρόλο τής. Αυτός σέ γενικές γραμμές κινείται στην έπίτευξη τής συλλογικής καί άτομικής άυτογνωσίας, μέσω τής κατανόησης τών μηχανισμών δημιουργίας, άναπαραγωγής καί μετασχηματισμού τών κοινωνικών σχηματισμών καί στή συγκρότηση τής πολιτισμικής ταυτότητας τών κοινωνιών.

9. Moniot H., ό.π., τό έργο του καί οι άπόψεις του, πού είναι σημαντικές για τόν ιστορικό καί παιδαγωγικό προβληματισμό, μπορούν νά αποτελέσουν βάση για συζήτηση για τή διδακτική τής ιστορίας.

10. Piaget J., Προβλήματα ψυχολογίας, μτφ. Α. Βερβερίδης, Άθήνα, Νέα Σύνορα, 1979.

11. Κόκκινος Γ., «Η διδακτική τής Ιστορίας, Διεπιστημονικό, αλλά καί αυτόνομο γνωστικό άντικείμενο. Η έλληνική άπόκλιση», *Μνήμων*, 20, Άθήνα, 1998.

12. Booth Martin, Ages and Concepts: A critique of the Piagetian Approach to history teaching στό Chr. Portal (ed) *Developing Thinking...* Methen, London - New York, 1983.

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

του Κασίμη Χαράλαμπου και Γιώργου Σταθάκη

Εισαγωγή

Εδώ και αρκετά χρόνια οι προσεγγίσεις στον αγροτικό χώρο έχουν αποστασιοποιηθεί από την παραδοσιακή προσέγγιση ή όποια ταύτιζε την ύπαιθρο με τη γεωργία και επικεντρωνόταν στις ιδιαίτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις που κυριαρχούσαν σε αυτήν. Η χρήση του όρου ύπαιθρος ύπνοει πλέον μιά διττή ιστορική μεταβολή:

α) η πρώτη αφορά την συρρίκνωση του ειδικού βάρους της γεωργίας, -τόσο σε όρους απασχόλησης όσο και σε όρους παραγωγής-, στις ευρωπαϊκές οικονομίες. Όμως η διαδικασία αυτή πραγματώνεται παράλληλα με τη σχετική σταθεροποίηση του πληθυσμού της ύπαιθρου, γεγονός που υποδηλώνει πώς ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα των κατοίκων της ύπαιθρου ασχολείται σε έξωγεωργικές δραστηριότητες (τουρισμός, κατασκευές, βιομηχανία, νέες παραδοσιακές υπηρεσίες).

β) η δεύτερη αφορά την περιβαλλοντική διάσταση. Η περιβαλλοντική όπτική έθεσε γενικότερα ερωτήματα για τις σχέσεις των οργανωμένων κοινωνικών δραστηριοτήτων με τη φύση, ερωτήματα που ξεφεύγουν από την παραδοσιακή θεώρηση των οικονομικών επιδόσεων του αγροτικού τομέα και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής σε αυτόν.

Με τις νεότερες προσεγγίσεις για την ύπαιθρο επιδιώκεται, λοιπόν, να αναζητηθούν εκείνες οι θεωρήσεις που θα συνάδουν με τις πραγματικότητες του αγροτικού χώρου στις σύγχρονες κοινωνίες. Αναπόφευκτα κάθε απόπειρα αποσπασματικής θεώρησης των αλλαγών στην ύπαιθρο παράμενει ήμιτελής εφόσον δεν συμπεριλάβει τις γενικότερες ανακατατάξεις στις κοινωνίες αυτές. Έτσι οι ανακατατάξεις και οι αλλαγές που πραγματοποιούνται στην ύπαιθρο συνδέονται αναπόφευκτα με τις ευρύτερες ανακατατάξεις, δραστικές και ραγδαίες συνάμα, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις ανεπτυγμένες οικονομίες τις τελευταίες δύο δεκαετίες.

Η ενίσχυση του ρόλου των αγορών, ή φιλελευθροποίηση των εθνικών οικονομιών και η επιτάχυνση στη διεθνή κινητικότητα του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων, σε συνδυασμό με την υιοθέτηση από τις περισσότερες χώρες ενός κοινού μίγματος νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής προκάλεσαν ριζικές αλλαγές στα παραγωγικά και καταναλωτικά πρότυπα και τους τρόπους ρύθμισης και διαχείρισης των οικονομιών. Στο φόντο αυτών των αλλαγών κρύβεται μιά ευρύτερη τεχνολογική επανάσταση ή όποια φαίνεται να κινεί, με αδήριτο τρόπο, τις οικονομίες στην υιοθέτηση νέων

* Τό κείμενο αυτό παρουσιάστηκε ως εισαγωγική εισήγηση στο συνέδριο με τίτλο «Πολιτικές ανάπτυξης της ύπαιθρου στην Νότια Ευρώπη» που διοργανώθηκε τον Νοέμβριο του 1998 στην Αθήνα από την Έταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού Νίκος Πουλιαντζάς σε συνεργασία με τό Ίνστιτούτο άστικης και αγροτικής Κοινωνιολογίας του Έθνικου Κέντρου Κοινωνικών Έρευνών. Ο τόμος του συνεδρίου με την έπιμέλεια των δύο συγγραφέων είναι υπό έκδοση στην Βρετανία (έκδόσεις Berghahn) και στην Ελλάδα (έκδόσεις Έλληνικά Γράμματα).

προτύπων παραγωγής και άπασχόλησης και τις επιχειρήσεις στή διττή προσαρμογή τους, είτε σε ευρύτερες επιχειρηματικές ενότητες (ή τεράστια συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου) είτε σε μικρές αλλά εύελιπτες μορφές επιχειρηματικότητας.

Η γεωργία δέν φαίνεται να εξαιρείται από αυτό: ή μεγέθυνση των πολυεθνικών εταιρειών στο άγροτοδιατροφικό κύκλωμα και φυσικά στο έπιμαχο θέμα των βιοτεχνολογίας συνυπάρχει με την ανάβωση διαφοροποιημένων μικρών παραγωγικών μονάδων πού έρχονται να καλύψουν μιά πληθώρα ειδικών άγορών, κυρίως τοπικών και έθνικών.

Η όψιμη συζήτηση για την αναθεώρηση της Κοινής Άγροτικής Πολιτικής συναρτάται σε μεγάλο βαθμό με τις νέες αυτές πραγματικότητες. Πρόκειται για άλλες πού δέν άφορούν μόνο τις πιέσεις πού προκαλούν οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης αλλά συνοδεύονται από σημαντικές μεταβολές στην ίδια την ευρωπαϊκή ύπαιθρο και των τρόπων διαχείρισης και ρύθμισης των σύγχρονων ευρωπαϊκών οικονομιών.

Αναφερόμαστε λοιπόν σε κάποιες άλλες, και οι άπόμενες άλλες συνήθως επιβάλλουν παρορμητικά τους κοινωνικούς επιστήμονες στην αναζήτηση των τομών. Μόνο πού οι άλλες συνήθως ύποκρύπτουν συνέχειες και διαχρονική σταθερότητα και δίνουν την άφορμή για την έπαναθεώρηση του ίδιου του παρελθόντος.

Οι ιστορικοί προσφεύγουν συχνά σε μιά τέτοια μεθολογική έπιλογή ή όποια έχει πλέον καθιερωθεί με τον όρο του Μπρωντέλ, αυτόν της «μακράς διάρκειας». Πρόκειται για την άπόπειρα να διερευνηθούν οι συνέχειες, οι διαδοχές και οι άκολουθίες και μέσα από αυτό τό πλαίσιο να έντοπιστούν οι άλλες, οι μεταβολές και οι άνακατατάξεις. Έξάλλου σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή καμιά μεταβολή δέν εισάγεται από τά έξω σε ένα σύστημα, —παραγωγικό, κοινωνικό ή οικονομικό— τά ίχνη κάθε μεταβολής είναι παρόντα στο ύπαρκτο και τό ισχύον πολύ πριν έκδηλωθούν με τη μορφή μιάς ριζικής μεταβολής.

Στήν περίπτωση της άνάλυσης της ύπαιθρου μιά τέτοια προσέγγιση ίσως άποδειχτεί χρήσιμη. Έτσι μπορεί να σκιαγραφηθούν δύο διαδοχικές εικόνες: αυτή των διαχρονικών σταθερών και αυτή των άλλων της ύπαιθρου. Στή συνέχεια και έφόσον τό έγχείρημα αυτό έχει πετύχει, μπορεί να έπακολουθήσει ή συζήτηση των θεμάτων πού άφορούν στις νέες πολιτικές για την ύπαιθρο.

Η εικόνα της σταθερότητας

Άν ρίξουμε μιά γοργή ματιά στή μεταπολεμική περίοδο, από τό 1950 κι ύστερα, θα διαπιστώσουμε κάποιες σταθερές τάσεις. Στις ευρωπαϊκές πάντα χώρες, ό άγροτικός τομέας φθίνει με πολύ σταθερό ρυθμό σε όρους άπασχόλησης και συμμετοχής στο έθνικό εισό-

δημα, διατηρώντας όμως στο άκέραιο την ικανότητα του να βελτιώνει τις τεχνικές παραγωγής και να αυξάνει τό παραγόμενο προϊόν. Έτσι ή επιβλητική μείωση του ποσοστού των άπασχολούμενων στή ευρωπαϊκή γεωργία από τό 30% μόλις στο 6-7% της συνολικής άπασχόλησης, συνοδεύτηκε από τις βελτιωμένες έπιδόσεις τόσο της επιχειρηματικής, όσο και της πιο παραδοσιακής γεωργίας. Και παρά τά όψιμα φαινόμενα κορεσμού ή την έμφάνιση πλεονασμάτων σε όρισμένους τομείς, ή παραγωγική μεγέθυνση στή διάρκεια των πενήντα αυτών χρόνων, φαίνεται να συμβαδίζει με την άργά μεταβαλλόμενη ζήτηση.

Τό δεύτερο ένδιαφέρων στοιχείο είναι ή σταθερότητα της άγροτικής πολιτικής. Οι έθνικές πολιτικές, τόσο στις χώρες του Βορρά όσο και του Νότου, και από ένα σημείο και πέρα ή Κοινή άγροτική Πολιτική, έμφορούμενες από τις τυπικά μερκαντιστικές αντιλήψεις πού χαρακτηρίζουν τις άγροτικές πολιτικές σε όλο τον κόσμο εδώ και δύο αιώνες, διαμόρφωσαν ένα έξαιρετικά σταθερό, διαχρονικό, πλαίσιο πολιτικής. Πρόκειται για τον συνδυασμό μέτρων πολιτικής όπως της στήριξης των τιμών και της δασμολογικής προστασίας, των ιδιαίτερων συστημάτων χρηματοδότησης και όργάνωσης της έμπορίας των άγροτικών προϊόντων, της κρατική ύποστήριξης των έργων ύποδομής, της διάδοσης των τεχνολογικών καινοτομιών και, φυσικά, του προγραμματισμού της σύνθεσης της άγροτικής παραγωγής.

Άν και θά ήταν λίγο παρακινδυνευμένο, θά μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πώς οι δύο αυτές σταθερές εικόνες συνδέονται ή μία με την άλλη. Η ιδιόρρυθμη δηλαδή αυτή προγραμματικότητα φαίνεται να προστάτηψε τον άγροτικό τομέα από τις άπόμενες διακυμάνσεις ή τις ριζικές αναδιαρθρώσεις, φαινόμενα πολύ όρατά κατά περιόδους, —κυρίως σε έποχές οικονομικών κρίσεων,— σε άλλους τομείς της οικονομίας.

Άπό την όπτική πού κοιτάμε τό θέμα μας θά μπορούσαμε να έπισημάνουμε και μερικές άλλες σταθερές: τον γεωγραφικό καταμερισμό της παραγωγής, τις ειδικεύσεις δηλαδή των βόρειων και νότιων περιοχών της Ευρώπης πού σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν τό ένδοευρωπαϊκό έμπόριο ή τή διαχρονική σταθερότητα πού έμφανίζουν οι μορφές των παραγωγικών μονάδων σε Βορρά και Νότο, —πιο επιχειρηματική στο Βορρά και πιο άναπαραγωγική στο Νότο. Σε κάθε περίπτωση οι σχέσεις ιδιοκτησίας και ή μορφή των παραγωγικών μονάδων έμφανίζεται έξαιρετικά σταθερή. Και αυτό χωρίς να ύποτιμηθούν κάποιες άλλες πού έπισημαίνονται παρακάτω, άποκτά σημασία, καθώς οι τεχνικές μεταβολές, όσο έντυπωσιακές και να ήταν, —πού ήταν,— ή ή άνοδος των εισοδημάτων και οι συνακόλουθες άλλες στά καταναλωτικά πρότυπα του άγροτικού πληθυσμού, δέν μετέβαλλαν δραστικά τό πλαίσιο των κληροδοτημένων κοινωνικών σχέσεων και δέν μετατό-

πισαν τούς καθιερωμένους τρόπους θεσμικής και οικονομικής διαχείρισης των αγροτικών οικονομιών.

Η εικόνα των αλλαγών.

Στήν ίδια μακρά περίοδο πού ακόμα εξετάζουμε, ο πληθυσμός της ύπαιθρου, μετά από ένα πρώτο διάστημα σημαντικής συρρίκνωσης τή δεκαετία του '50 και του '60, σταθεροποιήθηκε και σε όρισμένες περιπτώσεις ανέκαμψε. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της αποκέντρωσης της βιομηχανίας, της άνθησης του τουρισμού, και της ανάπτυξης παλιών και νέων υπηρεσιών. Μέ μιά λέξη αναφερόμαστε στο φαινόμενο της διαμόρφωση εκτεταμένων ημι-αστικών ζωνών στις όποιες τά ίδια τά όρια της ύπαιθρου έχαναν τήν διακριτότητα τους.

Τά φαινόμενα αυτά, επέδρασαν σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετική ένταση σε κάθε περιοχή. Διαμόρφωσαν όμως τόν σημερινό χάρτη της ύπαιθρου με τις εμφανείς διαφοροποιήσεις κατά περιοχές. Όπως αναμενόταν, αν και αυτό δέν είναι απόλυτο, οι διαδικασίες αυτές ήταν συνήθως πιο έντονες στις παράλιες περιοχές παρά σε αυτές της ενδοχώρας· στις πεδινές παρά στις όρεινες περιοχές. Σε όρισμένες ήδη από τή δεκαετία του '60· σε άλλες, κυρίως τις μεσογειακές, πραγματοποιήθηκαν μόλις στή δεκαετία του '80 και του '90.

Η νέα αυτή πολυμορφία της ύπαιθρου ανέτρεψε ριζικά τις καθιερωμένες αντιλήψεις πού αντιμετώπιζαν τήν ύπαιθρο σάν όμοιογενή αγροτική κοινωνία. Τό φαινόμενο αυτό καταγράφηκε με αρκετή ακρίβεια στήν πληθώρα των τοπικών και έμπειρικών μελετών του '80 και των αρχών του '90 πού κατά κόρο αντικατέστησαν τις θεωρητικές αναζητήσεις του '60 και του '70. Οι τοπικές αυτές μελέτες υπέδειξαν με σαφήνεια τήν έτερογένεια και τήν πολυμορφία των σύγχρονων οικονομικών μορφωμάτων της ύπαιθρου, αν και παρενθετικά συνέβαλαν ελάχιστα σε νεότερες θεωρητικές έπεξεργασίες ή στον έμπλουτισμό των θεωρητικών μας καταβολών.

Στις νέες πραγματικότητες της ύπαιθρου ή κοινωνική διαστρωμάτωση έγινε πιο περίπλοκη. Πέρα από τις συνήθεις διαφοροποιήσεις των αγροτικών νοικοκυριών, εμφανίστηκαν καινούργιες διαστρωματώσεις ανάλογα με τή φύση των οικονομικών δραστηριοτήτων κάθε περιοχής. Οι μορφές της απασχόλησης πλήθυναν ή πολυαπασχόληση επέκτάθηκε· νέα μικροαστικά στρώματα σχηματίστηκαν ή μή οικογενειακή εργασία και κυρίως αυτή των μεταναστών αυξήθηκε σημαντικά. Έν πολλοίς αυτά είναι μερικά από τά διακριτά φαινόμενα της νέας κοινωνικής πραγματικότητας της ύπαιθρου.

Ταυτόχρονα οι έντάσεις στο έσωτερικό των τοπικών κοινωνιών προσανατολίστηκαν σε νέα επίμαχα θέματα: τις συγκρούσεις πάνω στις χρήσεις της γής, τις διαμά-

χες πάνω στις εναλλακτικές χρήσεις των υδάτινων ή άλλων φυσικών πόρων, στή χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων και στους τρόπους διαχείρισης του οικιστικού περιβάλλοντος. Ειδικότερα στις μεσογειακές χώρες οι έντάσεις αυτές προσέλαβαν καταλυτικό χαρακτήρα εξαιτίας των τεράστιων πιέσεων πού προκάλεσε ή τουριστική έκρηξη και ή διαρκής επέκταση των παραθεριστικών οικισμών.

Οι παραπάνω έντάσεις υπέδειξαν με τή σειρά τους τήν ανάγκη για μιά ριζική επαναθεώρηση της ύπαιθρου και κυρίως τήν ανάγκη χάραξης νέων πολιτικών για τήν ύπαιθρο. Τό πρόβλημα των παλαιών πολιτικών έγινε άμέσως όρατό. Για παράδειγμα οι καθιερωμένες κλαδικές πολιτικές του παρελθόντος, —ή βιομηχανική, ή αγροτική, ή τουριστική, συνεπικουρούμενες από τις τυπικές περιφερειακές πολιτικές, (είτε των κινήτρων είτε των έργων ύποδομής) στήν νέα πραγματικότητα της ύπαιθρου, προκαλούν μιά άποσπασματικότητα πού μεταφέρει στο άκέραιο τις αντιφάσεις της στο τοπικό επίπεδο.

Οι έντάσεις για παράδειγμα πού προκαλούνται τοπικά από τις διαφορετικές ένοράσεις τοπικών ομάδων για τήν «ανάπτυξη του τόπου», επενδυμένη σε υπαρκτά ή μή συμφέροντα δέν έχει και τόσο σημασία, δέν είναι δυνατόν να διαχειριστούν στο πλαίσιο κεντρικών, και κατ' ανάγκη παράλληλων και άποσπασματικών πολιτικών. Έτσι από τή μιά πλευρά ανανεώθηκε τό ενδιαφέρον για τις τοπικές μορφές προγραμματικότητας, και από τήν άλλη οι πολιτικές για τήν ύπαιθρο προσανατολίστηκαν σε πιο ολοκληρωμένες προσεγγίσεις.

Κάθε απόπειρα ιδιαιτερότητας έπρεπε να συνυπάρξει με τήν παράδοση του κρατικού συγκεντρωτισμού, πού στις περισσότερες χώρες άντελήφθηκε τήν άποδυνάμωση της ύπαιθρου ως ανάγκη συγκέντρωσης του πληθυσμού σε λιγότερα κέντρα προκειμένου να εξοικονομηθούν οικονομικοί πόροι και να παρέχονται στοιχειώδεις υπηρεσίες. Έξάλλου σε κάθε χώρα για ιστορικούς λόγους οι σχέσεις έθνικού, περιφερειακού και τοπικού προγραμματισμού ήταν διαφορετικές. Η απόπειρα σύζευξης της νεόκοπης τοπικής προγραμματικότητας με τήν παράδοση του συγκεντρωτικού προγραμματισμού παρέμεινε δυσεπίλυτη, παράγοντας παράδοξα στήν έπιλογή των έργων προς χρηματοδότηση. Αυτό έγινε ιδιαίτερα έντονο στις μεσογειακές χώρες όταν αυτές απέκτησαν πρόσβαση στις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις και όφειλαν να προδοούν σε γρήγορο σχεδιασμό των έργων.

Τά όρια της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής

Ίσως είναι περιττό να σημειώσουμε εδώ τις επιδιώξεις και τά μέσα της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής. Περισσότερο ενδιαφέρον έχει να έπισημόνουμε τις κριτικές αντιλήψεις προς αυτήν, αυτές τουλάχιστον πού φάνηκαν να έχουν μιά ευρύτερη έπιρροή. Έδώ ξεχώ-

ρισε ή κριτική πού διατυπώθηκε από την περιβαλλοντική όπτική. Τά έπιχειρήματα της είναι γνωστά. Η «έντατική γεωργία» θεωρείται πώς είναι μακροπρόθεσμα αυτόκαταστροφική και ή άγροτική παραγωγή δέν μπορεί νά είναι άπόρροια του οικονομικού λογισμού. Άφορά άμεσα τή σχέση οικονομίας και φύσης και έμπλέκει άναπόφευκτα, περιβαλλοντικά, κοινωνικά και πρωτίστως ήθικά διλήμματα. Μέ μία λέξη ή όπτική αυτή ζήτησε τήν άντιστροφή των προτεραιοτήτων και προέκρινε τήν άναδίωση των τοπικών άγορών, τή διαφοροποίηση της τοπικής παραγωγής και τήν άπεμπλοκή της γεωργίας από τήν επιδίωξη της διαρκούς μεγέθυνσης.

Έκ των πραγμάτων μία τέτοια όπτική έθεσε εκ νέου τό ζήτημα της διαχείρισης των πόρων και του τρόπου σχεδιασμού των παρεμβάσεων στη άγροτική οικονομία και εισηγήθηκε τήν καθιέρωση περιβαλλοντικών ρυθμιστικών κανόνων. Προέκρινε, σέ αντίθεση με τήν κεντρική γραφειοκρατική διαχείριση, τήν άνάδειξη νέων τοπικών θεσμών και μορφών τοπικής δράσης και έθεσε μέ έπιτακτικό τρόπο τά θέματα της τοπικής δημοκρατίας και του άποκεντρωμένου πολιτικού συστήματος. Έτσι στό σημείο αυτό συνέκλιναν ευρύτερες θεωρητικές και πολιτικές παραδόσεις: του κοινοτισμού, της άμεσης δημοκρατίας και της άυτοδιαχείρισης, της οικολογίας και της ένδογενούς άνάπτυξης.

Η επίδραση της όπτικής αυτής ήταν σημαντική και εκδηλώθηκε άνάμεσα στά άλλα μέ τήν μαζική οικειοποίηση της από τήν «έπίσημη» πολιτική, σέ έθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, μέ τρόπους πού στό ρητορικό τουλάχιστον επίπεδο, φαντάζουν ως πλήρης ταύτιση. Η «άειφόρος άνάπτυξη» για παράδειγμα προβάλεται πλέον ως άπαραίτητο εισαγωγικό σχόλιο σέ κάθε μορφή μελέτης και σέ κάθε μορφή πολιτικής. Στην πραγματικότητα τά μέχρι στιγμής άποτελέσματα είναι πενιχρά, καθώς έμπλέκουν ένέργειες περιορισμένης σημασίας και εν προκειμένω μία σοβαρή έφαρμογή τέτοιας πολιτικής έρχεται σέ άπευθείας σύγκρουση, άντιβαίνει δηλαδή τίς πιο θεμελιακές προδιαγραφές της ΚΑΠ.

Έν τούτοις ή άντιφατικότητα αυτή, ρητορική ή πραγματική, έγινε ακόμα πιο περίπλοκη εξαιτίας των συζητήσεων περί άπελευθέρωσης των διεθνών άγορών. Σέ μία περίοδο διακριτής διεθνοποίησης της οικονομίας και άναδίωσης της φιλελεύθερης σκέψης, ό πιο προστατευμένος τομέας, αυτός δηλαδή της άγροτικής οικονομίας, δέν μπορούσε νά εξαιρεθεί των συζητήσεων περί φιλελευθεροποίησης των άγορών. Η συμφωνία της GATT, ό κύκλος συνομιλιών στην Παγκόσμια Όργάνωση του Έμπορίου και οι πρώτες μεταβολές της Κοινής Άγροτικής Πολιτικής, καθώς και οι τρέχουσες συζητήσεις γύρω από τήν ριζική άναθεώρηση της, έχουν ήδη προδιαγράψει μία σχετική ένίσχυση του ρόλου της άγοράς έναντι του καθεστώςτος ρυθμίσεων

και παρεμβάσεων, (άν και ό βαθμός και ή ένταση των μεταβολών παραμένει υπό διαπραγματεύση).

Η ιδέα βέβαια της άνάπτυξης μιας έπιχειρηματικής γεωργίας προσοδεμένης στην άγορά δέν είναι καινούργια. Η ίδια ή ΚΑΠ τήν ένίσχυσε μέ κάθε τρόπο και ή ύπαρξη της δέν περιορίζεται καν στις χώρες μέ σχετική παράδοση, δηλαδή στις χώρες του Βορρά. Τά τελευταία χρόνια τά δείγματα της έπιχειρηματικής γεωργίας στις χώρες του Νότου είναι ισοδύναμα σημαντικά. Παράλληλα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ή διαφοροποίηση των καταναλωτικών προτύπων ενθάρρυναν παραγωγικές πρωτοβουλίες στους τομείς πού δέν καλύπτονται από τήν ΚΑΠ. Στους τομείς αυτούς ή χειραφέτηση της έπιχειρηματικής γεωργίας προσέλαβε διαστάσεις και υπέδειξε διώσιμες μορφές συνύπαρξης άνάμεσα στην έπιχειρηματική γεωργία και τίς νέες καταναλωτικές άνάγκες.

Παρ' όλα αυτά, υπό τό βάρος της ιδιαίτερης ιστορίας του άγροτικού τομέα, ή ιδέα της ενεργοποίησης των κανόνων της ελεύθερης άγοράς στον τομέα αυτό, από πρώτη άποψη, ξενίζει. Η εισαγωγή τέτοιων κανόνων άδιάκριτα συνεπάγεται τήν άπόδοση έγκυρότητας στις όποιες άνακατατάξεις αυτή προκαλέσει. Σύμφωνα μέ τους κανόνες αυτούς ή έλλειψη άνταγωνιστικότητας σημαίνει μεγέθυνση και έπικυριαρχία. Συνεπώς άναφερόμαστε σέ μία έπαναδιάταξη της μορφής των παραγωγικών μονάδων ή των στρατηγικών επιδίωξης τους. Αυτό δέν υποδηλώνει κατ' άνάγκη πώς οι παραγωγικές δομές του άγροτικού τομέα θά όμοιογενοποιηθούν' υποδηλώνει όμως πώς τουλάχιστον ή άκραία έτερογένεια θά άρθει και πώς ή όριακή γεωργία θά τεθεί σέ δοκιμασία. Κάθε άπόπειρα νά μειωθούν οι τιμές άγροτικών προϊόντων μέσω του άνταγωνισμού συνεπάγεται όχι μόνο τήν έντατικοποίηση της έξειδίκευσης και των έντατικών μορφών της γεωργίας, ή ακόμα τήν επιβάρυνση του περιβάλλοντος, αλλά ταυτόχρονα φαίνεται νά διακυβεύεται ή ιδιαιτερότητα των παγιωμένων κοινωνικών σχέσεων της άγροτικής υπαίθρου.

Μά και στό διεθνές επίπεδο τό έγχείρημα αυτό έγκυμονεί κινδύνους. Μία πλήρως όργανωμένη γεωργία, όπως για παράδειγμα των ΗΠΑ, σαφώς υπερέχει έναντι της ευρωπαϊκής και ακόμα περισσότερο έναντι των περισσότερων άναπτυσσόμενων χωρών. Έδώ δέν διακυβεύεται μόνο ή σταθερότητα των χωρών στις όποιες οι άγροτικές έξαγωγές έχουν σήμερα ιδιαίτερο ειδικό βάρος, και άναφέρομαι σέ πολλές από τίς άναπτυσσόμενες χώρες, αλλά κυρίως διαφαίνεται τό άδιέξοδο μιας διεθνοποιημένης οικονομίας ή όποια θά άδυνατεί νά εξασφαλίζει στά έπιμέρους τμήματά της τήν παράλληλη τούς άνάπτυξη.

Εξάλλου θά ήταν παράδοξο ή φιλελευθεροποίηση των διεθνών άγορών νά προκαλέσει τήν άκύρωση κάθε έθνικής ύποστήριξης. Σέ έθνικό επίπεδο άμεσα ή έμμε-

σα μέτρα στήριξης της αγροτικής οικονομίας θά συνεχιστούν. Ο κίνδυνος από τη φιλελευθεροποίηση των διεθνών αγορών με την παράλληλη ύπαρξη εθνικών συστημάτων στήριξης είναι όρατος. Οι πιέσεις από τη διεθνή ανταγωνιστικότητα θά μετατρέπονται σε πιέσεις προς την εθνική δημοσιονομική πολιτική. Κάθε υστέρηση διεθνούς ανταγωνιστικότητας θά μεταφράζεται σε ισόποσο έσωτερικό δημοσιονομικό κόστος.

Η μεταφορά της ιδέας αυτής στο ευρωπαϊκό επίπεδο, ή αναθεώρηση δηλαδή της ΚΑΠ στην πύο άκρoία της έκδοχή, ή ιδέα της επανεθνικοποίησης της αγροτικής πολιτικής δέν μπορεί παρά νά εμπλακεί ανάποφευκτα τίς παραπάνω αντιφάσεις, έστω καί αν οί πιθανές επιπτώσεις μπορεί νά είναι μετριασμένες σέ σχέση με τό διεθνές επίπεδο.

Η πίεση βέβαια των γενικότερων εξελίξεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο είναι απόλυτα κατανοητή. Η διεύρυνση προς ανατολάς, ή ενίσχυση των μεσογειακών χωρών, οί απαιτήσεις του κοινού νομίματος, ή επιτακτική ανάγκη αντιμετώπισης της ανεργίας, δημιουργούν άξεπέραστες πιέσεις σέ ένα ευρωπαϊκό προϋπολογισμό πού σάν όροφή έχει τό 1,28% του ευρωπαϊκού ΑΕΠ.

Ο στοχασμός πάνω στην μελλοντική αγροτική πολιτική ή γιατί όχι στίς αγροτικές πολιτικές, πάνω στή δυνατότητα ή μή της ευρωπαϊκής πολιτικής νά συγκεράσει τίς αντιθετικές πιέσεις -της πύο ανταγωνιστικής γεωργίας καί των περιβαλλοντικών επιταγών-, πάνω στην ικανότητα ή αδυναμία της ευρωπαϊκής πολιτικής νά ισορροπήσει ανάμεσα στίς διαφορετικές ανάγκες των χωρών του Βορρά καί των χωρών της Μεσογείου, καί επιπρόσθετα νά ικανοποιήσει τίς προσδοκίες των νέων ύποψήφρων μελών, καί κυρίως ό στοχασμός πάνω σέ μία θεματολογία, ειδική καί μή, πού κυφορείται ύπό τό τίτλο «πολιτικές ανάπτυξης της ύπαιθρου» είναι μερικά από τά έρωτήματα πού έπιζητούν τίς απαντήσεις τους.

Πίσω από κάθε πολιτική σύλληψη, λιγότερο ή περισσότερο έπεξεργασμένη, έλλοχεύει ό κίνδυνος μιάς άπλουστευτικής άνάλυσης. Στή σημερινή συγκυρία, μέ δεδομένες τίς νέες πραγματικότητες της ύπαιθρου, δέν μπορεί νά παραγνωρίσει κανείς πώς ό σχεδιασμός νέων πολιτικών προκαλεί άμηχανία. Κάθε απόπειρα σχηματισμού συνεκτικών πολιτικών άπαιτεί σήμερα, καί περισσότερο από τίς διάσπαρτες ένδείξεις της διαφοροποίησης καί της έτερογένειας της ύπαιθρου. Έξάλλου ή διαφοροποίηση καί ή έτερογένεια, αν καί χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρο ως αντίλογος στην συμβατική αντίληψη της φιλελεύθερης σκέψης, παραμένουν από θεωρητική άποψη έξαιρετικά ανεπαρκείς. Άρα επιβάλλεται νά υπάρξουν απαντήσεις σέ έρωτήματα πολύ πύο θεμελιακά, κατ' ανάγκη πύο θεωρητικά, πριν ή αντίλογια στην τρέχουσα νεοφιλελεύθερη πολιτική άποκτήσει εκείνη τή διαύγεια πού θά της έπιτρέψει νά δημιουργεί προτάσεις πολιτικής για τήν ύπαιθρο.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: ΙΣΤΟΡΙΑ

M. L. WEST

Καθηγήτης Πανεπιστημίου

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ

M. L. WEST

ΑΡΧΑΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΜΟΥΣΙΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Μετάφραση
Στάθης Κομνηνός

Με 576 σελίδες,
35 εικόνες εκτός κειμένου,
σχέδια καί πίνακες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

Ο ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ¹

του Peter Burke

Ο Άγγλος ιστορικός Πήτερ Μπέρκ (Peter Burke) –συγγραφέας του κλασικού βιβλίου *The Popular Culture of Early Modern Europe*– ανήκει στην κατηγορία των σύγχρονων ιστορικών οι οποίοι δεν μελετούν μόνο την ιστορία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που «ξέρουν ότι γράφουν ιστορία», αλλά μελετούν και τη ζωή και τα έργα των κοινωνικών στρωμάτων που «δεν ξέρουν» ότι και αυτά, επίσης, «γράφουν ιστορία». Μελετούν, δηλαδή, τους «λαϊκούς πολιτισμούς» των ιστορικών λαών της Ευρώπης.

Ο Πήτερ Μπέρκ ανήκει επίσης στην κατηγορία των ιστορικών οι οποίοι αντιμετώπισαν με καχυποψία και επιφύλαξη την αναγνώριση της κοινωνικής ταυτότητας των φορέων του λαϊκού πολιτισμού, καθώς και τον χαρακτήρα των σχέσεων που συνδέουν τις κοινωνικές ομάδες που εργάζονται, που προσεύχονται και που πολεμούν. Αυτοί οι ιστορικοί δηλαδή δεν αναγνωρίζουν την οικονομι-

κή, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική κυριαρχία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ή αναγνωρίζουν υπό αίρεση το διπολικό σχήμα: ανώτερος λόγιος πολιτισμός-λαϊκός προφορικός πολιτισμός.

Στό κείμενο που παρουσιάζεται εδώ σε ελληνική μετάφραση* ο Άγγλος ιστορικός εκθέτει τις απόψεις του σχετικά με τις παραπάνω ενστάσεις και επιφυλάξεις. Σημεία αιχμής: ο πολιτικός ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση του λαϊκού πολιτισμού, ή κοινωνική αὐτογνωσία των λαϊκών στρωμάτων, οι συνομολογήσεις των λαϊκών τάξεων προς την πολιτισμική ήγemonία των ανώτερων τάξεων και, γενικότερα, οι ὅροι της υπέρβασης του διπολικού σχήματος ανώτερος/λαϊκός πολιτισμός.

Ο Άγγλος ιστορικός τείνει να υπερασπίζεται την ιδέα της υπέρβασης των «διαχωριστικών ὁρίων» ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς και αναπτύσσει και εδώ το γνωστό από τα άλλα έργα του επιχείρημα του «διπολιτισμού». Ένδιαφέρον παρου-

Τά τελευταία δέκα χρόνια (για τον συγγραφέα του παρόντος κειμένου, του οποίου μιά πρώτη θεώρηση αυτού του πεδίου έρευνας δημοσιεύτηκε τό 1978, πρόκειται για συμβατική χρονολογία), έκαναν την εμφάνισή τους πολλές νέες μελέτες για τον λαϊκό πολιτισμό, και πιθανόν πολύ περισσότερες από οποιαδήποτε άλλη δεκαετία της ιστορικής έρευνας. Όχι μόνο μονογραφίες, αλλά και μερικές σημαντικές συλλογές άρθρων έχουν αφιερωθεί στην ιστορία του λαϊκού πολιτισμού, τόσο στη Γαλλία όσο και στη Βρετανία, στη Γερμανία, στην Πολωνία και γενικά στην Ευρώπη.²

Έν τῷ μεταξύ, ιστορικοί, και σε άλλα μέρη του κόσμου, ανακάλυψαν τον λαϊκό πολιτισμό, ή για να εἰ-

μαστε ακριβέστεροι, μερικοί από αυτούς πείστηκαν, ύστερα από κάποια επιφυλακτική αντίδραση στην αρχή, ότι η έννοια του λαϊκού πολιτισμού θά μπο-

καί εκείνους της συνάντησης της Krems για τις παρεμβάσεις και τις προτάσεις τους.

2. Για τη Βρετανία, E. Yeo and S. Yeo (eds), *Popular Culture and Class Conflict* (Brighton, 1981); R.D. Storch (ed) *Popular Culture and Custom in Nineteenth-Century England* (London, 1982); B. Reay (ed), *Popular Culture in Seventeenth-Century England* (London 1985). Για τη Γερμανία, R. van Dulmen and Schindler (eds) *Volkskultur* (Frankfurt, 1984); W. Bruckner, P. Blickle and N. Schindler (eds) *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert* (Wolfenbittel, 1985). Για την Πολωνία, B. Geremek (ed.) *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce* (Warsaw, 1978), για την Ευρώπη, C. Ginzburg (ed), *Religioni delle classi popolari* (Ancona, 1979, «Quaderni storici», 41), S. Kaplan (ed), *Understanding Popular Culture* (Berlin, 1984), P. Dinzelbacher and H.-D. Muck (eds) *Wolkskultur des europaischen Spatmittelalters* (Stuttgart, 1987).

1. Το παρόν άρθρο αποτελεί αναθεωρημένη μορφή ανακοίνωσης που δόθηκε στη συνάντηση για τη «Νέα Ιστορία» που έγινε στο Δελχί, τον Φεβρουάριο του 1988, υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου J.N. Θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους συμμετείχαν σε αυτή τη συνάντηση καθώς

αιάζει ή επίκληση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μιχαήλ Μπαχτίν προκειμένου ὁ μελετητής νά ἐνισχύσει τήν ἀποψή του, ὅτι τελικά ὀφείλουμε νά «ἐπαναορίσουμε τό λαϊκό περισσότερο ὡς τό ἐπαναστατικό πού βρῖσκεται σέ ὄλους μας (ὅπως ἔγραψε κάποτε ὁ Φρόντ), παρά ὡς ἴδιον γνώρισμα ὁποιασδήποτε κοινωνικῆς ομάδας».

Ὁ Μπέρκ προφανῶς παρανοεῖ τό κεντρικό συμπέρασμα τοῦ βιβλίου τοῦ Μπαχτίν. Τά λαϊκά στρώματα μέ τίς καρναβαλικές γιορτές, τή γλώσσα τοῦ γέλιου καί τή γκροτέσκα εἰκονοποιῖα ἔδωσαν μορφή ἀκριβῶς στήν κοινωνική αὐτογνωσία τους. Ὁ κωμικός λαϊκός πολιτισμός, ὡς παρωδία τοῦ ἀνώτερου πολιτισμοῦ, δέν εἶναι παρά, οὕτως ἢ ἄλλως, οὐτοπική ἀντίσταση τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, πρὸς τή μακραίωνη καί καταθλιπτική ἡγεμονία τοῦ ἐπίσημου χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι κατά τοὺς κρίσιμους αἰῶνες (4ος-16ος μ.Χ.) στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ Μ. Μπαχτίν, οἱ

ἐννοίες ἐπίσημος πολιτισμός καί elite ταυτίζονται, ἐφόσον κυριαρχεῖ καί ἡγεμονεῖ ἡ χριστιανική θεολογική σκέψη.

Τό κείμενο τοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ, παρότι ἐκφέρεται ὡς ἀντίλογος πρὸς τοὺς γκραμοσιανούς ἱστορικούς, μέ τόν ἀξιοπρεπή λόγο του, πιστεύω ὅτι συμβάλλει στήν προβληματική πού προέκυψε τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀπό τήν ἐμπλοκή τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης στά ἐρευνητικά πεδία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ὅπως εἶναι τά ποικιλώνυμα ἐθνικά φολκλόρ καί ἡ Ἐθνογραφία.

Εὐαγγελή Ἄρ. Ντάτση

* Τό κείμενο τοῦ Peter Burke, *Popular Culture Reconsidered* εἶναι δημοσιευμένο στό περιοδικό *Storia della Storiografia, Rivista internazionale*, (1990), σ. 40-41.

ροῦσε νά ἀποθεῖ χρήσιμη στήν ἐρευνά τους.³ Ἰάπωνες ἱστορικοί μελέτησαν τόν λαϊκό πολιτισμό ὀρισμένων χρονικῶν περιόδων τῆς χώρας τους.⁴ Ἀμερικανοὶ ἱστορικοί ἐπέδειξαν τελευταῖα μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἱστορία τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κίνας.⁵ Στήν περίπτωση τῆς Νότιας Ἀσίας μεῖζον γεγονός σέ αὐτό τό χωρο, ὑπῆρξε ἡ ἐμφάνιση τῆς ομάδας τῶν ἱστορικῶν τῶν «Subaltern Studies» (ἐπονομαζόμενοι ἔτσι πρὸς τιμήν τῶν «ἐξηρητημένων τάξεων» τοῦ Γκράμσι), οἱ ὁποῖοι ξανάγραψαν τήν ἱστορία τῶν Ἰνδιῶν «ἐκ τῶν κάτω».⁶ Οἱ ἱστορικές σπουδές τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Νοτιο-Ἀνατολικῆς Ἀσίας ἀρχίζουν νά κάνουν τήν

ἐμφάνισή τους.⁷ Σημειώνεται ἐπίσης ἕνα αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας γιά τόν λαϊκό πολι-

(eds), (New York, 1964) ἢ ὁ M. Southworld, *True Buddhism and Village Buddhism in Sri Lanka* στό J. Davis (ed) *Religious Organisation and Religious Experience* (New York, 1982).

4. C. Giuck, *The People in History*, «Journal of Asian Studies», 38 (1979).

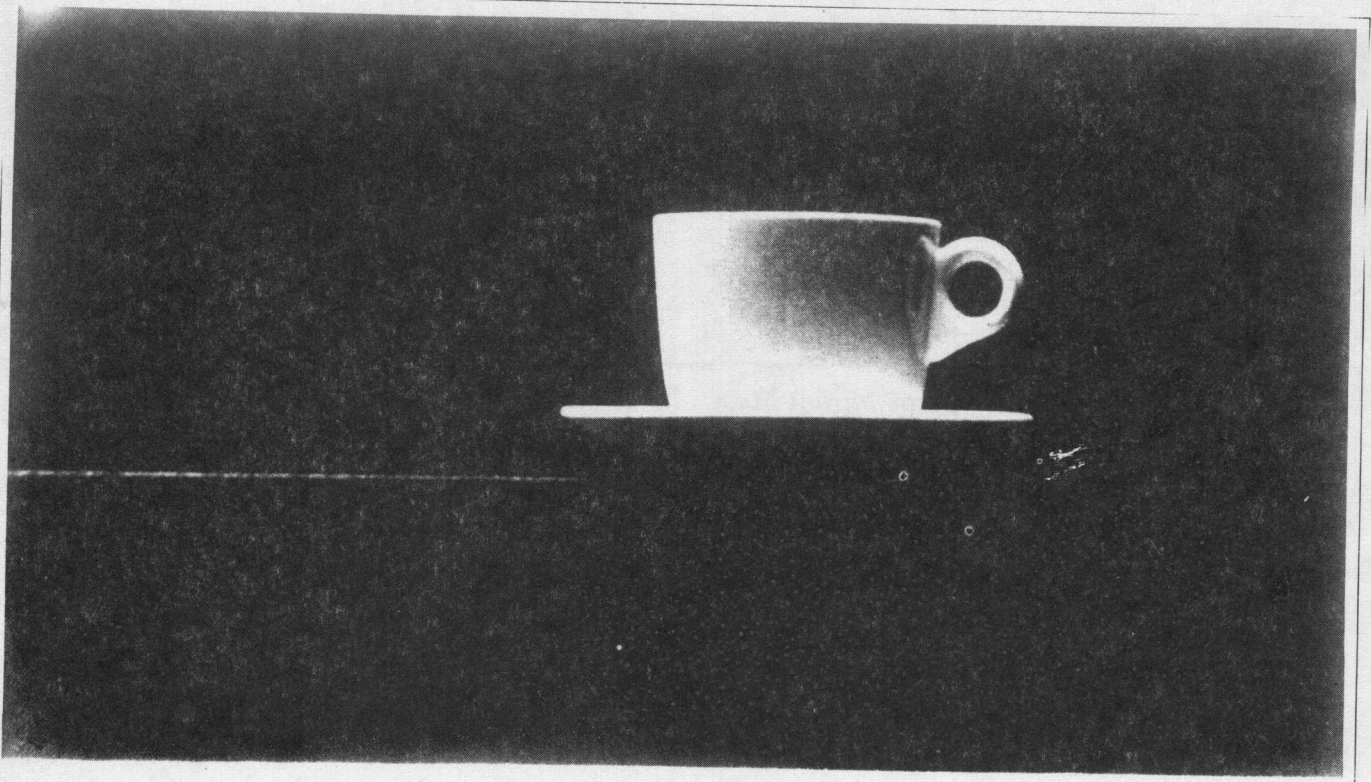
5. D. Johnson, A.J. Nathan and E.S. Rawski (eds) *Popular Culture in Late Imperial China* (Berkeley, 1985).

6. R. Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency* (Delhi, 1983), R. Guha (ed) *Subaltern Studies* (6 vols, Delhi 1982-88). Πρόσφατες μελέτες περιέχονται στό M. Aris, *Alternative Voices from Bhutan*, «Past and present», 115 (1987) 131-64, and N. Kumar, *The Artisans of Banaras* (Princeton, 1988).

7. O R. Iletto, στό *Pasyon and Revolution* (Manila, 1979) μελετᾷ τίς Φιλιππίνες τοῦ 19ου αἰῶνα κατά τό πρότυπο τοῦ Eric Hobsbaum στό *Primitive Rebels*. Cf. Le Thanh Khoi, *Popular Culture and Lettered Culture in Ancient Vietnam*, «Diogenes», 133 (1986), 122-42.

3. Παραδείγματα αὐτῆς τῆς καχυποψίας δέλεπε, R. Gombrich, *Precept and Practice* (Oxford, 1971) καί τήν ἐπιλογή δοκιμῶν στό P.H. Vihof and J. Waardenburg (eds) *Official and Popular Religion* (The Hague, 1979). Τήν ἀποψη τοῦ Gombrich γιά τόν «λαϊκό βουδισμό» δέν τή συμμερίζεται ὁ W.J. Klausner, *Popular Buddhism in North-East Thailand* στό F.S.C. Northrop and H.H. Livingston

τισμό της Καραϊβικής και της Λατινικής 'Αμερικής και ιδιαίτερα της Βραζιλίας (Καρναβάλι, μαγεία, κ.λπ.).⁸

Ένας ιστορικός έφθασε τόσο μακριά ώστε να συνθέσει ιστορία της Λατινικής 'Αμερικής κατά τον 19ο αιώνα, που είχε ως άξονα τη σύγκρουση ανάμεσα στον πολιτισμό της δυτικοτρόπης και κοσμοπολίτικης élite και στις παραδόσεις του λαού, οι οποίες ήταν βαθειά ριζωμένες στην περιοχή τους.⁹

Βεβαίως, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού δεν περιορίζεται στους ιστορικούς. Τό μοιράζονται –και τό μοιράζονται εδώ και πολύ καιρό– μέ τούς κοινωνιολόγους, τούς λογογράφους, τούς μελετητές της λογοτεχνίας, ενώ τελευταία συνδέεται όλο και περισσότερο μέ τούς ιστορικούς της τέχνης και τούς κοινωνικούς ανθρωπολόγους, για να μήν ξεχάσουμε και τούς καθηγητές εκείνου του συγκεχυμένου κλάδου, ό οποίος στην 'Αγγλία είναι γνωστός ως «πολιτισμικές σπουδές».¹⁰ 'Ανάμεσά τους αυτές οι ομάδες έχουν παραγάγει μιά έντυπια ποσότητα έργου.

Αποτέλεσμα όλης αυτής της προσπάθειας είναι, ό λαϊκός πολιτισμός των πρώιμων χρόνων της σύγχρονης Εύρώπης, να μή φαίνεται, τουλάχιστον στά δικά μου μάτια, ό ίδιος μέ εκείνον που έβλεπα τό 1978. Είναι εξάλλου άρκετά προφανές ότι ό πολλαπλασιασμός των μονογραφιών για ειδικά θέματα ή περιοχές θά αλλάξει τη δεδομένη γενική εικόνα της Εύρώπης, ενώ θά ήταν σημαντικό, δίνοντας έμφαση στό θέμα, να υποστηρίξουμε ότι μελέτες για τήν Κίνα ή τίσ 'Ινδίες ή τή

Λατινική 'Αμερική [και άς ελπίσουμε και σε μελλοντικές μελέτες για τήν 'Αφρική ή τή Μέση 'Ανατολή] θά είχαν τό δικό τους βάρος σε μιά παρόμοια σύνθεση. Μέ τήν αντιπαράθεση, προσδιορίζουν ό,τι είναι ειδικά εύρωπαϊκό, και άναδεικνύουν τίσ άντοχές και τίσ άδυναμίες θεμελιωδών έννοιών, δοκιμάζοντάς τες σε συνθήκες για τίσ όποιες δεν είχαν έξ άρχής σχεδιαστεί [όπως στίς κοινωνίες στίς όποιες οι φυλομάδες και οι κάστες τέμνονται μέ διαχωριστικές γραμμές σε «élite» και «λαό»].

Δέν είναι δυνατόν να συμπτύξουμε σε ένα και μόνο τυπικό σχήμα όλες τίσ προτάσεις που διαμόρφωσε ό έπιστημονικός διάλογος της τελευταίας δεκαετίας για τόν λαϊκό πολιτισμό, ώστόσο αυτή ή αντιπαράθεση

8. Πρωτοποριακή σε αυτό τό χώρο ύπήρξε ή μελέτη του E.K. Brathwaite, *Folk Culture of the Slaves in Jamaica* (1971: άναθεωρημένη έκδοση, London and Port of Spain, 1981). Για τή Βραζιλία, R. Da Matta, *Carnaval, Malandros e Herois* (Rio, 1978); L. de Mello e Souza, *O Diabo e a terra da Santa Cruz* (Sao Paulo, 1987).

9. E.B. Burns, *The Poverty of Progress*, (Berkeley, 1980).

10. 'Από τήν προσέγγιση της λογοτεχνίας καλά δείγματα αποτελούν οι μελέτες των R. Paulson, *Popular and Polite Art in the Age of Hogarth and Fielding* (Notre Dame, 1979) and P. Stallybrass and A. White, *The Politics and Poetics of Transgression* (London, 1985) από τήν ανθρωπολογία, J. Frykman and O. Lofgren, *Culture Builders* (Rutgers, 1986).

απόψεων είχε τήν τάση νά επικεντρώνει τό ενδιαφέρον της σέ δύο κύρια θέματα ή δύο κύρια έρωτήματα: Τό πρώτο έρώτημα είναι τί είναι «λαϊκό»; Τό δεύτερο: Τί είναι «πολιτισμός»;

Τό πρόβλημα του «λαϊκού»

Η έννοια του «λαϊκού», έδω και πολύ καιρό, έχει αναγνωρισθεί ως προβληματική. Παρομοίως, και οι πρόσφατες συζητήσεις ανέσυραν στην επιφάνεια ακόμη περισσότερα προβλήματα ή έφεραν στό προσκήνιο μεγαλύτερες δυσκολίες.

Η άποψη που επανέρχεται συχνά στις μέρες μας είναι ότι ο όρος «λαϊκός πολιτισμός» δίνει μία έσφαλμένη έντύπωση όμοιογένειας και ότι θά ήταν καλύτερα νά τόν χρησιμοποιήσουμε στον πληθυντικό ή νά τόν αντικαταστήσουμε μέ μία έκφραση του τύπου «ο πολιτισμός των λαϊκών τάξεων».¹¹

Μία άλλη ένσταση προς αυτό που μερικές φορές αποκαλείται «διπολικό σχήμα» της élite και του λαϊκού πολιτισμού είναι ή εξέη: τά όρια ανάμεσα στις διάφορες μορφές πολιτισμού του λαού και στις πολιτισμικές μορφές της élite [οί όποιες ποικίλλουν εξέη] είναι όρια άσαφή και έπομένως, ή προσοχή των μελετητών αυτού του αντικειμένου όφείλει νά επικεντρώνεται περισσότερο στις άμοιβαίες επιρροές παρά στις ανάμεσά τους διαχωριστικές γραμμές.¹² Τό αύξανόμενο ενδιαφέρον για τό έργο του μεγάλου Ρώσου κριτικού Μιχαήλ Μπαχτίν, μεγάλο μέρος του όποιου μεταφράζεται τώρα στις δυτικές γλώσσες, αναδεικνύει και ένθαρρύνει ταυτόχρονα ή μετατόπιση της έμφασης. Η έπιμονή του στη σπουδαιότητα της «ύπερβασης» των όριων αποκτά έκδηλη σημασία έδω. Μέ τόν όρισμό που έδωσε στό Καρναβάλι και τό καρναβαλικό —αντιπαραθέτοντας αυτές τις έκδηλώσεις όχι στην élite αλλά στον έπίσημο πολιτισμό— έκδηλώνει σημαντική μετατόπιση προς τήν έμφαση ή όποια μάς ώθει νά επαναορίσουμε τό λαϊκό περισσότερο ως τό επαναστατικό που βρίσκεται σέ όλους μας [όπως έγραψε κάποτε ο Φρόντ] παρά ως ίδιον γνώρισμα όποιασδήποτε κοινωνικής ομάδας.¹³

Άφου λοιπόν ή έννοια του «λαϊκού» οδηγεί σέ τόσες δυσκολίες, οι ιστορικοί όφείλουν ίσως νά σκεφτούν τί θά κάνουν μέ αυτή. Ένας τρόπος νά αποφύγουν [άν όχι νά ξεφύγουν] αυτές τις δυσκολίες είναι νά μιλήσουν για μία ιστορία «εκ των κάτω», αλλά και αυτή ή έννοια είναι περισσότερο άμφιλεγόμενη από όσο φαίνεται. Μία πολιτική ιστορία εκ των κάτω θά συνεπαγόταν και ή μελέτη των «έξηρητημένων τάξεων», θά μπορούσε όμως εξέησιν όρθά νά θεωρηθεί αυτό που οι Άμερικανοί αποκαλούν «ρίζες των φυτών», μέ άλλα λόγια τις άγροτικές περιφέρειες.

Η ιστορία της Έκκλησίας εκ των κάτω μπορεί άνα να άσχοληθεί μέ τούς κοσμικούς, όποιοδήποτε κι άν είναι τό πολιτισμικό τους επίπεδο. Η ιστορία της

παιδείας εκ των κάτω μπορεί νά μελετήσει τούς κανονικούς καθηγητές [ως αντιτιθέμενους στους ύπουργούς ή στους σχολικούς έπιθεωρητές] αλλά μπορεί επίσης περισσότερο αίτιολογημένα νά παρουσιάσει τις άποψεις των μαθητών. Μία ιστορία του πολέμου εκ των κάτω θά μπορούσε μάλλον νά παρουσιάσει τόν πόλεμο όπως τόν βίωσαν οι άπλοι στρατιώτες παρά οι στρατηγού, θά πρέπει όμως νά έξοικονομηθεί κι ένας χώρος για τις άποψεις των πολιτών που ύπέστησαν τις πολεμικές έπιχειρήσεις.

Η έννοια που χρησιμοποιήθηκε πολύ τά τελευταία χρόνια, κυρίως από τόν Έντβαρντ Τόμσον για τήν άνάλυση των άμοιβαίων επιρροών ανάμεσα στα «έπάνω» και στα «κάτω», είναι ή ιδέα της «πολιτισμικής ήγεμονίας», μέ ή συνεπαγωγή της ότι «τό έπάνω» θά πρέπει νά μεταφραστεί ως «κυρίαρχο» και τό «κάτω» ως «κυριαρχούμενο» ή «ύποτελές».¹⁴

Οι συζητήσεις μέ γραμισιανούς ιστορικούς του λαϊκού πολιτισμού στη Βρετανία, Γαλλία, Ίταλία, Πολωνία, Βραζιλία, Ίνδιες και όπουδήποτε άλλου μέ έκαναν νά αντιληφθώ ότι τό έργο μου δέν ήταν εύαισθητοποιημένο πολιτικά, και ότι ή διαδικασία της συγκρότησης των κρατών στη νεότερη Ευρώπη είχε σπουδαίες συνέπειες για τόν λαϊκό πολιτισμό. Άπό τό άλλο μέρος, άν κάποιος ιστορικός δουλεύει πάνω σέ μία όποιαδήποτε περίοδο —ας πούμε— πριν τό 1789, αυτός ή εκείνη διατρέχουν τόν κίνδυνο νά υπερεκτιμήσουν τήν πολιτική συνείδηση των κυριαρχούμενων ομάδων ή νά περιγράψουν αυτή ή συνείδηση μέ αναχρονιστικούς όρους ή νά υπερεκτιμήσουν ή δύναμη του κράτους.¹⁵

Έχω τήν έντύπωση, ότι οι Ίνδοί ιστορικοί, λόγω χάρις, οι όποιοι συμμερίζονται τήν ιδέα των Subalterns Studies, αποδέχονται μάλλον άβασάνιστα ότι οι κυριαρχούμενες τάξεις, μέ τις όποιες άσχολούνται, είχαν όντως έπίγνωση ότι άνήκουν στις κυριαρχούμενες τάξεις. Γεγονός που σημαίνει ότι π.χ. οι χωρικοί κάποιων χωριών της Βεγγάλης, πέρα και πάνω από όποιαδήποτε ιδιαίτερη τοπική έμπειρία της ύποτελείας, είχαν έπίγνωση των κοινών στοιχείων που τούς συνέδεαν μέ τούς χωρικούς άλλων περιοχών της Βεγγάλης

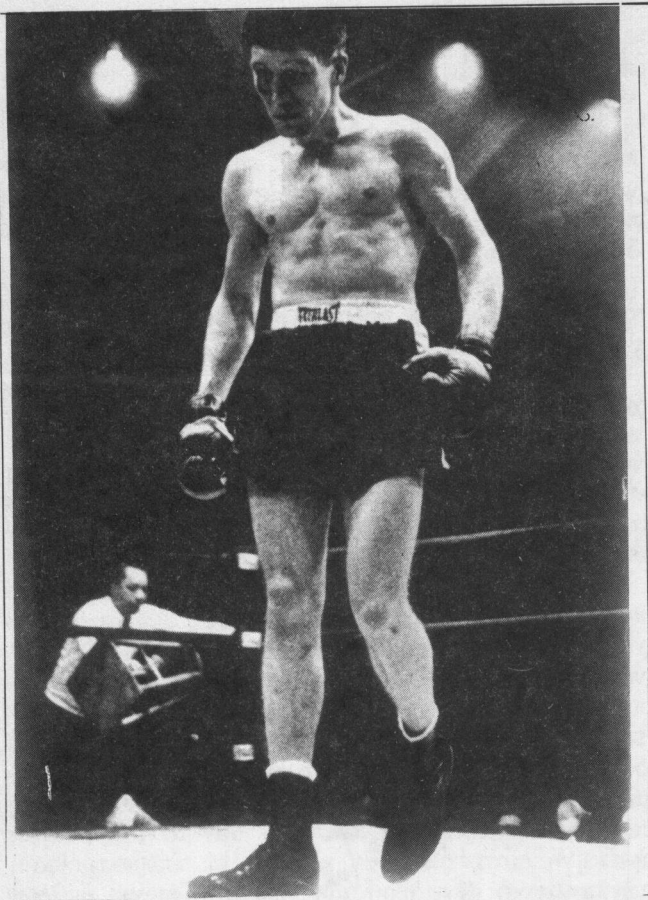
11. Ginzburg, ό.π. (1979).

12. A. Gurevich, *Medieval Popular Culture* (1981: άγγλική μετάφ., Cambridge 1988), Kaplan, ό.π. 1984).

13. M. Bakhtin, *L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire* (1965: γαλλική μετάφ. 1970). Σύνοψη πρόσφατων μελετών, έμπνευσμένων από τό έργο του Μπαχτίν στό P. Burke, *Bakhtin for historians*, «Social History», 13 (1988), 85-90.

14. A.P. Thompson, *Patrician Society, Plebeian Culture*, «Journal of Social History», 7 {1973-4}: cf. Guha (1983). cit.; S. Hall, *Notes on Deconstructing the Popular in people's History and Socialist Theory*, ed. R. Samuel (London, 1987) and P. Bailey, *Leisure and Class in Victorian England* (second ed., London 1987).

καί τῶν Ἰνδιῶν. Εἶναι πράγματι ἐξαιρετικά δύσκολο νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα, σέ ποιούς τόπους καί σέ ποιές ἐποχές οἱ λαοί (ὅποιοι καί ἂν ἦταν αὐτοί) εἶδαν τούς ἑαυτούς τους ὡς τόν «Λαό».

Καί γιά μιὰ ἀκόμη φορά τό ἔργο τῶν Κρίστοφερ Χίλ, Ἐρικ Χόμπσομ, Ἐντβαντ Τόμσον (καθώς ὑπῆρξε λαμπρό, πρωτοπόρο καί γονιμοποιό) θά μπορούσε νά τό κρίνει κανεῖς μέ τήν προϋπόθεση ὅτι αὐτοί οἱ ἱστορικοί τείνουν νά ἐξομοιώσουν τό «λαϊκό» μέ τό «ριζοσπαστικό», ἀγνοώντας τό φαινόμενο τοῦ λαϊκοῦ συντηρητισμοῦ.¹⁶

Αἰσθάνομαι πράγματι κάπως ἀμήχανα ἀπέναντι στή μόνιμη τάση τῆς πολιτικῆς ἀντίληψης τοῦ πολιτισμοῦ καί ἀπέναντι στήν ἔννοια τῆς «πολιτισμικῆς ἡγεμονίας» τῶν τελευταίων μελετῶν, καί ἰδιαίτερα ἀπέναντι στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μιὰ ἰδέα πού χρησιμοποιήσε ὁ ἴδιος ὁ Γκράμσι γιά νά ἀναλύσει εἰδικά προβλήματα (ὅπως ἡ ἐπιρροή τῆς Ἐκκλησίας στή Νότιο Ἰταλία) ὄγηκε ἔξω ἀπό τόν ἀρχικό της περίγυρο καί χρησιμοποιήθηκε λίγο - πολύ ἀβασάνιστα σέ μιὰ πολύ εὐρύτερη σειρά καταστάσεων. Ὡς μιὰ διορθωτική κίνηση σ' αὐτή τή διόγκωση ἢ τή συρρίκνωση τῆς ἰδέας τοῦ Γκράμσι, θά ἤθελα νά προτείνω τίς ἀκόλουθες τρεῖς «ὁδηγίες χρήσης» μέ τή μορφή ἐρωτήσεων.¹⁷

I. Ἡ πολιτισμική ἡγεμονία μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς ἓνας σταθερός παράγοντας ἢ πραγματοποιεῖται σέ ὀρισμένες ἐποχές καί περιοχές; Ἄν συμβαίνει τό δεύτερο,

ποιοί εἶναι οἱ ὅροι καί οἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπαρξῆς της;

II. Ὁ ὅρος εἶναι περιγραφικός ἢ ἐρμηνευτικός; Ἄν συμβαίνει τό δεύτερο ἀναφέρεται σέ συνειδητές στρατηγικές τῶν διευθυντικῶν τάξεων (ἢ μερικῶν ομάδων τους) ἢ σέ ἀσύνειδες στρατηγικές ἢ ἀναφέρονται σέ λανθάνοντα ὀρθολογισμό τῶν πρακτικῶν τους;

III. Πῶς μπορούμε νά σταθμίσουμε τή στρατηγική αὐτῆς τῆς ἡγεμονίας; Μπορεῖ νά ἐδραιωθεῖ χωρίς τή συνεργία ἢ τή συναίνεση ἑνός μέρους τουλάχιστον τῶν κυριαρχούμενων (ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ὑπάκουου ἠθοποιοῦ); Μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ μέ ἐπιτυχία; Καί ἂν συμβαίνει ἔτσι, ποιές εἶναι οἱ μείζονες «ἀντι-ἡγεμονικές στρατηγικές»;¹⁸ Ἡ κυρίαρχη τάξη ἐπιβάλλει τίς ἀξίες της στίς ἐξηρημαμένες ἢ ὑπάρχει κάποια μορφή συμβιβασμοῦ, μέ ἐναλλακτικούς ὁρισμούς τοῦ ὅρου; Ἡ ἔννοια τῆς «διαπραγμάτευσης», ὅπως συνήθως χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς κοινωνιολόγους καί τούς ἱστορικούς τῆς Κοινωνικῆς Ἐπιστήμης, μπορεῖ νά ἔχει κάποιο κύρος σέ αὐτή τήν ἀνάλυση;¹⁹

Ὅλες οἱ ἐνστάσεις πού συζητήθηκαν ἕως ἐδῶ γιά τήν ἰδέα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι σχετικά ἥπιες μέ τήν ἔννοια ὅτι συνεπάγονται ἀξιολογήσεις ἢ στροφή πρὸς τήν ἔμφαση τῆς ὑπέρβασης τῶν διαχωριστικῶν ὁρίων. Ἄλλες ἐνστάσεις εἶναι περισσότερο ριζικές καί ἀπαιτοῦν προσπάθειες ἐπανατοποθέτησης πρὸς τήν ἔννοια τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ συνολικά.

Δύο ἀπό αὐτές τίς ἐνστάσεις ἀξίζει νά συζητηθοῦν ἰδιαίτερα. Ἐκεῖνες τοῦ ἀμερικανοῦ ἀνθρωπολόγου Γουίλιαμ Κρίστιαν (William Christian) καί τοῦ γάλλου ἱστορικοῦ Ροζέ Σαρτιέ (Roger Chartier).

Στή μελέτη του γιά τά ταῖατα, τά λείψανα καί τά

15. Σέ μιὰ κριτική τοῦ βιβλίου *Culture Populaire et culture des élites* (Paris 1987) τοῦ R. Muchembled, ὑποστήριξα ὅτι τονίζεται ὑπερβολικά ὁ δραστικός ρόλος τοῦ κράτους στίς ἀλλαγές τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, σέ σχέση μέ ἄλλους ἱστορικούς παράγοντες, ὅπως εἶναι οἱ μικρές ἐπαρχιακές δημοσιεύσεις τῆς Bibliothèque bleue.

16. C. Hill, *The World Turned Upside Down* (London, 1972) E. Hobsbaum, *Primitive Rebels* (Manchester, 1959), E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (London, 1963) and *The Moral Economy of the English Crowd*, «Past and Present» 50 (1971). Καί μερικῆς κριτικῆς: A. Block, *The Peasant and the Brigand*, «Comparative Studies in Society and History», 14 (1972), J. Stevenson, *The Moral Economy of the English Crowd: Myth and Reality* in A. Fletcher and J. Stevenson (eds), *Order and Disorders in Early Modern England* (Cambridge, 1985), T. Harris, *London Crowds in the reign of Charles II* (Cambridge, 1987).

17. Cf. T.J. Jackson Lears, *The Concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities*, «American Historical Review», 90 (1985), 567-93 ὁ ὁποῖος διατυπώνει πρόσθετα (ἀλλά συμπληρωματικά) στά δικά μου, ἐρωτήματα.

18. G. Sider, *The Ties that bind*, «Social History» 5 (1980), J. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven, 1987).

ιερά προσκυνήματα στην Ίσπανία του 16ου αιώνα, ο Κρίστιαν υποστηρίζει ότι τό είδος των θρησκευτικών πρακτικών πού περιγράφει, «χαρακτηρίζει τόσο την βασιλική οικογένεια όσο και τούς αγράμματους χωρικούς» και γι' αυτό τόν λόγο αρνείται κατηγορηματικά νά χρησιμοποιήσει τόν όρο «λαϊκός». Στή θέση του χρησιμοποιεί τόν όρο «τοπικός», μέ τό έπιχείρημα ότι «στην πλειονότητά τους οι καθαγιασμένοι τόποι και τά μνημεία έχουν νόημα μόνο γιά τούς έντόπιους».²⁰ Αυτή ή συζήτηση γιά τά τοπικά γνωρίσματα εκείνου πού γενικά αποκαλείται «λαϊκή» θρησκεία είναι σημαντική αν και είναι νεωτερική μόνο ως πρὸς τήν έμφαση.

Η πρωτοτυπία τής πρότασης του Κρίστιαν έγκειται στο ότι απορρίπτουμε τό διπολικό πρότυπο, εκείνο τής elite και του λαου και τό αντικαθιστούμε μέ ένα άλλο, εκείνο του κέντρου και τής περιφέρειας. Παρόμοια πρότυπα κέντρου-περιφέρειας έχουν χρησιμοποιηθεί μέ αυξανόμενους ρυθμούς από τούς ιστορικούς τά τελευταία χρόνια, στην οικονομική ιστορία, στην πολιτική ιστορία, στην ιστορία τής θρησκείας, ακόμη και στην ιστορία τής τέχνης. Σίγουρα έχουν τήν αξία τους, δέν είναι όμως απαλλαγμένα από προβλήματα και ασάφειες. Γιά παράδειγμα ή έννοια του κέντρου είναι δύσκολο νά προσδιοριστεί, έφόσον δέν συμπίπτουν πάντοτε τά τοπικά κέντρα μέ τά κέντρα έξουσίας (ας θυμηθούμε τό Λονδίνο, τό Παρίσι, τό Πεκίνο...). Στην πε-

ρίπτωση του καθολικισμού πού πραγματεύεται ο Κρίστιαν, μπορούμε εύλογα νά δεχτούμε ότι στή Ρώμη βρίσκεται τό κέντρο πρὸς τό οποίο αντιπαράθεται ή ισπανική «τοπική θρησκεία». Είναι όμως ξεκάθαρο ότι ανεπίσημες προσευχές ή αφιερώματα ήταν τόσο συνήθεις σέ αυτή τήν ιερή πόλη, όσο ήταν και όπουδήποτε άλλο. Ωστόσο στην πορεία έξομάλυνσης μιᾶς έννοιολογικής δυσκολίας δημιουργείται μιᾶ άλλη.

Τό βασικό πρόβλημα είναι ότι ο «πολιτισμός» είναι ένα σύστημα μέ μάλλον ακαθόριστα όρια. Η μεγάλη αξία των τελευταίων μελετών του Ροζέ Σαρτιέ γιά τίς «λαϊκές πολιτισμικές χρήσεις» έγκειται στο γεγονός ότι κρατά αυτή τήν ασάφεια σταθερή στή σκέψη του.²¹ Υποστηρίζει ότι δέν έχει νόημα νά προσπαθούμε νά ορίσουμε τόν λαϊκό πολιτισμό μέ κριτήριο τήν υποτιθέμενη ειδική κατανομή πολιτισμικών αντικειμένων όπως είναι τά βιβλία ή τά ανάθηματα, γιατί στην πράξη αυτά τά πολιτισμικά αγαθά τά χρησιμοποιούσαν ή τά «ιδιοποιούντο», γιά δικούς τους σκοπούς, διάφορες κοινωνικές ομάδες, τόσο οι εύγενείς και οι κληρικοί, όσο οι τεχνίτες και οι χωρικοί.

Ακολουθώντας τούς θεωρητικούς τής κοινωνικής επιστήμης Μισέλ ντέ Σερωά (Michel De Certeau) και Πιέρ Μπουρντιέ (Pierre Bourdieu), ο Σαρτιέ υποστηρίζει ότι ή καθημερινή κατανάλωση είναι μιᾶ μορφή παραγωγής ή δημιουργίας, έφόσον συνεπάγεται ότι οι άνθρωποι έναποθέτουν νόημα στα αντικείμενα. Μέ αυτό τό πνεύμα όλοι εμπλεκόμεστε στή διαδικασία του *bricolage* («μαστορέματα») τήν όποια ο Λεβί Στρώς θεωρούσε μέρος τής *pensee sauvage* («άγρια σκέψη»). Περιέργως ο Σαρτιέ δέν αναφέρεται στους Γερμανούς θεωρητικούς τής Λογοτεχνίας, από τόν Γιάους έως τόν Ίσερ, των όποιων όμως οι μελέτες, γιά τήν πρόσληψη των κειμένων και γιά τίς ανταποκρίσεις των αναγνώστων προσανατολίζουν πρὸς τήν ίδια κατεύθυνση.²²

Πολύ πιθανόν ο Σαρτιέ νά τείνει στην άποψη ότι οι ιστορικοί θά όφειλαν νά μελετούν όχι τά πολιτισμικά σύνολα πού ορίζονται ως «λαϊκά», αλλά μάλλον τούς ειδικούς τρόπους μέ τούς όποιους γίνεται ή ιδιοποίηση αυτών των πολιτισμικών συνόλων. Μέ ανάλογο τρόπο, λίγο ή πολύ ανεξάρτητα, μιᾶ ομάδα άμερικανών ιστορικών και ανθρωπολόγων έχουν μελετήσει αυτό πού έκεινοι αποκαλούν «κοινωνική ιστορία των αντικειμένων» δίνοντας έμφαση στις διαφορετικές χρήσεις και

19. R.Q. Gray, *The Labour Aristocracy of Victorian Edinburgh* (Oxford, 1976), P. Burke, *A Question of Acculturation*; in P. Zambelli (ed) *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura* (Florence, 1982), 197-204, id., *How to be a Counter-Reformation Saint* (1984, ανατυπωμένο στο P. Burke, *Historical Anthropology of early Modern Italy*, Cambridge 1987, chapter 5).

20. W. Christian, *Local Religion in Sixteenth-Century Spain* (Princeton 1981), ιδιαίτερα οι σελίδες 8, 177.

21. R. Chartier, *lectures et Lecteurs dans la France d'ancien regime* (Paris, 1987).

σημασίες του ίδιου αντικειμένου σέ διαφορετικά περιβάλλοντα.²³

Η ανάλυση τής δημιουργικής χρήσης τών αντικειμένων αποτελεί μία πρόοδο σέ σχέση μέ τίς προγενέστερες συζητήσεις του «βυθίζειν» και του «ανάσφαιρειν», έφόσον εγκαταλείπει τίς δυσνόητες μηχανιστικές παραστάσεις και δίνει έμφαση στον μετασηματισμό τών πολιτισμικών στοιχείων κατά τή διαδικασία τής πρόσληψής τους.²⁴ Αυτό μου φαίνεται ως ή πιό σημαντική συμβολή στή συζήτηση για τόν λαϊκό πολιτισμό κατά τήν τελευταία δεκαετία. Οί ιστορικοί βρίσκονται ακόμη πολύ μακριά από τό νά έχουν άφομοιώσει όλο τό μάθημά τους. Υπάρχουν ακόμη προβλήματα. Τό μοντέλο τής «ίδιοποίησης» είναι πολύ χρήσιμο για τή μελέτη του ύλικού πολιτισμού. Παραμένει έξίσου χρήσιμο στή μελέτη τών κειμένων, όπως άποδεικνύει ό Σαρτιέ. Ωθεϊ ώστόσο τόν ιστορικό ή τόν ανθρωπολόγο νά εστιάζει τό ενδιαφέρον του στα αντικείμενα, μάλλον στήν «κοινωνική ζωή τών αντικειμένων», παρά στή ζωή τών κοινωνικών ομάδων πού τά χρησιμοποιούν. Αν στρέψουμε τήν προσοχή μας στις κοινωνικές ομάδες καθεαυτές, και προσπαθήσουμε νά κατανοήσουμε τίς νοοτροπίες τους, τή λογική τών διαφορετικών ιδιοποιήσεων και προσαρμογών τών διαφόρων αντικειμένων, τόν τρόπο μέ τόν όποιο διαμορφώνουν τή ζωή τους, τότε θά χρειαστούμε συμπληρωματικές έννοιες ανάλυσης.

Σέ αυτό τό σημείο ίσως όφείλουμε νά έπιστρέψουμε σέ κάποια έκδοχή του «διπολικού μοντέλου» τροποποιημένου όμως, ώστε νά επιτρέπει τήν κυκλοφορία τών αντικειμένων. Ακόμη έχουμε ανάγκη νά συζητήσουμε, λόγου χάρι, γιατί τά χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα μιμούνται τά υψηλότερα. Τό κάνουν έπειδή θέλουν νά αναβαθμιστούν κοινωνικά ή έπειδή άποδέχονται τήν «πολιτισμική ήγεμονία» τους ή γιατί αντίθετα, αυτοπροσδιορίζονται αντιτιθέμενα προς τίς ανώτερες ομάδες τής κοινωνικής κλίμακας.

Όσον άφορᾷ στις ανώτερες τάξεις, εξακολουθῶ νά πιστεύω ότι είναι χρήσιμο νά αναλύσουμε τίς πολιτισμικές πρακτικές τους μέ τόν όρο πού θά μπορούσαμε νά όρίσουμε ως «διπολιτισμό», κατά τό πρότυπο αυτού πού οι ανθρωπολόγοι άποκαλούν «διγλωσσία». Στήν Εύρώπη του δέκατου έκτου αιώνα, λόγου χάρι, οι ευγενείς φαίνεται ότι συμμετείχαν σέ μία μορφή λαϊκού πολιτισμού, ό όποιος στήν προκειμένη περίπτωση ήταν ένας κοινός πολιτισμός, αλλά ταυτόχρονα συμμετείχαν και σέ ένα αποκλειστικά δικό τους πολιτισμό (ό όποιος θά μπορούσε κάλλιστα νά έχει δώσει στή δική τους «χρήση» του λαϊκού πολιτισμού ένα ιδιαίτερο νόημα).²⁵

Στή διάρκεια του δέκατου έβδομου και του δέκατου όγδοου αιώνα ή elite θαυμαία άποσύρθηκε από αυτή τή συμμετοχή και έφθασε στο σημείο νά δει τόν λαϊκό πολιτισμό ως τόν πολιτισμό ενός βάρβαρου, δεισιδαιμονικού και άγροίκου «Άλλου».²⁶

Έπακόλουθο αυτού του πρόσφατου ιστορικού ενδιαφέροντος για τήν κατανάλωση, τίς «χρήσεις» και τίς

«πρακτικές» είναι ότι ή έννοια του «πολιτισμού» καθώς και εκείνη του «λαού» χρειάζονται σοβαρή επανεξέταση και επαναπροσδιορισμό.

Η έννοια του «πολιτισμού»

Τά προβλήματα πού αναφέρονται από τή χρήση τής έννοιας «πολιτισμός» είναι, εν πάση περιπτώσει, ακόμη μεγαλύτερα από εκείνα πού ανακύπτουν από τήν έννοια «λαϊκός». Ένα από τά αίτια αυτών τών προβλημάτων είναι ότι διευρύνθηκε ή σημασία του όρου τά τελευταία χρόνια καθώς και ότι οι ιστορικοί και οι άλλοι διανοούμενοι διεύρυναν τά ενδιαφέροντάς τους. Κατά τήν εποχή πού άποκαλείται εποχή τής «ανάκαλυψης» του λαού, δηλαδή κατά τόν πρώτο δέκατο ένατο αιώνα, ό όρος «πολιτισμός» έτεινε νά αναφέρεται στήν τέχνη, τή λογοτεχνία, τή μουσική, και δέν θά ήταν άκομψο νά περιγράψουμε τους λαογράφους του δέκατου ένατου αιώνα ως τους έρευνητές, οι όποιοι άναζητούσαν τά λαϊκά ισοδύναμα τής κλασικής μουσικής, τής ακαδημαϊκής τέχνης και ούτω καθεξής. Σήμερα όμως, ακολουθώντας τό παράδειγμα τών ανθρωπολόγων, οι ιστορικοί και άλλοι έρευνητές χρησιμοποιούν τόν όρο πολιτισμό μέ περισσότερη ευρύτητα και αναφέρονται σχεδόν σέ κάθε τί τό όποιο μπορεί νά άποκτηθεί ως γνώση σέ μία δεδομένη κοινωνία, δηλαδή πώς τρώει κανείς, πώς πίνει, πώς συζητά, πώς σιωπά, κ.λπ.²⁷

Μέ άλλα λόγια, ή ιστορία του πολιτισμού σήμερα περιλαμβάνει τήν ιστορία τών κανόνων ή τών συμβάσεων πού υπόκεινται στήν καθημερινή ζωή. Εκείνο για τό όποιο υπήρχε ή συνήθεια νά εκλαμβάνεται ως σημαντικό, ως προφανές, ως νόμιμο, ή ως «κοινή αίσθηση» —ή έννοια του χρόνου για παράδειγμα— σήμερα αντιμετωπίζεται ως κάτι πού παραλλάσσει από κοινωνία σέ κοινωνία και μεταβάλλεται από αιώνα σέ αιώνα, ως κάτι τό όποιο είναι κοινωνικά «δομημένο» και γι' αυτό τό λόγο χρειάζεται ιστορική εξήγηση και έρμηνεία.²⁸ Αυτή ή νέα πολιτισμική ιστορία μερικές φορές άποκαλείται «κοινωνικό-πολιτισμική» ιστορία για νά διακρίνεται από τίς παραδοσιακές ιστορίες τής προσωπικής λογοτεχνίας και τής μουσικής.

Στή μελέτη του 1978 προσπάθησα νά λάβω υπόψη

22. H.R. Jauss, *Pour une esthetique de la reception* (Paris, 1978), W. Iser, *Der Akt des Lesens* (1976).

23. A. Appadurai, (ed.), *The Social Life of Things* (Cambridge, 1985), ιδιαίτερα ή συνεισφορά τών Appadurai και Kopytoff. Αυτή ή ομάδα διδάχτηκε αρκετά, από τους Baudrillard και Bourdieu.

24. *In sinking* (gesunkenes Kulturgut), J. Meier, *Kunstlied und Volklied in Deutschland* (Halle, 1906), *On rising*, Bakhtin (1965).

25. P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (London, 1978).

26. Βλ. Ι. Bakhtin, «*the disintegration of folk laughter*».

μου την καθημερινότητα. Όρισσα τόν πολιτισμό με όρους συμπεριφορών και αξιών που εκφράζονται ή ενσωματώνονται στα χειροτεχνήματα και στις εκδηλώσεις, με την προϋπόθεση, ότι οι όροι κλειδιά «χειροτεχνήματα» και «εκδηλώσεις», θά γίνουν αντίληπτοι εύρύτερα. Διευρύνοντας την έννοια του «χειροτεχνήματος» τόσο ώστε να συμπεριλάβει τέτοιες στερεότυπες πολιτισμικές κατασκευές, όπως είναι οι κατηγορίες ασθeneιών ή αισχρολογιών ή των φύλων ή της πολιτικής και πλαταίνοντας την έννοια «τέλεση έργου», ώστε να καλύπτει στερεότυπες πολιτισμικές συμπεριφορές, όπως είναι οι έορτασμοί ή οι εκδηλώσεις βίας.

Στήν πράξη, όφειλω να παραδεχθώ ότι τό βιβλίό μου έστιάζει τό ενδιαφέρον του περισσότερο σέ μία περιορισμένη σειρά αντικειμένων (κυρίως εικόνες, έντυπα και κατοικίες) και δραστηριοτήτων (ειδικότερα τραγούδι, χορό, παίξιμο σέ έργα και συμμετοχή σέ τελετουργίες) και λιγότερο στήν προσπάθεια να ένταχθούν αυτά τά αντικείμενα και οι συμπεριφορές σέ ένα ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο. Η λαϊκή άνταρσία συζητήθηκε με κάποια λεπτομέρεια, αλλά ή σεξουαλική ζωή, ό γάμος και ή οικογενειακή ζωή, λόγω χάρη, ούσιαστικά παραλείφθηκαν.²⁹

Ήταν τελικά σωστή, ή απόφασή μου να συνταχθώ στήν πράξη υπέρ ενός στενότερου όρισμού του πολιτισμού;

Τά πρώτα χρόνια τής δεκαετίας του '70, όταν άρχισα την έρευνα γι' αυτή τή μελέτη, πολύ λίγα δείγματα του νέου τύπου κοινωνικο-πολιτισμικής ιστορίας είχαν δημοσιευτεί, έτσι ώστε εκείνη ή εποχή δέν προσφερόταν για μία σύνθεση. Αν άρχιζα τώρα την έρευνα, δέν είμαι σίγουρος τί θά έκανα. Η ιδέα τής σύνταξης μιας γενικής κοινωνικο-οικονομικής ιστορίας των πρώιμων χρόνων τής σύγχρονης Ευρώπης είναι σίγουρα μία έλκυστική ιδέα. Από τό άλλο μέρος, έξακολουθώ να πιστεύω ότι υπάρχει χώρος για ένα βιβλίό που θά επικεντρώνει τό ενδιαφέρον του στα χειροτεχνήματα και στις εκδηλώσεις με τή στενότερη έννοια, γιατί αυτό τό πιο περιορισμένο αντικείμενο επιτρέπει μία περισσότερο έπακριβή συγκριτική μελέτη από όσο επιτρέπει τό ευρύτερο αντικείμενο.

Σέ κάθε περίπτωση δέν είναι δυνατόν να χαράξουμε ένα ακριβές όριο ανάμεσα στήν ευρύτερη και στή στενότερη αντίληψη του «πολιτισμού», και θά ήταν χρήσιμο να τελειώσουμε αυτό τό κείμενο συζητώντας μερικά παραδείγματα τής πρόσφατης έρευνας που έμπέτουν σέ αυτό τό πεδίο έρευνας. Ας πάρουμε λόγω χάρη την περίπτωση των ύβριστικών εκφράσεων, οι όποιες μπορούν να θεωρηθούν τουλάχιστον σέ μερικούς πολιτισμούς ως μία μορφή τέχνης —ή ως ένα λογοτεχνικό είδος όπως ακριβώς μία έκφραση γνήσιας έχθρότητας. Για παράδειγμα, στή Ρώμη του 17ου αιώνα, την πόλη του Pascuino, οι προσωπικές βρισιές είχαν τόσο γραπτή και εικονογραφική μορφή όσο και προφορική, εκφέρονταν σέ έμμετρο και πεζό λόγο και υπαινίσσονταν ή παρωδοῦσαν τούς επικηδείους και τόν επίσημο λόγο.³⁰

Πρόσφατες μελέτες του ύλικού πολιτισμού, επίσης, έμπέτουν μεταξύ τής ευρύτερης και τής στενότερης αντίληψης του πολιτισμού. Λόγου χάρη, ό γερμανός μελετητής Χάνς Μέντικ, έχει αναλύσει τούς τρόπους με τούς όποιους κατά τόν 18ο αιώνα ή σημαντική κατανάλωση τροφής και ένδυμάτων «λειτουργούσε ως όχημα αὐτογνωσίας των πληβείων».³¹ Παρόμοια στήν περίπτωση τής Βορείου Αμερικής, στα μέσα του 18ου αιώνα, οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι οι αλλαγές στις ταφικές πρακτικές, στους τρόπους κατανάλωσης τής τροφής και στήν όργάνωση του χώρου διαβίωσης,³² συνελάγονται και αλλαγές στο σύστημα αξιών. Η άνάδυση του άτομισμοῦ και τής ιδιωτικότητας διαφαίνεται από τόν αύξανόμενο αριθμό των καρεκλών, των ποτηριών και των ύπνοδωματίων.

Παραδείγματα σαν κι αυτά συνεπάγονται ότι, αν και θά ήταν χρησιμότερο να διακρίνουμε την έννοια του «πολιτισμού» από εκείνη τής «κοινωνίας» από τό να μη χρησιμοποιούμε αποδίδοντάς την όπουδήποτε, αυτή ή διάκριση δέν θά έπρεπε να ακολουθήσει παραδοσιακούς δρόμους. Οι ιστορικοί του πολιτισμού αὐτοπροσδιορίζονται όχι με όρους ενός ιδιαίτερου χώρου ή «πεδίου» όπως είναι ή τέχνη, ή λογοτεχνία και ή μουσική, αλλά μάλλον με μία διακριτή έννοια αξιών και συμβόλων, όπουδήποτε αυτά θά μπορούσαν να έντοπισθούν, τόσο στήν καθημερινή ζωή του κοινού λαού όσο και στις ειδικές εκδηλώσεις τής élite.³³

27. Μία σαφώς έποικοδομητική (και άμφισβητήσιμη) συζήτηση στο R. Wagner, *The Invention of Culture* (Englewood Cliffs, 1975).

28. Βλέπε, λόγω χάρη, T.C. Smith, «Peasant Time and factory Time in Japan», *Past and present*, 111 (1986), 165-97 (κατά τά πρότυπα του άρθρου του E.P.Tompson στο ίδιο περιοδικό τό 1967).

29. Όπως έπισημαίνεται από τόν M. Ingram στο Reay (1985), σ. 129. Για μία ανθρωπολογική μελέτη τής οικογένειας ως πολιτισμικής αξίας στή Σουηδία του δέκατου ένατου αιώνα βλ. των J. Frykman and O. Lofgren, *Culture Builders* [άγγλική μεταφ., New Brunswick 1987].

30. P. Burke, *The Art of Insult in Early Modern Italy*, «Culture and History», 2 (1987), άνατυπωμένο με προσθήκες στο Burke (1987), κεφ. 8.

31. H. Medick, όδύ *Culture, Ideology and Politics*, ed. R. Samuel and G. Stednam Jones [London, 1982], 94. Cf. R. Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft* (Vienna, 1982).

32. J. Deetz, *In Small The Forgotten* (New York, 1979). Βλ. τά συμπεράσματα τής A. Pardailh-Galabrun, ή όποία δούλεψε στο Παρίσι του 18ου αιώνα, στο βιβλίό της *La naissance de l' intime* [Paris 1988].

33. Βλ. την έπίσημανση του K. Baker ότι ή ιστορία τής διάνοξης είναι μάλλον «ένας τρόπος ιστορικού διαλόγου» παρά ένα διακριτό πεδίο άναζητήσεων με καθαρά όριοθετημένο αντικείμενο, στο *Modern European intellectual history*, ed. D. La capra and S.L.Kaplan (Ithaca and London, 1982), 197.

ΑΝΑΝΕΩΣΕΙΣ

Ο νέος δρόμος του New Left Review

του Πέρυ Άντερσον

μετάφραση Χαράλαμπος Γολέμης

Με την είσοδο πριν από οκτώ μήνες του 2000, το βρετανικό πολιτικό περιοδικό *New Left Review* (Επιθεώρηση της Νέας Αριστεράς) έκλεισε σαράντα χρόνια συνεχούς έκδοσης. Η συντακτική του επιτροπή αποφάσισε να υποδεχθεί τη νέα χιλιετία με μία ριζική ανανέωση του πολιτικού του σχεδίου, σε συνδυασμό με κάποια όριακή αλλαγή της εμφάνισής του, η οποία παρέμενε σταθερή από το 1964. Έπικεφαλής της προσπάθειας στην νέα περίοδο τέθηκε ο γνωστός ιστορικός Πέρυ Άντερσον, ένας από τους διανοούμενους της βρετανικής Αριστεράς που συμμετέχει στο περιοδικό από την ίδρυσή του. Στο τεύχος 1 της «νέας σειράς» του *NLR* (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2000), ο Άντερσον αφού κάνει μία συνοπτική ανασκόπηση των εξελίξεων στο χώρο της πολιτικής, της διανόησης και της κουλτούρας από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα, εκθέτει τις απόψεις του για την πολιτική στάση που, κατά τη γνώμη του, πρέπει από εδώ και στο εξής να κρατήσει το περιοδικό. Κρίνοντας ότι οι σκέψεις του Άντερσον παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους αναγνώστες του Πολίτη δημοσιεύουμε σήμερα τη μετάφραση του πρώτου μέρους του άρθρου του.

Η διάρκεια ζωής των περιοδικών δεν συνδέεται αναγκαστικά με τα επιτεύγματά τους. Ένα δύο τεύχη, και μετά μία απότομη εξαφάνιση, μπορεί να έχουν μεγαλύτερη αξία στην ιστορία μιας κουλτούρας από έναν αιώνα συνεχούς έκδοσης. Στα τρία χρόνια της ζωής του, το *Athenaeum* έβαλε σε τροχιά τον γερμανικό ρομαντισμό. Οι λάμπεις από τις εκρήξεις της *Revue Blanche*, του πρώτου περιοδικού μιας μοντέρνας πρωτοπορίας, φώτισαν το Παρίσι μόλις για μία δεκαετία. Το *Lef* στη Μόσχα έκλεισε μετά από επτά τεύχη. Αυτά ήταν περιοδικά που κινήθηκαν στην τομή της αισθητικής καινοτομίας με τη φιλοσοφία και την πολιτική. Τα περιοδικά κριτικής συνήθως είχαν μεγαλύτερη διάρκεια ζωής. Το *Criterion*, στίς διάφορες ένσαρκώσεις του, κυκλοφόρησε το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου του μεσοπολέμου, το *Scrutiny* από τη δεκαετία του τριάντα μέχρι τη δεκαετία του πενήντα. Οι λόγοι που κλείνουν τα περιοδικά μπορεί να είναι εξωτερικοί, ακόμα και τυχαίοι, αλλά ο κανόνας

είναι ότι η ζωή τους είναι δεμένη με αυτούς που τά φτιάχνουν. Σε όρισμένες ήρωικές περιπτώσεις, ένα μόνο άτομο μπορεί να αντιστέκεται σθεναρά στον χρόνο συνθέτοντας το προσωπικό του δημιούργημα: ο Κρόους, για παράδειγμα, που έγραφε μόνος το *Die Fackel* επί είκοσιπέντε χρόνια ή ο Κρότσε, που τον συναγωνίστηκε σ' αυτόν τον άθλο με την *La Critica*. Συνήθως, όμως, οι κύκλοι ζωής των περιοδικών είναι περισσότερο συμπτωματικοί και διεσπαρμένοι. Οι εκδότες καταγιάζουν μεταξύ τους, αλλάζουν γνώμη, βαριούνται ή κηρύσσουν πτώχευση, συνήθως πολύ πριν οι ίδιοι πάνε στον τάφο.

Μία πολιτική επιθεώρηση είναι εξ ίσου θνητή με κάθε άλλο περιοδικό. Από μία άποψη, μάλιστα, κινδυνεύει ακόμα περισσότερο, δεδομένου ότι η πολιτική είναι πάντα ένα *Kampfplatz* (Θέση μάχης), ένα διχαστικό πεδίο που σπάει δεσμούς και ώθει σε συγκρούσεις. Τα συντρίμια απ' τις διαμάχες ή τις διασπάσεις είναι περισσότερα συχνά εδώ από όπουδήποτε αλλού.

Ἀπό μιά ἄλλη ἄποψη, ὅμως, τὰ πολιτικά περιοδικὰ ἔχουν ἓνα διαφορετικό λόγο ὕπαρξης, ὁ ὁποῖος καθιστᾷ τὴν ἀνανέωση, μετὰ ἀπὸ τὴν πάροδο κάποιου χρόνου ἀπὸ τὴν ἀρχική τους ἐκδοση καὶ τὸν ἐνθουσιασμό πού συνήθως τὴ συνοδεύει, μιά ἀναγκαία γι' αὐτὰ δοκιμασία. Εἶναι ὑποχρεωμένα ὄχι μόνο νὰ ὑπερετοῦν ὀρισμένες ἀντικειμενικές ἀρχές, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξασφαλίζουν ὅτι αὐτές οἱ ἀρχές ἔχουν τὴν ικανότητα νὰ ἀποκωδικοποιοῦν τὴν πορεία τοῦ κόσμου. Ἐδῶ, ἡ σταδιακὴ ἐξαφάνιση μιᾶς ἐκδοσης συνιστᾷ πνευματικὴ ἥττα. Διάφορες ὕλικές ἢ θεσμικές πιέσεις μποροῦν, βέβαια, νὰ διακόψουν τὴν κυκλοφορία ὁποιοδήποτε περιοδικοῦ ἀκόμα καὶ ὅταν αὐτό βρῖσκεται στὴν ἀκμὴ του. Ἀλλὰ ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς αὐτές τίς περιπτώσεις, τὰ πολιτικά περιοδικὰ δὲν ἔχουν ἄλλη ἐπιλογή: γιὰ νὰ εἶναι συνεπῆ μὲ τὸν ἑαυτό τους, πρέπει νὰ ἔχουν στόχο τὴν ἐπέκταση τῆς πραγματικῆς τους ζωῆς πέρα ἀπὸ τίς συνθήκες ἢ τίς γενιές πού τὰ δημιούργησαν ἀρχικά.

Αὐτὸ τὸ περιοδικό, μπαίνοντας στὴν πέμπτη δεκαετία του, ἔχει φτάσει σὲ ἓνα τέτοιο σημεῖο. Σαράντα χρόνια εἶναι ἓνα σημαντικό διάστημα γιὰ τὴν ἄσκηση μιᾶς ἐκδοτικῆς δραστηριότητας, ἂν καὶ ὄχι ἀσυνήθιστο-τό περιοδικό *Les Temps Modernes*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ *NLR* ἔμαθε πολλά στὰ πρῶμα χρόνια του, διαρκεῖ πολὺ περισσότερο. Εἶναι, ὅμως, ἓνα διάστημα ἀρκετὸ γιὰ μιά γενική ἐπισκευή. Μὲ αὐτὸ τὸ τεῦχος ἀρχίζουμε μιά νέα σειρά τοῦ περιοδικοῦ, πού σηματοδοτεῖται μὲ

μιά τομὴ στὴν ἀρίθμηση, σύμφωνα μὲ τὴ ριζοσπαστικὴ παράδοση, καὶ μὲ ἓναν ἐπανασχεδιασμό τῆς ἐμφάνισής του, ἐνδεικτικὸ τῶν ἐπικείμενων ἀλλαγῶν. Ἐχοντας χρεωθεῖ πρὸς τὸ παρόν τὴ μετάβαση σὲ ἓνα περιοδικὸ ἄλλου τύπου, κάτι πού δὲν θὰ γίνεῖ ἀπὸ τὴ μιά μέρα στὴν ἄλλη, ἐκθέτω παρακάτω τὴ δική μου ἄποψη γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση τοῦ *NLR* καὶ γιὰ τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀρχίσει νὰ στρέφεται. Ἄν καὶ ἡ συγκεκριμένη ἄποψή μου ἀποτελεῖ τυπικά τὸ «κύριο ἄρθρο» αὐτοῦ τοῦ τεύχους, δὲν παύει νὰ εἶναι μιά προσωπικὴ -καὶ ἄρα προσωρινή- κατάθεση, ἀνοιχτὴ στὸν ἀντίλογο. Ἔτσι θὰ εἶναι καὶ τὰ κύρια ἄρθρα τῶν ἐπόμενων τευχῶν: θὰ ἀφοροῦν θέματα τῆς ἐπιλογῆς τῶν συντακτῶν τους, χωρὶς νὰ θεωρεῖται δεδομένο ὅτι ὑπάρχει κάποια αὐτόματη συμφωνία ἀπόψεων μετὰξὺ ὅλων τῶν συντελεστῶν τοῦ περιοδικοῦ.

1. Κάθε σκέψη γιὰ τὸ μέλλον τοῦ *NLR* πρέπει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὰ ἰδιάζοντα γνωρίσματά του, τὴ δική του *differentia specifica*. Τί τὸ ἔκανε νὰ ξεχωρίζει ὡς περιοδικὸ τῆς Ἀριστερᾶς; Ὑπάρχουν διάφοροι τρόποι νὰ ἀπαντήσει κανεὶς σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἀλλὰ ὁ ἀπλούστερος καὶ λακωνικότερος εἶναι ὁ ἐξῆς. Καμιά ἄλλη πολιτικὴ ἐπιθεώρηση αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν ἐπιχείρησε νὰ δημοσιεύσει ἄρθρα πού νὰ καλύπτουν ἓνα τόσο ἐκτεταμένο πεδίο -τό ὁποῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη καὶ ἔφτανε μέχρι τὰ οἰκονομικά, τὴν αἰσθη-

τική, τή φιλοσοφία και τήν κοινωνιολογία— δίνοντας τόσο μεγάλη έλευθερία στους συντάκτες τους σε σχέση με τήν έκταση και τή λεπτομέρεια, όταν αυτή ήταν αναγκαία. Είναι αλήθεια ότι αυτό τό εύρύ πεδίο ποτέ δέν τό ψάξαμε με ήρεμία και τάξη, καθώς και ότι ύποβαθμίσαμε τίς δυσκολίες τής μετακίνησης μεταξύ τόσο διαφορετικών γνωστικών περιοχών, προκαλώντας προβλήματα ακόμα και στους πιο ύπομονετικούς αναγνώστες μας. Όμως, ή φυσιογνωμία του *New Left Review* προσδιορίστηκε εμπράκτως σ' αυτό ακριβώς τό πεδίο. Πρόκειται για ένα πολιτικό περιοδικό με έδρα τό Λονδίνο, πού προσπάθησε νά αντιμετωπίσει τίς κοινωνικές και ήθικές έπιστήμες —τή «θεωρία», άν θέλετε— καθώς και τίς τέχνες και τά ήθη —δηλαδή, τήν «κουλτούρα»— με τό ίδιο πνεύμα ιστορικότητας με τό όποιο αντιμετώπισε τήν πολιτική. Ό καλύτερος τρόπος νά συλλάβει κανείς τήν κατάσταση στήν όποία βρίσκεται σήμερα τό περιοδικό είναι νά κοιτάξει στό παρελθόν, στίς συνθήκες μέσα στίς όποιες διαμορφώθηκε αρχικά τό *NLR*, πού επέτρεψαν τόν συνδυασμό όλων αυτών των ενδιαφερόντων. Η συγκυρία των αρχών τής δεκαετίας του '60, όταν τό περιοδικό άρχισε νά εκδίδεται από μία νέα συλλογική ήγεσία, είχε τά εξής χαρακτηριστικά:

- Στο χώρο τής πολιτικής, τό ένα τρίτο του πλανήτη είχε κόψει τούς δεσμούς του με τόν καπιταλισμό. Έλάχιστοι είχαν κάποια άμφιβολία για τά κακουργήματα του σταλινικού καθεστώτος, ή για τήν έλλειψη δημοκρατίας σε όλες τίς χώρες πού αυτοπροσδιορίζονταν ως σοσιαλιστικές. Άλλά τό κομμουνιστικό μπλόκ, ακόμα και τή στιγμή τής διαίρεσής του, εξακολουθούσε νά είναι μία δυναμική πραγματικότητα —ό Ίσαάκ Ντόντορε, γράφοντας στό *NLR*, θεωρούσε τή σινοσοβιετική διάσταση ως δείγμα ζωτικότητας.¹ Ό Χρυσισάφ, πού θεωρείται ένας «ρομαντικός επαναστάτης» από τούς σύγχρονους ιστορικούς πού ασχολούνται με τή Ρωσία, ύποσχόταν τήν έπιβολή μεταρρυθμίσεων στήν ΕΣΣΔ. Τό κύρος τής μαοϊκής Κίνας ήταν έν πολλοίς άθικτο. Η κουδανέζικη επανάσταση ήταν μία νέα πηγή έμπνευσης στή Λατινική Άμερική. Οι Βιετναμέζοι πολεμούσαν με έπιτυχία τίς Ήνωμένες Πολιτείες στή Νοτιοανατολική Άσία. Ό καπιταλισμός, σταθερός και ακμάζων στίς κεντρικές περιοχές του Βορρά, ήταν —και αυτό τό αισθανόταν και ό ίδιος— υπό άπειλή στό μεγαλύτερο μέρος του κόσμου πού δέν περιλαμβάνονταν σ' αυτές. Άκόμα και στήν έδρα του, στή Δυτική Ευρώπη και στήν Ίαπωνία, ύπήρχαν μαζικά κομμουνιστικά κινήματα πού άντιτάσσονταν στήν ύπάρχουσα τάξη πραγμάτων.

- Στο χώρο τής διανόησης, ή άνυποληψία τής σταλινικής όρθοδοξίας μετά τό 1956 και ή ύποχώρηση στό έσωτερικό τής Βρετανίας, μετά τό 1958, τής ύποχρέωσης συμμόρφωσης προς τίς ψυχροπολεμικές έπιταγές, όδήγησαν σε μία διαδικασία άνακαλύψης των καταπιεσμένων άριστερών και μαρξιστικών παραδόσεων ή όποία, στίς βρετανικές συνθήκες στέρησης, πη-

ρε τή μορφή θεωρητικού πυρετού. Άρχισαν νά κυκλοφορούν διάφορα ένλλακτικά ρεύματα ενός επαναστατικού μαρξισμού συνδεδεμένου με τή μαζική πολιτική —λουξεμβουργισμός, τροτσισμός, μαοϊσμός, μαρξισμός των κομμουνιστικών συμβουλίων. Ταυτόχρονα, δημιουργήθηκε ή δυνατότητα άνάκαμψης όλης εκείνης τής κληρονομιάς του δυτικού μαρξισμού, πού γέννησε ή ήττα τής μαζικής πολιτικής από τήν έποχή των Λούκατς, Κόρς και Γκράμσι. Άποφασιστικής σημασίας για τήν έπιρροή πού άσκούσαν αυτές οι δυτικές παραδόσεις ήταν ή συνέχισή τους στό (τότε) παρόν: οι Σάρτρ, Λεφέβρ, Άντόρνο, Μαρκουζε, Ντέλα Βόλπε, Κολέτι, Άλτουσερ ήταν σύγχρονοι συγγραφείς, πού παρήγαγαν νέα κείμενα τήν ίδια ακριβώς ώρα πού τό *NLR* έστειλε τά τεύχη του στό τυπογραφείο. Η βρετανική άπομόνωση από αυτά τά ευρωπαϊκά πρότυπα έκανε τήν ξαφνική και συμπυκνωμένη συνάντηση μαζί τους ακόμα πιο μεθυστική.

- Στο χώρο τής κουλτούρας, ή έξοδος από τήν κομφορμιστική άτμόσφαιρα τής δεκαετίας του '50 ήταν ένα φαινόμενο πολύ ευρύτερο από τό προηγούμενο και ή ρήξη εξίσου άπότομη. Τά κυρίαρχα σημάδια αυτής τής περιόδου ήταν δύο. Τό πρώτο άφορούσε τήν εμφάνιση τής μουσικής ρόκ, ενός διαβρωτικού ήχητικού κύματος νεανικής εξέγερσης, πού έρχόταν σε αντίθεση με τή γενικώς γλυκερή παραγωγή τής προηγούμενης περιόδου —ένός λαϊκού είδους πού διεκδικούσε νά είναι τόσο μία αισθητική τομή όσο και ένα κοινωνικό κίνημα. Η Βρετανία ήταν ή χώρα πού ήγειτο του συγκεκριμένου μετασχηματισμού, τά συγκλονιστικά άποτελέσματα του όποίου δέν είχαν ακόμα γίνει ρουτίνα, όπως συνέβη άργότερα. Η δεύτερη κρίσιμη μεταβολή τής περιόδου ήταν ή εμφάνιση του κινηματογράφου των δημιουργών (*auteur cinema*), ως μιάς νέας αντίληψης και ενός νέου σχεδίου. Έδώ ή έπιρροή του περιοδικού *Cahiers du Cinema* και τής *Nouvelle Vague* πού εκφράστηκε εκεί ήταν άποφασιστική. Σ' αυτό τό πεδίο, ή στάση των Γάλλων κινηματογραφόφιλων άπέναντι στους κλασικούς σκηνοθέτες του Χόλλυγουντ άνοιξε ένα κύκλωμα πού σφράγισε τό μεγαλύτερο μέρος αυτής τής χρονικής περιόδου. Στήν πραγματικότητα, ή νέα πρόοδος του κινηματογράφου και τής μουσικής έκανε δυνατή τή διαλεκτική σύζευξη, στήν πολιτιστική ζωή τής δεκαετίας του '60, «ύψηλών» και «χαμηλών» έπιπέδων κουλτούρας, μία σύζευξη ή όποία εκ των ύστερων είναι άπολύτως διακριτή. Παιχνιδιάρικη ή σοβαρή, ή εύκολία τής μετακίνησης —χωρίς έντάσεις— ανάμεσα στα δύο έπίπεδα όφειλε πολλά στον στρουκτουραλισμό, τό πιο σημαντικό σύγχρονο θεωρητικό ρεύμα, πέρα από τόν μαρξισμό. Η στιγμή τής εμφάνισης των πρώιμων Μπάρτ ή Λεβί-Στρώς (*Mythologies, Tristes Tropiques*), οι όποιοι εισήγαγαν μία κοινή μέ-

1. «Three Currents in Communism», *NLR* 23, Jan-Feb 1964.

θοδο στή μελέτη του καθενός από τὰ δύο επίπεδα, ήταν κρίσιμη γιὰ τή συνάντηση μεταξύ τῶν ὑψηλῶν καί τῶν χαμηλῶν μορφῶν κουλτούρας. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν στρουκτουραλισμό πού, θεραπευμένος ἀπό τήν κληρονομιά τοῦ ρωσικοῦ φορμαλισμοῦ, εἶχε ἐνδιαφέροντα τὰ ὁποῖα ἦταν, ἀκόμα, ἀπολύτως συγκλίνοντα μέ ἐκεῖνα τῆς πολιτισμικῆς Ἀριστερᾶς.

2. Σ' αὐτό τό τριπλό πλαίσιο, τό *NLR* ἀνέλαβε μιά σειρά προγραμματικῶν πρωτοβουλιῶν, οἱ ὁποῖες ἐκείνη τήν ἐποχή ἦταν καινοτόμες γιὰ τόν ἀγγλόφωνο κόσμο. Στό χώρο τῆς πολιτικῆς, τό περιοδικό εἶχε ὡς πυξίδα του τὰ ἀντιμπεριαλιστικά κινήματα τοῦ Τρίτου Κόσμου καί, παρά τό γεγονός ὅτι τὰ ἐπαρχιωτικά ἀνταντακλαστικά ἦταν ἀκόμα ἰσχυρά στή βρετανική ἀριστερά, κατάφερε νά δημιουργήσει μιά ομάδα μέ ἐνδιαφέροντα πού ἀπλώνονταν σχεδόν σέ ὅλο τόν κόσμο—στά τεύχη του παρουσιάζονταν οἱ ἐξελίξεις στή Λατινική Ἀμερική, τή Μαύρη Ἀφρική, τή Μέση Ἀνατολή, τή Νότια Ἀσία καί τήν Ἄπω Ἀνατολή. Ἐξέθεσε, ἐπίσης, μιά σειρά ἀπό συγκεκριμένες ἀπόψεις γιὰ τίς ἐξελίξεις στό Ἡνωμένο Βασίλειο, οἱ ὁποῖες ἄσκησαν κάποια ἐπίρροή στό ἐσωτερικό τῆς χώρας. Ἔτσι, τό *NLR* ἦταν σέ θέση νά παίξει κάποιο ρόλο στή θύελλα πού ἀκολούθησε τήν ἐκρηξη στόν δυτικό κόσμο κατά τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἡ ὁποία πυροδοτήθηκε ἀπό τόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ—πρῶτα φοιτητική ἀνταρσία, ὕστερα ἐργατική ἀναταραχή—καθώς καί νά ἀποκτήσει μιά διεθνή ἀναγνωσιμότητα στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70.

Στό χώρο τῆς διάνοησης, τό περιοδικό ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῶν δραστηριοτήτων του στήν εἰσαγωγή καί τήν κριτική ὑποδοχή τῶν διαφόρων σχολῶν τῆς δυτικῆς μαρξιστικῆς σκέψης, ἕνα ἔργο ἀρκετά μεγάλο ὥστε νά τό ἀπασχολήσει γιὰ περισσότερο ἀπό μιά δεκαετία. Ὁ στρουκτουραλισμός, ὁ φορμαλισμός, ἡ ψυχανάλυση εἶχαν ἐπίσης μιά ἐντυπωσιακή παρουσία—διάφορα βασικά ἢ πρωτοποριακά κείμενα πού ἀφοροῦσαν τούς τομείς αὐτούς πρωτοεμφανίστηκαν, συχνά, στίς δικές του σελίδες. Στά μέτωπα αὐτά τό *NLR* ἦταν πολύ μπροστά ἀπό τήν κουλτούρα τοῦ περιβάλλοντός του, ἀνοίγοντας ἕναν ὀρίζοντα πολύ πιο κοσμοπολιτικό καί ριζοσπαστικό ἀπό ἐκεῖνον πού ἦταν εὐκόλα διαθέσιμος στόν λοιπό ἀγγλόφωνο κόσμο.

Στό χώρο τῆς κουλτούρας, ἐπίσης, τό περιοδικό ἀνέπτυξε νέους τρόπους παρέμβασης, συνδέοντας τό ἐνδιαφέρον του γιὰ τήν παραδοσιακή τέχνη μέ τήν ἀφοσίωσή του σέ διάφορα εἶδη *avant-garde* καί ἀπασχολούμενο μέ τόν λαϊκό κινηματογράφο καί τή λαϊκή μουσική. Οἱ διάσημες σειρές τοῦ Πήτερ Γουόλντεν γιὰ τούς σκηνοθέτες τοῦ κινηματογράφου, ἡ—φέρ' εἰπεῖν—ἡ «Διαλεκτική τοῦ φόβου» τοῦ Φράνκο Μορέτι, ἀποτελοῦν παραδείγματα τῆς ἐλευθερίας στή μετακίνηση μεταξύ «ὑψηλῶν» καί «χαμηλῶν» ἐπιπέδων κουλτούρας. Αὐτή ἡ ἀναστάτωση ὁδήγησε σέ πρωτοβουλίες πού ξέφευγαν ἀπό κάποια στενή ταξινόμηση. Μέσα σέ

ἕνα διάστημα λίγων ἐτῶν, τό *NLR* ὑπῆρξε ὁ προάγγελος τῆς ἐκ νέου ἀνακάλυψης τόσο τοῦ φεμινισμοῦ στή δεκαετία τοῦ '70, ὅσο καί τῆς ἐργασίας στή δεκαετία τοῦ '80. Ἦταν μιά δημιουργική περίοδος.

3. Τέσσερις δεκαετίες ἀργότερα, τό περιβάλλον ἐντός τοῦ ὁποῖου διαμορφώθηκε ἡ φυσιογνωμία τοῦ *NLR* ἔχει ὀριστικά ἐκλείψει. Τό σοβιετικό μπλόκ ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Ὁ σοσιαλισμός ἔχει πάψει νά εἶναι ἕνα πλατιά διαδεδομένο ἰδανικό. Ὁ μαρξισμός δέν εἶναι πιά κυρίαρχος στήν κουλτούρα τῆς Ἀριστερᾶς. Ἀκόμα καί ἡ παραδοσιακή ἰδεολογία τοῦ Βρετανικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος ἔχει σχεδόν ἐξαφανιστεῖ. Τό νά λέμε ὅτι αὐτές οἱ ἀλλαγές εἶναι τεράστιες ἀποτελεῖ εὐφημισμὸ. Πάντως, οὐδεὶς μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι αὐτές ἀνάγκασαν τό περιοδικό νά σιωπήσει. Οἱ συνεργάτες του ἀντιμετώπισαν μέ κουράγιο τή συγκυρία τοῦ '89, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του. Ἀπό τὰ διάφορα κείμενά τους πού δημοσιεύτηκαν αὐτήν τήν περίοδο, θά μπορούσε νά ἀναφερθοῦν τὰ ἐξῆς: «Fin de Siecle: Ὁ σοσιαλισμός μετά τήν κατάρρευση» τοῦ Ρόμπιν Μπλάκμπερν, «Ὁ μετακομμουνισμός μας: ἡ κληρονομιά τοῦ Κάρολ Κάουτσκι» τοῦ Πήτερ Γουόλντεν, «Ὁ Χρυσὸς Αἰώνας εἶναι μέσα μας» τοῦ Ἀλεξάντερ Κόκμπερν, «Τό τέλος καί ὁ σκοπὸς τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου» τοῦ Φρέντ Χάλινταϊ, «Πρόσωπα τοῦ ἐθνικισμοῦ» τοῦ Τόμ Νάϊν, «Ὁ ριζοσπαστισμὸς μετά τόν κομμουνισμὸ» τοῦ Μπένεντικτ Ἄντερσον, «Ὁ φόβος τῶν κατόπτρων» τοῦ Ταρίκ Ἀλί. Καί ὁ κατάλογος θά μπορούσε νά εἶναι πολύ μεγαλύτερος.² Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά παρακολουθήσει κανεὶς προσεκτικά τήν ποικιλία τῶν προαναφερθέντων ἀντιδράσεων, καθὼς καί ἐκείνων πού διατύπωσαν ἄλλοι συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ. Οἱ ἀπόψεις μπορεῖ νά ἦταν διαφορετικές. Ἀλλά, ὡς σύνολο τό περιοδικό συμπεριφέρθηκε μέ τρόπο πού δέν ντρόπιασε τίς παραδόσεις του.

Ὡστόσο, δέκα χρόνια μετά τήν κατάρρευση τοῦ κομμουνισμοῦ, ὁ κόσμος ἔχει τραβήξει τό δρόμο του καί ἡ συστηματική προσέγγιση τῆς σημερινῆς κατάστασης ἀποτελεῖ προϋπόθεση κάθε προοπτικῆς «ἀνανέωσης» αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Ποιό ἦταν τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς περασμένης δεκαετίας; Πολύ συνοπτικά, μπορεῖ κανεὶς νά ὑποστηρίξει ὅτι ἦταν ἡ οὐσιαστικά ἀδιαμφισβήτητη ἐδραίωση καί παγκόσμια διάχυση τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ. Αὐτό δέν προβλεπόταν ὅτι θά συμβεῖ σέ τέτοιο βαθμό. Παρά τό γεγονός ὅτι τὰ χρόνια 1989-1991 γίναμε μάρτυρες τῆς καταστροφῆς τοῦ κομμουνισμοῦ σοβιετικοῦ τύπου, ἐκείνη τή στιγμή δέν ἦταν προφανές—οὔτε κάν στοὺς ἐνθερμούς ὑπερασπι-

2. Ἀντίστοιχα: *NLR* 185, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1991 (Blackburn), *NLR* 202, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993 (Wollen), *Verso* 1994 (Cockburn), *NLR* 180, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1990 (Halliday), *Verso* 1997 (Nairn), *NLR* 202, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993 (Anderson), *Arcadia* 1998 (Ali).

στές του- ότι ο άχαλίνωτος καπιταλισμός της ελεύθερης αγοράς θα τά σάρωνε όλα σέ Άνατολή καί Δύση. Πολλοί άνατολικοευρωπαϊοι διαφωνούντες, δυτικοευρωπαϊοι προοδευτικοί ή βορειοαμερικανοί συντηρητικοί, προέβλεπαν κάποιου είδους «έπανεξισορρόπιση» του παγκόσμιου τοπίου -ότι ή Άριστερά ίσως καί νά ξαναζωντάνευε, άπελευθερωμένη πιά από τήν ήθική κληρονομιά του σταλινισμού πού τή σακάτευε, καθώς καί ότι ο κορπορατισμός της Ιαπωνίας καί τών χωρών της περιοχής του Ρήνου θα άποδεικνυόταν άνώτερος, τόσο από πλευράς κοινωνικής ισότητας όσο καί από πλευράς οικονομικής άποτελεσματικότητας, από τήν Γουάλ Στρήτ ή τό Σίτυ. Αυτές οι άγτιλήψεις όχι μόνο δέν ήταν περιθωριακές, αλλά αντίθετα στηρίζονταν στην άυθεντία διακεκριμένων προσωπικοτήτων. Πολύ πρόσφατα, μόλις τό 1998, ο Έρικ Χόμπσπαουμ καί άλλοι άρθρογράφοι του παλιού περιοδικού *Marxism Today* συνέχιζαν νά διακηρύσσουν μέ άαιοδοξία ότι έπικείται τό τέλος του νεοφιλελευθερισμού.³

Στήν πραγματικότητα, ή τάση ήταν προς τήν αντίθετη κατεύθυνση. Πέντε άλληλοσυνδεόμενες εξελίξεις άλλαξαν δραστικά τό σκηνικό:

- Ο άμερικανικός καπιταλισμός έπαναδιεκδίκησε θορυβωδώς τήν πρωτοκαθεδρία του σέ όλους τους τομείς -οικονομικό, πολιτικό, στρατιωτικό, πολιτιστικό- μέ μιά πρωτοφανή οικονομική άνθηση πού κρατάει ήδη όκτώ χρόνια. Όσο διογκωμένες καί αν είναι οι άξίες στην Γουάλ Στρήτ, έπιδαρημένα μέ χρέη τά νοικοκυριά ή μεγάλα τά τρέχοντα έμπορικά έλλείμματα, δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή άνταγωνιστική θέση της άμερικανικής οικονομίας ένισχύθηκε άποφασιστικά.

- Η εύρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, έχοντας κατακτήσει τήν έξουσία σέ όλη τήν Εύρωπαϊκή Ένωση, άνταποκρίθηκε στην χαμηλή ανάπτυξη καί τήν ύψηλή άνεργία πού ύπάρχει σέ όλη τήν ήπειρωτική Εύρώπη μέ γενικευμένες κινήσεις προς τήν κατεύθυνση του άμερικανικού μοντέλου -έπιταχυνόμενη άπορρύθμιση καί ιδιωτικοποίηση όχι μόνο τών βιομηχανιών αλλά καί τών κοινωνικών ύπηρεσιών, συχνά πολύ πέραν τών ορίων πού είχαν θέσει στον έαυτό τους τά προηγούμενα συντηρητικά καθεστάτα. Η Βρετανία μπήκε έπικεφαλής της άπορρύθμισης, αλλά ή Γερμανία καί ή Ιταλία πλειοδοτούν τώρα για νά τήν προλάβουν, ενώ ή Γαλλία καθυστερεί περισσότερο στά λόγια παρά στίς πράξεις.

- Ο ιαπωνικός καπιταλισμός βρίσκεται σέ βαθιά ύφεση καί -μαζί μέ τόν κορεατικό- πιέζεται νά ύποταγει σταδιακά στά άπορρυθμιστικά πρότυπα, δεχόμενος τήν αύξηση της άνεργίας. Σέ ένα άλλο μέρος της Άσίας, ή Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας άνυπομονεί νά μπει στον ΠΟΕ σχεδόν μέ κάθε κόστος, έλπίζοντας ότι οι άνταγωνιστικές πιέσεις του ξένου κεφαλαίου θα έξυγιάνουν τίς κρατικές της έπιχειρήσεις, χωρίς νά ύπάξει άνάγκη νά πάρει ή ίδια τήν ευθύνη για τήν τύχη τους. Τέλος, ή Ινδία, για πρώτη φορά, δέχεται πρόθυμα σήμερα τήν έξάρτησή της από τό ΔΝΤ.

- Η νέα ρωσική οικονομία, ο πιο αδύναμος κρίκος στο παγκόσμιο σύστημα της ελεύθερης αγοράς, δέν προκάλεσε λαϊκές άντιδράσεις, παρά τήν καταστροφική παλινδρόμηση της παραγωγής καί του προσδόκιμου της ζωής. Σήμερα παρατηρούμε μιά σταθεροποίηση της οικονομικής ολιγαρχίας της Ρωσίας, κάτω από μιά ήγεσία πού εκλέγεται μέ διαδικασίες δημοψηφίσματος, ή όποία είναι ικανή νά συγκεντρωποιήσει τήν έξουσία καί νά ιδιωτικοποιήσει τή γή.

Όσα προαναφέρθηκαν άποτελούν μαζικές κοινωνικο-οικονομικές άλλαγές, συντελούμενες σέ παγκόσμιο επίπεδο, οι όποιες έχουν ήδη κωδικοποιηθεί στή γεμάτη ένθουσιασμό επισκόπηση του Τζόζεφ Στάνισλαβ *The Commanding Heights*. Αυτές οι άλλαγές συνοδεύτηκαν από δύο συμπληρωματικές, πολιτικές καί στρατιωτικές μετατοπίσεις:

- Στο χώρο της ιδεολογίας, ή νεοφιλελεύθερη συνείδηση βρήκε ένα νέο σημείο σταθεροποίησης στον «Τρίτο Δρόμο» τών καθεστώτων Κλίντον-Μπλέρ. Η συνταγή της έπιτυχίας πού θα σφραγίσει τή νίκη της αγοράς δέν είναι ή έπίθεση, αλλά ή προστασία, τό placebo μιάς φιλεύσπλαχνης έξουσίας πού εκθειάζει τόν άνταγωνισμό μέ άλληλεγγύη. Ο σκληρός πυρήνας τών σημερινών κυβερνητικών πολιτικών παραμένει ή περαιτέρω προώθηση της κληρονομιάς τών Ρήγκαν καί Θάτσερ, ένίοτε μέ μέτρα πού οι προκάτοχοί τους δέν τόλμησαν νά θεσπίσουν, όπως για παράδειγμα ή άναμόρφωση του κράτους πρόνοιας στίς ΗΠΑ καί ή καταβολή διδάκτρων στα πανεπιστήμια του Ηνωμένου Βασιλείου. Η διαφορά είναι ότι, σήμερα, αυτά περιβάλλονται προσεκτικά μέ κάποιες δευτερεύουσες παραχωρήσεις καί μιά ήπιότερη ρητορική. Αυτός ο συνδυασμός, ο όποιος προς τό παρόν έχει διαχυθεί σέ όλη τήν Εύρώπη, είχε ως άποτέλεσμα νά κατασταλει τό ένδεχόμενο κοινωνικών συγκρούσεων στίς όποιες θα μπορούσαν νά οδηγήσουν τά ρηξικέλευθα καθεστάτα της ριζοσπαστικής δεξιάς καί νά έξουδετερωθεί πιο άποτελεσματικά κάθε αντίθεση στή νεοφιλελεύθερη ήγεμονία. Θα μπορούσε νά πει κανείς ότι, έξ όρισμού, ή ΤΙΝΑ⁴ ύπερισχύει πλήρως μόνο όταν ένα καθεστώς, ύποτιθέμενα έναλλακτικό στο νεοφιλελευθερισμό, καταδεικνύει μέ τήν πολιτεία του ότι στην πραγματικότητα δέν ύπάρχουν έναλλακτικές πολιτικές. Οι κυβερνήσεις της κεντροαριστεράς ήταν άπαραίτητες για νά δοθεί ή χαριστική βολή στή σοσιαλδημοκρατία ή στή μνήμη του Νιού Ντήλ. Υπό αυτήν τήν έννοια, προσαρμόζοντας τό ρητό του Λένιν ότι «ή δημοκρατία είναι τό ιδανικό πολιτικό κέλυφος του καπιταλισμού»,

3. «The Death of Neo-Liberalism», *Marxism Today* one-issue revenant, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1998.

4. ΤΙΝΑ: Άρχικά τών λέξεων της φράσης There Is No Alternative (Δέν ύπάρχει έναλλακτική λύση), πού χρησιμοποιείται για νά δείξει τόν «μονόδρομο» τών νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών (σ.τ.μ.)

θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Τρίτος Δρόμος εἶναι σήμερα τό καλύτερο ἰδεολογικό κέλυφος τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ πιό φιλόδοξη καί ἀδιάλλακτη θεωρητικοποίηση τοῦ ἀκραίου καπιταλισμοῦ ὡς παγκόσμιας τάξης, τό βιβλίο τοῦ Τόμας Φρίντμαν *The Lexus and the Olive Tree*, εἶναι ταυτόχρονα ἕνας ξεδιάντροπος παιάνας στήν ἀμερικανική παγκόσμια ἡγεμονία καί μιά χωρίς ὄρους συνηγορία τοῦ Κλιντονισμοῦ, στή βάση τοῦ συνθήματος ὅτι «κανείς δέν θά τολμοῦσε σήμερα νά εἶναι ὑπέρ τῆς παγκοσμιοποίησης χωρίς νά εἶναι σοσιαλδημοκράτης».

• Τέλος, ὁ πόλεμος στά Βαλκάνια ἔκλεισε τή δεκαετία πού πέρασε μέ μιά στρατιωτικο-διπλωματική ἐπίδειξη τῆς κυριαρχίας τοῦ παραπάνω ἀστερισμοῦ. Ἡ σύγκριση μέ τόν Πόλεμο τοῦ Κόλπου δείχνει πόσο ἰσχυρότερη ἔγινε ἡ Νέα Τάξη ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '90. Ὁ Μπούς ἦταν ὑποχρεωμένος νά κινητοποιήσει ἕναν τεράστιο στρατό γιά νά ἀναστρέψει τό γεγονός τῆς ἱρακινῆς εἰσβολῆς στό Κουβέιτ, στό ὄνομα τῆς προστασίας τῶν δυτικῶν προμηθειῶν πετρελαίου καί μιᾶς φεουδαρχικῆς δυναστείας, χωρίς τελικά νά τά καταφέρει οὔτε νά ἀνατρέψει τό καθεστῶς τῆς Βαγδάτης οὔτε νά σύρει τή Ρωσία –πού ἡ συμπεριφορά τῆς ἦταν ἀκόμα ἀπρόβλεπτη– στήν ἐναντίον του συμμαχία. Ὁ Κλίντον, ἀντίθετα, βομβάρδισε τή Σερβία μέχρι νά τήν ὑποτάξει, χωρίς κάποιος στρατιώτης νά χρειαστεῖ νά ρίξει ἔστω καί μιά ντουφεκιά, στό ὄνομα μιᾶς ἠθικῆς ἐπιταγῆς πού εἶχε στόχο νά σταματήσει τήν ἐθνοκάθαρση, μιᾶς ἐπιταγῆς πού εἶναι πιθανόν νά ὀλοκληρωθεῖ σύντομα μέ τήν ἀπομάκρυνση τοῦ καθεστώτος τοῦ Βελιγραδίου. Καί, ἐπιπλέον, ἐνέταξε χωρίς κόπο τή Ρωσία στίς δυνάμεις κατοχῆς, μετατρέποντάς την σέ ἕναν συμβολικό ἐπικουρικό παράγοντα. Ἐν τῷ μεταξύ ἡ Κίνα, μετά τήν καταστροφή τῆς πρεσβείας τῆς –σέ ἕνα χρονικό διάστημα πού δέν ἀπείχε πολύ ἀπό μιά, γεμάτη σεβασμό, ἐπίσκεψη τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς στίς ΗΠΑ– συνεργάστηκε πειθήνια στήν προσπάθεια νά καλυφθεῖ τό νατοϊκό προτεκτοράτο τοῦ Κοσόβου μέ τό κάλυμμα τοῦ ΟΗΕ, ἐνῶ ξεκαθάρισε ὅτι δέν θά ἐπιτρέψει σέ τίποτα νά διαταράξει τίς καλές τῆς σχέσεις μέ τήν Οὐάσινγκτον. Ἀπό τήν πλευρά τῆς, ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐνωση ἀπολαμβάνει ναχελικά τή νέα συντροφικότητά τῆς μέ τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες καί συμμετέχει στόν κοινό στόχο τῆς μεγάλωσης ἀνοικοδόμησης τῶν Βαλκανίων. Ἡ νίκη στό Κόσοβο ἦταν ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια ὄχι μόνο στρατιωτική, ἀλλά καί πολιτική. Εἶναι, ἐπίσης, καί ἕνας ἰδεολογικός θρίαμβος, πού εἰσήγαγε ἕνα νέο πρότυπο ἐπεμβάσεων γιά τήν προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων σέ ὄλο τόν κόσμο –ὅπως αὐτά ἐρμηνεύονται στήν Οὐάσινγκτον: χωρίς νά ἰσχύουν ἀναγκαστικά στήν περίπτωση τῶν Τσετσένων ἢ τῶν Παλαιστινίων. Ἡ κοινωνία πού δημιουργήθηκε ἀπό τό καπιταλιστικό πανηγύρι τῶν τελευταίων εἴκοσι χρόνων ἔπρεπε νά ἔ-

χει ἡσυχία τή συνείδησή τῆς. Ἡ «Ἐπιχείρηση Συμμαχική Δύναμη» φρόντισε γι' αὐτό.

4. Τό κλίμα στό χωρο τῆς διανόησης στίς ἀναπτυγμένες χώρες, ἀλλά καί πέρα ἀπό αὐτές, ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῶν προαναφερθειῶν ἀλλαγῶν. Μέ δεδομένο τό γεγονός ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῆς διανόησης στή Δύση ἦταν, πάντοτε, ἰκανοποιημένη οὐσιαστικά μέ τήν ὑπάρχουσα κατάσταση, διατηρώντας ταυτόχρονα στούς κόλπους τῆς μιά πιό ἀήσυχη καί ἐπινοητική μειοψηφία πού τήν κάλυπτε ἀπέναντι στόν κίνδυνο τῆς δεξιᾶς, ἡ ἀριστερά ἐξακολουθοῦσε νά ἔχει μιά σημαντική παρουσία στίς κυριότερες καπιταλιστικές χώρες σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '80, ἂν καί ὑπῆρχαν σημαντικές ἐθνικές διαφορές –μέ τούς Βρετανούς νά γίνονται, παραδείγματος χάριν, λιγότερο συντηρητικοί καί τούς Γάλλους ἢ τούς Ἰταλούς περισσότερο. Μέ τήν ὁμογενοποίηση τῆς πολιτικῆς σκηνῆς τῆς δεκαετίας τοῦ '90, θά περίμενε κανείς νά ὑπάρξει ἐπίσης ἕνα *Gleichschaltung* τῆς ἀποδεκτῆς πολιτικῆς ἀποψῆς. Πράγματι, στό τέλος τῆς δεκαετίας, αὐτή ἡ στάση κέρδισε ἔδαφος. Ἄν παρατηρήσουμε τό φάσμα αὐτοῦ πού ἦταν κάποτε ἡ παραδοσιακή –πρῶν σοσιαλιστική– ἀριστερά, βλέπουμε ὅτι κυριαρχοῦν δύο τύποι ἀντίδρασης ἀπέναντι στή νέα συγκυρία.

Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ συμβιβασμός. Τήν ὥρα τοῦ ἀπολυτοῦ θριάμβου του, ὁ καπιταλισμός ἔπεισε πολλούς ἀπό ἐκείνους πού κάποτε τόν θεωροῦσαν ἀπενεκαῖο κακό ὅτι συνιστᾶ ἕναν ἀναγκαῖο καί ἐν πολλοῖς εὐεργετικό τρόπο ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας. Ὅσοι συντάχθηκαν ρητά ἢ σιωπηρά μέ τόν Τρίτο Δρόμο ἀποτελοῦν τά πιό κραυγαλέα παραδείγματα αὐτῆς τῆς στάσης. Ἄλλά οἱ μορφές μέ τίς ὁποῖες μορεῖ νά ἐμφανιστεῖ αὐτός ὁ συμβιβασμός ἔχουν ἕνα πολύ μεγαλύτερο εὔρος καί εἶναι ἀπολύτως συμβατές ἀκόμα καί μέ μιά σκεπτικιστική, μέχρι καί χλευαστική, κριτική τῶν ἐπίσημων ἀναπαραστάσεων τῆς νέας τάξης –ὅπως εἶναι αὐτές τῶν Μπλούμενταλ καί Κάμπελ. Ὁ συγκεκριμένος συμβιβασμός μορεῖ νά ἐκτείνεται ἀπό τήν εἰλικρινή παραδοχή τῆς συνολικῆς ὑπεροχῆς τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης, χωρίς κάποια προσπάθεια νά ἐξωραϊστεῖ αὐτή ἢ διαπίστωση, μέχρι τήν ἀπλή διατύπωση τῆς ἀποψῆς ὅτι τό ἰδιοκτησιακό καθεστῶς δέν ἀποτελεῖ πιά θέμα γιά συζήτηση. Μιά συνέπεια αὐτῆς τῆς γενικῆς μεταβολῆς τοῦ ἰδεολογικοῦ κλίματος εἶναι ὅτι γίνεται ὄλο καί λιγότερο ἀναγκαῖα ἀκόμα καί ἡ ἀπλή ἔκφραση ἀποψῆς γι' αὐτά τά θέματα, καθώς βρίσκονται ἐκτός τοῦ πεδίου κάποιας οὐσιαστικῆς ἀντιπαράθεσης. Ἡ θορυβώδης ἀποστασία εἶναι μᾶλλον σπάνια. Συνήθως αὐτό πού γίνεται εἶναι νά ἀλλάζει κανείς θέμα. Ὅμως, τήν ἔκταση τοῦ πραγματικοῦ συμβιβασμοῦ μορεῖ κανείς νά τήν δεῖ καθαρά σέ ἔπεισάδια σάν αὐτό τοῦ πολέμου στά Βαλκάνια, ὅπου ὁ ρόλος τοῦ ΝΑΤΟ θεωρήθηκε, πολύ ἀπλά, δεδομένος ὡς ἕνα φυσικό καί ἐπιθυμητό μέρος τοῦ πολιτικοῦ μας

σύμπαντος. Αυτό, μάλιστα, τό ύποστήριξε μιά μεγάλη ομάδα τής κοινής γνώμης ή όποία ούτε στό όνειρό της δέν θά μπορούσε νά φανταστεί, πρίν από είκοσι χρόνια, πώς θά μπορούσε νά συμπεριφερθεί μ' αυτόν τόν τρόπο. Η άποψη πίσω από όλα αυτά είναι ή έξής: ό καπιταλισμός θά ύπάρχει γιά πάντα και γι' αυτό πρέπει νά τά βρούμε μαζί του.

Ο δεύτερος τύπος αντίδρασης άποδίδεται καλύτερα μέ τή λέξη «παρηγοριά».⁵ Έδώ δέν ύπάρχει συμβιβασμός χωρίς άρχές —τά παλιά ιδανικά δέν εγκαταλείπονται, αντίθετα εξακολουθεί νά ύπάρχει ή άφοσίωση σ' αυτά. Άλλά όταν οι έξελίξεις είναι άποκαρδιωτικές, οι άνθρωποι έχουν τή φυσική τάση νά προσπαθούν νά ανακαλύψουν κάποιες νησίδες αισιοδοξίας μέσα σέ ένα συντριπτικά έχθρικό περιβάλλον. Η ανάγκη νά στηρίζονται σέ κάποια έλπιδοφόρα μηνύματα τούς οδηγεί σέ μιά τάση υπερεκτίμησης τής σημασίας κάποιων διαδικασιών αντίθετων πρós τις κυρίαρχες, νά επενδύουν σέ άκατάλληλους φορείς πού ή δυναμική τους δέν παρουσιάζει ένδιαφέρον και, τέλος, νά τρέφουν ψευδαισθήσεις σέ σχέση μέ τήν ισχύ φανταστικών δυνάμεων. Πιθανόν κανείς από έμάς τούς άριστερούς δέν είναι άπρόσβλητος από αυτόν τόν πειρασμό, ό όποιος μάλιστα μπορεί νά θεωρηθεί ότι προκύπτει από τόν γενικό κανόνα πού προβλέπει ότι οι συνέπειες ενός ιστορικού μετασχηματισμού είναι άπρόβλεπτες —άκολουθώντας τις άρχές τής διαλεκτικής, σύμφωνα μέ τις όποιες κάποιες νίκες μπορούν άπρόσμενα νά οδηγήσουν στή δημιουργία δυνάμεων πού τελικά θά τις άνατρέψουν. Είναι, επίσης, άληθές ότι κανένα πολιτικό κίνημα δέν μπορεί νά επιβιώσει χωρίς νά προσφέρει κάποιο βαθμό συγκινησιακής ανακούφισης στους όπαδούς του, ή όποια σέ περιόδους ήττας αναπόφευκτα θά περιέχει στοιχεία ψυχολογικής αναπλήρωσης. Άλλά ένα περιοδικό πού άσχολεϊται μέ τις ιδέες έχει άλλες ύποχρεώσεις. Τό βασικό του καθήκον πρέπει νά είναι ή άκριβής περιγραφή του κόσμου, ανεξάρτητα από τήν επίπτωση πού θά έχει αυτή στό ήθικό των ένδιαφερομένων. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο, μέ δεδομένη τήν ύπαρξη ενός ένδιάμεσου πεδίου, στό όποιο ή παρηγοριά και ό συμβιβασμός μπορούν, σέ κάποιο βαθμό, νά συμπίπτουν —έννοα εκείνες τις άλλαγές στήν καθεστηκία τάξη πού, ενώ άποσκοπούν στήν ενίσχυση τής έπιρροής της, χαϊρετίζονται ως βήματα πρós τή χαλάρωσή της ή, μερικές φορές, ακόμα και ως ποιοτικός μετασχηματισμός του συστήματος. Τό πρόσφατο βιβλίο του Ράσελ Τζέικομπι *End of Utopia* περιέχει κάποιες καυστικές σκέψεις γιά τό συγκεκριμένο φαινόμενο.

5. Τί είδους στάση πρέπει νά κρατήσει τό *NLR* άπέναντι σ' αυτή τή νέα κατάσταση; Πιστεύω ότι ή γενική του προσέγγιση πρέπει νά είναι ένας άσυμβίβαστος ρεαλισμός. Άσυμβίβαστος υπό διπλή έννοια: άφ' ενός, τής άρνησης κάθε βολέματος μέ τό κυρίαρχο σύστημα και άφ' έτέρου, τής άπόρριψης κάθε άφέλειας ή εύφημισμοϋ πού θά ύποτιμούσαν τή δύναμή του. Η

συγκεκριμένη στάση δέν οδηγεί σέ κάποιο στεϊρο μαξιμαλισμό. Αυτό τό περιοδικό πρέπει πάντα νά είναι άλληλέγγυο μέ όσους μάχονται γιά μιά καλύτερη ζωή, όσο περιορισμένο και άν είναι τό πεδίο δράσης τους. Όμως, μπορεί νά στηρίξει διάφορα τοπικά κινήματα ή περιορισμένες μεταρρυθμίσεις, χωρίς νά προσποιείται ότι αυτά θά αλλάξουν τή φύση του συστήματος. Αυτό πού δέν μπορεί —και δέν πρέπει— νά κάνει είναι είτε νά ενισχύει τις ψευδαισθήσεις ότι τό σύστημα κινείται σέ μιά σταθερά προοδευτική κατεύθυνση, είτε νά συντηρεί κάποιους κομφορμιστικούς μύθους ότι ύπάρχει δήθεν έπείγουσα ανάγκη νά προστατευθεί από κάποιες άντιδραστικές δυνάμεις, όπως συνέβη γιά παράδειγμα στή στήριξη από τήν *bien-pensant* άριστερά τής Πριγκίπισσας και του Προέδρου, ως εάν ή βρετανική μοναρχία έπρεπε νά γίνει πίο δημοφιλής ή ό άμερικανός πρόεδρος νά προστατευθεί περισσότερο. Αυτό του είδους ή ύστερία πρέπει νά χτυπηθεί σκληρά.

Ένα άλλο θέμα είναι οι εκκλήσεις στις σεβαστές παραδόσεις ή στους κατεστημένους θεσμούς νά φανούν άντάξιοι —τρόπος του λέγειν— των δικών τους κανόνων. Πολλά από τά καλύτερα κείμενα πού γράφονται σήμερα γιά τήν άριστερά προσπαθούν νά παίρνουν τις κυρίαρχες συμβάσεις τοίς μετρητοίς. Έτσι, αντιμετώπιζουν τήν επίσημη ύποκρισία, τό χάσμα μεταξύ λόγων και έργων, σάν τό αναγκαίο τίμημα πού ή άμαρτία πρέπει νά καταβάλει στήν άρετή, μιά πράξη πού ύπόσχεται νά έχει ευτυχή κατάληξη. Αυτή ήταν ή άποψη πού κλασικά ύποστήριξε και έφάρμοξε μέ πειστικότητα ή παλιότερη Νέα Άριστερά. Πολλές συνεργασίες σ' αυτό τό περιοδικό θά συνεχίσουν νά διατυπώνονται στή βάση αυτής τής αντίληψης και θά πρέπει νά κρίνονται άνάλογα μέ τή —συχνά σημαντική— αξία τους. Υπάρχει, όμως, ένας κίνδυνος σ' αυτό τό είδος προσέγγισης. Μ' αυτόν τόν τρόπο, ή διαχωριστική γραμμή μεταξύ έπιθυμητοϋ και έφικτοϋ μπορεί νά γίνει άσαφής, επιτρέποντας συγχύσεις γιά τήν πραγματικότητα τής έξουσίας και γιά τό τί μπορεί κανείς λογικά νά περιμένει από αυτήν. Στο σημείο αυτό είναι καλύτερα νά διατηρήσουμε μιά άμφιβολία ως πρós τό πρακτέον. Η δυνατότητα του *NLR* νά μιλήσει μέ πολιτικά διακριτό τρόπο θά κριθεί από τό πόσο συχνά θά μπορεί νά σοκάρει ψύχραιμα τούς αναγνώστες του, λέγοντας τά σύκα σύκα και τή σκάφη σκάφη, άντί νά συμφωνεί μέ τήν καλοπροαίρετη ύποκρισία και τήν αυτοεξαπάτηση τής άριστεράς. Αυτό πού κυρίως χρειαζόμαστε σήμερα είναι τό πνεϋμα του Διαφωτισμοϋ μάλλον, παρά οι ζηλωτές των Ευαγγελίων.

5. Λογικά ύπάρχει και μιά τρίτη πιθανή αντίδραση, πού δέν είναι ούτε συμβιβασμός ούτε παρηγοριά: ή παραίτηση— μέ άλλα λόγια, μιά σαφής αναγνώριση τής φύσης και του θριάμβου του συστήματος, χωρίς κάποια προσαρμογή σ' αυτό ή αυτοεξαπάτηση, αλλά επίσης χωρίς όποιαδήποτε πίστη στή δυνατότητα νά ύπάρξει κάποιο έναλλακτικό σύστημα. Τέτοιου είδους πικρά συμπεράσματα, όμως, σπάνια εκφράζονται μέ σαφήνια δημοσίως.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΙΤΣΑΝΗΣ - 1946

Τά μοτίβα πού κυριάρχησαν κατά τή μετάβαση στήν τρίτη φάση τοῦ ρεμπέτικου, έντοπισμένα στά τραγούδια πού κυκλοφόρησαν μέ τό ὄνομά του ὡς συνθέτη μέσα στή χρονιά αὐτή.

Μέρος Α΄

τοῦ Μανόλη Ἀθανασάκη

Εἰσαγωγικά.

Ο Βασίλης Τσιτσάνης εἶναι ἀπό τίς σημαντικότερες μορφές στή σύγχρονη ἑλληνική μουσική. Μέ βεβαιότητα μποροῦμε νά ἀντιμετωπίσουμε τό ἔργο του ὡς «πολιτιστικό θησαυρό». Κι αὐτό γιατί, ἂν μή τί ἄλλο, ἀποτελεῖ τήν κομική προσωπικότητα στήν ὁποία ἀποδίδεται ἡ ἀνάσωση τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ ἀπό τό περιθώριο καί ἡ μεγάλη σημασία πού εἶχε τό εἶδος αὐτό στά δρώμενα τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.¹ Τά τραγούδια του θεωροῦνται πασίγνωστα. Αὐτό, βέβαια, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀληθές γιά ὅλα του τά τραγούδια. Μιά προσεκτική ματιά, μάλιστα, στό σύνολο τῆς δημιουργίας του (πού μόλις τά τελευταία χρόνια ἔγινε ἐφικτή) ἴσως συνηγορεῖ σέ ἕναν ἀντίθετο ἰσχυρισμό: τά τραγούδια του εἶναι στήν πλειοψηφία τους ἄγνωστα, ὑποτυπωδῶς καταγεγραμμένα καί ἀσχολίαστα. Ἄν αὐτό ἰσχύει γιά τό ἔργο τοῦ Τσιτσάνη, μπορεῖ φυσιολογικά νά ὑποψιαστεῖ κανεῖς τί θά πρέπει νά ἰσχύει γιά τίς δημιουργίες τῶν λιγότερο γνωστῶν λαϊκῶν τραγουδοποιῶν. Ὑπό ποιά ἔννοια, λοιπόν, τό ἔργο αὐτό διατηρεῖ τή σπουδαιότητά του;

Γιά τή βιομηχανία τοῦ μαζικοῦ πολιτισμοῦ τό ὑλικό αὐτό μπορεῖ πιθανόν ν' ἀποτελέσει τήν πρώτη ὕλη γιά κερδοφόρες ἐκδόσεις, ἀφοῦ τό κόστος παραγωγῆς εἶναι ἐλάχιστο καί μιά -σχετική- ἐμπορική ἐπιτυχία εἶναι ἐξασφαλισμένη. Γιά τούς παρασκευαστές τῶν ιδεολογημάτων πού συγκροτοῦν τήν κυρίαρχη ἰδεολογία μπορεῖ, μέ τή σχετική ἐπιλογή καί ἐπεξεργασία, νά τροφοδοτήσῃ τίς κατασκευές τους περί τῆς «ἑλληνικῆς ψυχῆς» καί τῆς συνέχειας τῆς «ἐθνικῆς παράδοσης». Γιά ὅποιον ὅμως ἐπιχειρεῖ μιά βιωματική ἀνασυγκρότηση τοῦ παρελθόντος, πού νά θεμελιώνεται στόν κοινό παρονομαστή τῆς ταξικότητας τῶν κοινωνιῶν τοῦ

Βασίλης Τσιτσάνης

χτές καί τοῦ σήμερα, τό ὑλικό αὐτό εἶναι πολύτιμο ντοκουμέντο, κυρίως γιατί δημιουργήθηκε σέ μιά τόσο κρίσιμη ἱστορική περίοδο, ὅπως αὐτή τοῦ 1936-55.

Ὁ κομπορμισμός σάν τό ὄξύ διαβρώνει, στό σύνολο

1. Ἡ παραπάνω ἀνάσωση πραγματοποιεῖται στό μεγαλύτερο μέρος της κατά τήν, λεγόμενη, τρίτη περίοδο τοῦ ρεμπέτικου, ἄρα τά στοιχεία πού τήν κάνουν ἐφικτή θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στήν μετάβαση στήν τελευταία αὐτή φάση, πρὶν τό κλείσιμο τοῦ κύκλου του. Υἱοθετώντας τό σχῆμα τῶν τριῶν περιόδων, ὅπως αὐτό παρουσιάζεται ἀπό τόν Ντίνο Χριστιανόπουλο ἀλλά καί ἄλλους, θά ἐντοπίζαμε τίς διαδοχικές φάσεις ὡς ἑξῆς: «Ἀπό τή μι-

του σχεδόν, τόν ρεμπέτικο πολιτισμό και άλλοιωμένο, άποδυναμωμένο και ανίσχυρο τόν παραδίδει στους εμπόρους να τόν τεμαχίσουν σε προϊόντα προς κατανάλωση. Πίσω όμως από τούτη τήν άποσυνθεμένη εικόνα μπορούμε, ακόμα και σήμερα, να διακρίνουμε τά μικρά σημεία, τις λεπτομέρειες και τά στοιχεία πού πέρασαν άμετάβλητα σε άνόργανη μορφή. Έτσι, πραγματικά *άπολιθώματα* πιά, προσφέρονται σε μιά «ανάγνωση» τού περιεχομένου τους και τού συνόλου πού τά περιέχει, πού θά λαμβάνει ύπόψη της πώς πρόκειται για ένα ύλικό πού ήταν κάποτε ζωντανό. Πώς τό ύλικό αυτό δημιουργήθηκε από άνθρωπος πού χάραξαν πάνω του τή δική τους *προσωπική και συλλογική περιπέτεια*. Κι αν ο κοινωνικός αποκλεισμός και ή περιθωριοποίηση κάποιων προλεταριακών ομάδων είναι ή μονότονη, αλλά και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, διήγηση πού μās προσφέρουν τά προπολεμικά ρεμπέτικα (της δεύτερης κυρίως περιόδου), ή παράδοση τού λαϊκού τραγουδιού πού δημιούργησε ο Τσιτσάνης με τό ύλικό του, ιδιαίτερα της περιόδου τού έμφυλίου, γραμμένη σε ένα καινούριο κώδικα, καταθέτει, τήν περιπέτεια τού *κοινωνικού αποκλεισμού* τών ευρύτερων στρωμάτων πού ξεγεγρήθηκαν στά χρόνια της Κατοχής.

Με τό τελευταίο δέν ύπονοώ ότι ο Τσιτσάνης συνειδητά και ξεκάθαρα άποφάσισε μιά τέτοια καταγραφή. Αντιθέτως, οι σχέσεις του με τήν άριστερά είναι άρκετά άσαφείς και οι δεσμοί του με τό χώρο τού ΕΑΜ δυσδιάκριτοι —σε αντίθεση με άλλους ρεμπέτες, όπως ο Καλδάρας, ή Μπέλλου, ο Γενίσαρης ή ο Μπίνης. Όταν όμως ήταν μικρό παιδάκι ακόμα στά Τρίκαλα πήρε, σε πείσμα τού περιγυρού του, τήν άπόφαση να διαδώσει τόν μουσικό του κόσμο και να καταξιωθεί. Η σταθερή του προσήλωση σ' αυτό τόν σκοπό στά κρίσιμα χρόνια πού ή ιστορική συνέχεια θρυμματίστηκε, τόν μετέτρεψε σε κάτι πού κι ο ίδιος δέν τό περίμενε. Τό πολυσυλλεκτικό περιεχόμενο αυτού τού μουσικού κόσμου και ή άνοιχτή κοινωνική του απεύθυνση σε συνδυασμό με τήν ταξική συνείδηση τού ίδιου μπόρεσαν να καταγράψουν με λεπτότητα και ευαισθησία μιά άπ' τις σημαντικότερες έποχές στή νεοελληνική ιστορία και να τήν κωδικοποιήσουν σε μικρά - τρίλεπτα - τραγουδάκια.

Τά τραγουδία στά όποια αναφερόμαστε δέν καταγράφουν τά γεγονότα — αντιθέτως τά άποσιωπούν κι αυτό τά κάνει ακόμα πιο πολύτιμα. Ο δημιουργός τους τά συνέθεσε άποτυπώνοντας τόν κόσμο γύρω του σύμφωνα με τή δικιά του ματιά και τό ταλέντο του. Αναπόφευκτα, όμως, ο άγώνας της χειραφετημένης πλειοψηφίας για τήν άπελευθέρωση και τόν εκδημοκρατισμό, δηλαδή ή κοινωνικοπολιτική διεργασία πού σφράγισε τήν περίοδο, *συνηχεί* στους στίχους και τή μουσική τους. Η τραγική κατάληξη αυτού τού άγώνα αποτέλεσε τό πραγματικό γεγονός πού άποδόθηκε άλληγορικά (κυρίως από τόν Τσιτσάνη, αλλά και άλλους τραγουδοποιούς) σαν άτυχη έρωτική περιπέτεια και συστηματικά, από ένα σημείο και μετά, εντά-

χθηκε σε ένα ρηξικέλευθο κώδικα επικοινωνίας με τό ευρύ κοινό. Έτσι, σήμερα, ή άποκρυπτογράφηση τών μηνυμάτων και ή έστίαση στις συνηχήσεις θά μπορούσε να έκληφθει σαν μιά άπόπειρα κατάστρωσης μιάς *διαλεκτικής της άκοής*, πού θά μπορούσε να άναδείξει τό πολιτιστικό έγχείρημα τού Τρικαλινού δημιουργού σαν σύστοιχο τών μεγάλων κοινωνικών κινημάτων της έποχής του. Να τό άναδείξει, έντέλει, σαν τή φερέγγυα καταστατική πρόταση για τή μορφή τού λαϊκού πολιτισμού, όπως τήν όνειρευτήκαν, τήν ύλοποίησαν και τήν κατέθεσαν άνθρωποι, συνειδητά ή άσυνειδητά, μορλοιασμένοι με τό όραμα μιάς δικαιοτέρας κοινωνίας.

1946: Οικονομία, πολιτική, κοινωνία

Τό 1946 είναι μιά πολύ σημαντική χρονιά για τήν πορεία τού ρεμπέτικου τραγουδιού και ιδιαίτερα για τό έργο τού Τσιτσάνη. Οι σημαδιακές περιόδους της ιστορίας όμως, δέν όφείλουν τό χαρακτηρισμό τους ως τέτοιων στή δράση προικισμένων προσωπικοτήτων, ούτε φυσικά στις δημιουργικές εκρήξεις τών καλλιτεχνών. Για να μην παγιδευτούμε λοιπόν στή μεταφυσική της μεγαλοφυΐας όφείλουμε να παραδεχτούμε πώς ή τέχνη, όπως και όλες οι πνευματικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, εξελίσσεται έντός τών πλαισίων πού θέτει ή ευρύτερη κοινωνικο-πολιτική κατάσταση. Με αυτή τήν έννοια ή σπουδαιότητα της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας έγκνεται στήν *αντιφατική εικόνα* πού παρουσίαζε τό πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό σκηνικό τή χρονιά αυτή.

Η Έλλάδα βγήκε από τόν πόλεμο έντελώς κατεστραμμένη.² Κάθε σχεδόν παραγωγική δραστηριότητα

κρασιατική καταστροφή μέχρι τήν όρχήστρα τού Μάρκου (1934) έχουμε μιά ρευστή κατάσταση, όπου δοκιμάζεται ή διωσιμότητα τού μικρασιατικού ρεμπέτικου: κύριος έκφραστής, ο Παναγιώτης Τούντας, και κυριότερη έρμηνεύτρια, ή Ρόζα Έσκονάζη. Από τήν όρχήστρα τού Μάρκου μέχρι τό τέλος τού έλληνοϊταλικού πολέμου (1941) ολοκληρώνονται άρκετές άλλαγές: άπορρίπτονται όριστικά τά σαντουρόβιολα και οι λαγγεμένες μικρασιατικές φωνές και κυριαρχεί ή άρρενωπή κατεύθυνση πού έδωσε ο Μάρκος, κατεύθυνση πού εκφράζει τό περιθωριακό στοιχείο και πού ως ένα σημείο διαμορφώνεται από αυτό: κύριος έκφραστής ο Μάρκος, κύριος έρμηνευτής ο Στράτος (Παγιουμπής). Τέλος στήν τρίτη περίοδο, πού περιλαμβάνει κατοχή και έμφύλιο και επεκτείνεται ως τό θάνατο της Μαρίκας Νίνου (1954), κυριαρχεί ο Βασίλης Τσιτσάνης με τό άγκάλιασμα τού ευρύτερου λαϊκού τραγουδιού και τή βαθμιαία άστοποίηση του, με κυριότερους έρμηνευτές τόν Πρόδρομο Τσαουσάκη και τή Σωτηρία Μπέλλου». Βλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Τό ρεμπέτικο και ή Θεσσαλονίκη*, έκδ. Έντευκτηρίου, Θεσ/νίκη 1999, σελ. 9-10.

2. Τό Σεπτέμβριο τού 1946, στή διάσκεψη τών Παρισίων ο πρόεδρος τού Έμπορικού και Βιομηχανικού Έπι-

είχε σταματήσει, ενώ η αγροτική παραγωγή συντηρήθηκε στα χρόνια του πολέμου σε ισχνά επίπεδα, κατορθώνοντας μετά βίας να θρέψει τον πληθυσμό της υπαίθρου.³ Οι Γερμανοί υποχωρώντας ανατίναξαν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο τμήμα του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, έκαψαν και λεηλάτησαν τά χωριά, προσπαθώντας να αφήσουν πίσω τους όσο το δυνατόν λιγότερα από εκείνα τά μέσα πού θά μπορούσαν να εξομαλύνουν τή ζωή τών ανθρώπων. Τά μέσα μεταφοράς καταστράφηκαν σχεδόν στό σύνολο τους και οι έλλείψεις σε ρουχισμό, υπόδηση και τρόφιμα έκαναν τή διαβίωση του κόσμου εφιαλτική. Η κυριότερη πηγή ύλικών αγαθών πού συντήρησαν τό μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού ήταν οι άποστολές βοήθειας του Έρυθρου Σταυρού και μετά τήν άπελευθέρωση τής Ούνρα (UNRRA).

Τό 1946 είναι ή χρονιά πού οι οικονομικοί δείκτες σημειώνουν έντυπωσιακή άνοδο. Για πρώτη φορά επίσημα ή παραγωγή άγγίζει —και σε κάποιες περιπτώσεις συγκομιδής αγροτικών προϊόντων ξεπερνά— τό προπολεμικό επίπεδο. Οι χονδρέμποροι έλαιόλαδου, καπνού, σταφίδας κ.τ.λ. άνιχνεύουν τίς άγορές του έξωτερικού για νά ξεκινήσουν τίς εξαγωγές τών ειδών αυτών.⁴ Οι άποστολές ειδών πρώτης ανάγκης, πού είχαν άρχισει νά 'ρχονται άπ' τά πρώτα χρόνια τής Κατοχής, πολλαπλασιάστηκαν μέ τό τέλος του πολέμου και για τήν όργάνωση και τή διανομή του περιεχομένου τους δημιουργήθηκε —στήν πρωτεύουσα και τίς άλλες μεγάλες πόλεις πού ουσιαστικά δέν άγγιξε ό έμφύλιος— ένας κρατικά έλεγχόμενος μηχανισμός διαχείρισης. Στο πλαίσιο αυτού του μηχανισμού δόθηκε ή δυνατότητα κερδοσκοπικής δράσης στους χτεσινούς μαυραγορίτες, πού μετά τά Δεκεμβριανά μονοπώλησαν τήν επάνδρωση τής κρατικής μηχανής.

«Πραγματικά, ό πόλεμος ήταν για τίς πόλεις μιά ιδιαίτερα επικερδής υπόθεση πού δημιουργούσε ευκαιρίες πλουτισμού και εισοδήματα σε σημαντικό αριθμό ανθρώπων. Τά αστικά κέντρα διαχειρίζονταν τούς τεράστιους οικονομικούς πόρους πού συνέρεαν από τό έξωτερικό για νά στηρίξουν τήν κυβερνητική πολεμική προσπάθεια και τήν, προς όφελος τής Δύσης, άνοιχοδόμηση τής χώρας. Η διαχείριση αυτή ήταν άκρως επωφελής για συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, δημιουργούσε δέ, παράλληλα, μιά ευρύτερη αίσθηση ευμάρειας. Στην πρωτεύουσα, παρά τούς πρόσφυγες πού συνέρεαν και τήν έμφανή φτώχεια, ή εποχή καταγράφηκε ως νέα Μπέλ Έποκ, πράγμα πού αποτυπώθηκε στην άνθηση και τήν αίγλη τών κέντρων διασκέδασης και ειδικά εκείνων τής παραλίας».⁵

Τό γενικότερο κλίμα άνοιχοδόμησης, παρότι δελτίωσε σε γενικές γραμμές τό μέσο βιοτικό επίπεδο, δέν άμβλυνε τίς κοινωνικές αντιθέσεις. Τό καθεστώς καταστολής και τρομοκρατίας σε βάρος τής Άριστεράς βασιλευε παντού στην υπαίθρο κάτω άπ' τίς παραινέσεις

Μαρία Νίνου

των Βρετανών «άρμοστών». Τήν ίδια στιγμή οι έντολές του στρατηγού Σκόμπυ —κατ' ουσίαν στρατιωτικού διοικητή— και του πρεσβευτή Λήπερ⁶ επέτρεπαν ή ύ-

μελητηρίου Άθηνών, αξιώνοντας μεγαλύτερη οικονομική υποστήριξη από τή Δύση σκιαγραφούσε τήν τραγωδία του πολέμου ως εξής: «Πράγματι ό άπολογισμός τής καταστροφής, τής προξενθείσης εκ του πολέμου και τής κατοχής, είναι τραγικός.

Επί συνολικού πληθυσμού επτά εκατομμυρίων, ό αριθμός των νεκρών εκ έξχθρικής ενεργείας, βομβαρδισμών, σφαγών, εκτελέσεων και πείνης υπολογίζεται εις 450.000, μή συμπεριλαμβανομένων των άπωλειών, των όφειλομένων εις αναγκαστική άποδημίας και βίαιους έξορισμούς, ανερχομένων εις περίπου 100.000 πρόσωπα.

Τά εκ του πολέμου όρφανά υπολογίζονται εις 375.000, εκ των όποιων πλέον των 100.000 είναι άνευ στέγης. Τά κατεστραφέντα χωρία υπολογίζονται εις 1300. Τό οδικόν δίκτυον υπέστη σημαντικοτάτας ζημίας. Σχεδόν ούδεμία γέφυρα παρέμεινε άθικτος. Αί λιμενικά έγκαταστάσεις ανετινάχθησαν. Πλέον των 75% του σιδηροδρομικού δικτύου, των 78% του τροχαίου ύλικού, των 65% των έπιβατικών αυτοκινήτων, των 60% των φορτηγών τουούτων, και των 80% των λεωφορείων κατεστράφησαν.

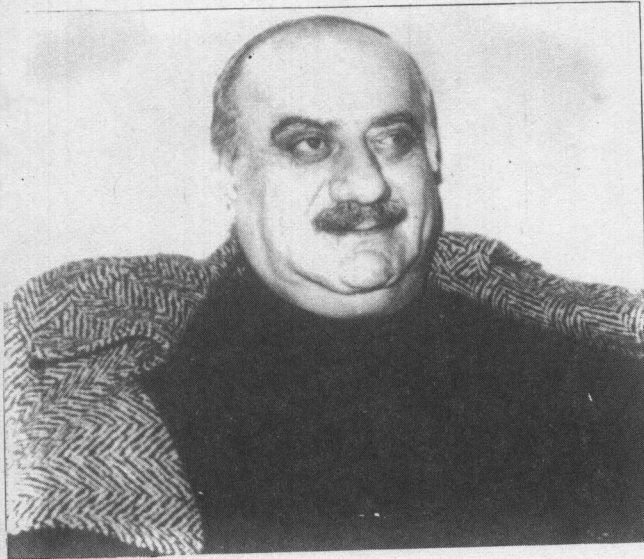
Ο έμπορικός στόλος, συμποσούμενος εις 1.815.836 τόννους, εκ άτμοπλοίων και ίστιφορών, άπώλεσε μέχρι του Μαρτίου 1945 τό 80% δηλ. 1.402.271 τόννους.

Η ζημία του βιομηχανικού και έμπορικού κεφαλαίου είναι άνυπολόγιστος. Η γεωργία έλαφραγωγήθη και κατεστράφη.

Η σκηνή εις τήν υπαίθρον είναι άπιστεύτως θλιβερά».

Τό κείμενο αυτό του Άπ. Πουλόπουλου δημοσιεύθηκε μέ τίτλο «Αί διεκδικήσεις τής Ελλάδος» στη βρετανική εβδομαδιαία επιθεώρηση *Everybody's* στις 14 Σεπτέμβρη 1946. Βλ. *Χρονικόν τής εξαετίας 1941-1947*, Ι, έκδοση του Έμπορικού και Βιομηχανικού Έπιμελητηρίου Άθηνών, σελ. 263-268.

Προσωπομορφία Γιουσουζακί

παγόρευαν στον κρατικό μηχανισμό μία σκανδαλώδη μεταχείριση άκρας επιείκειας στους κατοχικούς διωσί-λογους.

Οι Βρετανοί σ' όλο τό διάστημα, από τόν Δεκέμβρη του '44 ως τίς αρχές του '47 πού αποσύρθηκαν και αντικαταστάθηκαν από τούς Ἀμερικανούς, συμπεριφέρθηκαν ως στρατός κατοχής. Οί κυβερνήσεις ανεδοκατέβαιναν μέ αποφάσεις του Βρετανού πρωθυπουργού (ή του ύπουργικού του συμβουλίου) πού διαβιβάζονταν από τό ύπουργείο έξωτερικών στον παντοδύναμο Ἀγγλο πρεσβευτή-τοποτηρητή: Ὁ Γ. Παπανδρέου –πού ήταν τό εϋρημα του Τσώρτσιλ τήν άνοιξη του '44 για νά αντιμετωπιστεί ή απομόνωση τής κυβέρνησης του Καίρου και νά επιτευχθεί ή επιστροφή τής (μαζί μέ τόν βασιλιά) στην Ἑλλάδα –αντικαταστάθηκε κάποια νύχτα του μοιραίου Δεκέμβρη από τόν Νικόλαο Πλαστήρα. Μόλις ό τελευταίος έδειξε κάποιες άμυδρές συμφιλιωτικές διαθέσεις οι άγγλικές ύπηρεσίες τόν απομάκρυναν (στις 7 Ἀπρίλη του '45) για νά αναθέσουν τή διακυβέρνηση στον ναύαρχο Βούλγαρη. Στις 1 Νοέμβρη τήν ύπηρεσιακή κυβέρνηση Βούλγαρη διαδέχεται ή πολιτική κυβέρνηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Στις 12 Νοέμβρη '45 φτάνει στην Ἀθήνα ό Βρετανός ύφυπουργός έξωτερικών Μάκ Νήλ απαιτώντας ν' αντικατασταθεί ή κυβέρνηση Κανελλόπουλου από άλλη, μέ πρωθυπουργό τόν Θεμιστοκλή Σοφούλη. Παρά τή δυσφορία τών βασιλοφρόνων και του αντιβασιλιά Δαμασκηνού ή βρετανική έπιταγή έπιβλήθηκε στις 22 Νοεμβρίου. Τήν ίδια μέρα έξαγγέλθηκε ή διενέργεια εκλογών για τίς 31 Μάρτη του '46 και δημοψηφίσματος για τό πολίτευμα μέσα στο 1948.

Από τήν αντίπερα όχθη, ό αναμφισβήτητος ήγέτης τής άριστερής Νίκος Ζαχαριάδης, είτε παραπλανημένος σκόπιμα από τούς σοδιετικούς, είτε ενεργώντας συνειδητά σαν έντολοδόχος τους, κλώτσησε μέ άλαζο-

νεία τήν όποια προοπτική έξομάλυνσης προσέφεραν οι πρώτες, μετά τόν πόλεμο, εκλογές –μά κίνηση μέ τραγικές συνέπειες. Έτσι ό έμφύλιος πέρασε πλέον σε νέα φάση, καθώς τό ΚΚΕ από τό Φλεβάρη τής χρονιάς αυτής κηρύσσει ένοπλο άγώνα, μετά τή σχετική άποφαση τής 2ης όλομέλειας. Ἦδη τήν παραμονή τών εκλογών αρχίζουν οι έχθροπραξίες μεταξύ τών δυό στρατών. Από τόν Ἰούνιο του '46 θεσπίζεται ή σύσταση εκτάκτων στρατοδικείων και στά μέσα του Ἰουλίου αρχίζει ό τραγικός χορός τών –σε άρκετές περιπτώσεις μαζικών– εκτελέσεων.

Ἡ νέα φάση του ρεμπέτικου.

Και για τό ρεμπέτικο τραγούδι ή χρονιά του 1946 είναι σημείο καμπής. Στις αρχές του καλοκαιριού, συγκεκριμένα στις 12 Ἰουνίου,⁷ ξαναρχίζει ή φωνογράφηση και κοπή δίσκων στην Ἑλλάδα μετά από σχεδόν έξι χρόνια διακοπής λειτουργίας τής αντίστοιχης βιομηχανίας. Τό λαϊκό⁸ τραγούδι, πού προπολεμικά είχε προσαρμόσει σταδιακά τούς όρους παραγωγής του στον έμπορευματικό χαρακτήρα πού έπέβαλε ή έξάπλωση του ραδιοφώνου και του φωνογράφου, στην έξαιτία '40-'46 έπέστρεψε στις προβιομηχανικές συνθήκες δημιουργίας και διάδοσής του. Ἡ επαναλειτου-

3. Ἡ εξέλιξη τής γεωργικής παραγωγής στα χρόνια τής Κατοχής φαίνεται πώς δέν είναι εύκολο νά εκτιμηθεί. Ὁ Γιώργος Μαργαρίτης στο βιβλίο του Ἀπό τήν ήττα στην έξέγερση, (έκδ. ό Πολίτης, Ἀθήνα 1993) άμφισβητεί τίς έπίσημες στατιστικές του ύπουργείου γεωργίας για τή σοδειά κατά τά έτη αυτά. Σ' αυτές παρουσιάζεται μία συνεχής και ραγδαία συρρίκνωση τής παραγωγής από τό '40 ως τό '44. Όλες όμως οι ύπόλοιπες, άνεξάρτητες μεταξύ τους, πηγές και μαρτυρίες συγκλίνουν στην εκτίμηση πώς άμέσως μετά τό χειμώνα του μεγάλου λιμού τό '41-'42 ή ύπαιθρος κατελήφθη από καλλιεργητική ύστερία πού εκτόξευσε τήν παραγωγή του '42 στα ύψη. Τό μέγεθος τής σοδειάς αυτής και οι μεθοδεύσεις τής κυβέρνησης Τσολάκογλου για τήν καταγραφή και φορολόγηση τής έρμηνεύουν τή διάθεση αυτόνομησης τής ύπαιθρου από τήν έξουσία τών πόλεων, αλλά και τό απότομο φούντωμα τής ένοπλης πάλης άπέναντι στον κατακτητή.

4. Στο κεφάλαιο μέ τίτλο «1946, προς τήν άνασυγκρότηση» στο Χρονικόν τής έξαιτίας 1941-1947, σελ. 208-277 πραγματοποιεΐται μία συνοπτική καταγραφή τών προσπαθειών αυτών.

5. Βλ. τό άρθρο του Γιώργου Μαργαρίτη, Ὁ έμφύλιος: οικονομία και πολιτική, από τό περιοδικό ό Πολίτης, τεύχος 70, Νοέμβριος 1999, σελ. 33.

6. Ὁ sir Reginald Leeper ήταν διαπιστευμένος ύπουργός τής Μ. Βρετανίας στην έλληνική κυβέρνηση του Καίρου και υπήρξε ό κρίκος μέσω του όποιου διαβιβαζόταν προς αυτήν οι έντολές του Τσώρτσιλ. Στά Δεκεμβριανά διατέλεσε χειριστής τής μαριονέτας-Παπανδρέου, όπως πιστοποιεί και ό υφιστάμενος του Κρίς Γουντχάουζ (C. M. Woodhouse) στο Μήλον τής Ἐριδος, έκδ. Έξάντας.

γία της μουσικής βιομηχανίας επιτεύχθηκε αρκετό καιρό μετά την απελευθέρωση, ενώ οι λαϊκοί τραγουδοποιοί περίμεναν με αγωνία τη στιγμή που θα κυκλοφορούσαν σέ δίσκους τὰ τραγούδια που ἔγραψαν κατά τήν προηγούμενη περίοδο. Νέα πρόσωπα ἐμφανίζονται στό χώρο τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ: Ὁ Μανώλης Χιώτης ἠχογραφεῖ τόν πρῶτο δίσκο μέ δικές του συνθέσεις, πού εἶναι συνάμα καί ὁ πρῶτος μεταπολεμικός δίσκος τῆς His Master's Voice. Σ' αὐτόν τραγουδᾷ ἡ Ἰωάννα Γεωργακοπούλου τόν *Πασατέμπο* καί τό *Ψιλό γαζί*, μέ συνοδεία στό πρῶτο τόν Στελλάκη Περπινιάδη καί στό δεύτερο τόν ἴδιο τόν συνθέτη. Ἡ πρωτιά στήν Columbia ἀνήκει στόν ἐπίσης νεοεμφανιζόμενο Γιώργο Μητσάκη μέ τό *Κομπολογάκι* καί τό *Ὁ λουλάς*. Καί οἱ δύο δίσκοι γίνονται τεράστιες ἐπιτυχίες καί τὰ τραγούδια τους (πλὴν τοῦ *Ψιλό γαζί*) γνωρίζουν ἀρκετές ἐπιανεκτελέσεις.

Ἀνάμεσα στούς νέους αὐτούς συνθέτες ὁ Τσιτσάνης, ὁ ὁποῖος παρά τό νεαρό τῆς ἡλικίας του εἶναι ἕνας βετεράνος τῶν ἠχογραφήσεων, ξεχωρίζει γιά τή συστηματικότητα μέ τήν ὁποία ἐργάστηκε γιά νά ἐτοιμάσει ἕνα ὑλικό ἱκανό νά τόν ὀδηγήσει στήν κορυφή τῆς μεταπολεμικῆς καλλιτεχνικῆς ἱεραρχίας. Τό δικό του ρεπερτόριο, πού περιμένει γιά νά ἠχογραφηθεῖ, δέν περιλαμβάνει ἕνα-δύο ὑποψήφια σουξέ, ἀλλά μιά ὀλοκληρωμένη πρόταση γιά μιά νέα μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ τραγουδιοῦ. Μέ τήν ἴδια συστηματικότητα καί ἐπιμονή προώθησε τό ἔργο αὐτό κατορθώνοντας νά τό κάνει γνωστό καί δημοφιλές στή Θεσσαλονίκη, τήν Ἀθήνα καί τήν πατρίδα του, τὰ Τρίκαλα, πολύ πρὶν τό ἐκδώσει σέ δίσκους.

Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ἔπαιζαν καί ἠχογραφοῦσαν ρεμπέτικα τραγούδια προπολεμικά ἦταν καί παρέμειναν φτωχοί. Ἡ ἠχογράφηση δίσκων ἐλάχιστα ἔσοδα ἀπέφερε στούς συνθέτες καί τούς ἐκτελεστές. Περισσότερο τούς ἔκανε διάσημους, χωρίς ὅμως τό γεγονός νά μεταφράζεται σέ οικονομικές ἀπολαβές συγκρίσιμες μέ αὐτές πού συνόδευσαν τή φήμη τῶν μεταπολεμικῶν τραγουδιστῶν. Τά πανηγύρια ἦταν μετρημένα καί ἡ πρόσβαση τῶν ρεμπετῶν σ' αὐτά δύσκολη, μιά καί τὰ περισσότερα γίνονταν ἐκτός τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος στό ὁποῖο δροῦσαν. Τό πανηγύρι —ή συμμετοχή στό ὁποῖο ἦταν ἡ μόνη οὐσιαστικά προσοδοφόρος δραστηριότητα γιά τούς μουσικούς, ἀφοῦ οἱ ἀμοιβές τους στούς τεκέδες καί τὰ χαμαιτυπεία ἦταν πενιχρές— εἶχε ἕνα ἐπιπλέον πρόβλημα στό νά προσεταιριστεῖ τό ρεμπέτικο: τό μπουζούκι δέν μπορεῖ νά ἀνταγωνιστεῖ τό κλαρίνο, τό βιολί, τό σαβαντούρι καί τόν ζουρνά στόν ἀνοιχτό χώρο. Εἶναι ὄργανο τῆς πόλης ἐκ κατασκευῆς, δέν ἔχει τήν ἀπαραίτητη ἔνταση ἀπό φυσικοῦ του.

Μέ τήν ἐξομάλυνση τῆς ζωῆς τῶν ἀστικῶν κέντρων, ὅμως, ἀπό τό '46 κυρίως κι ἔπειτα, οἱ προοπτικές γιά τούς μουσικούς πού θά προσαρμόζονταν στό νέο κοινωνικό περιβάλλον⁹ φάνταζαν *ἐξαιρετικά εὐνοϊκότερες*. Οἱ «κοσμικές ταβέρνες» ἀνοίγαν πλέον ἡ μιά μετά τήν

Σωτηρία Μέλου

ἄλλη καί αὐτές θά στέγαζαν ἀπό δῶ καί μπρός τό ρεμπέτικο πού σταδιακά μεταμορφωνόταν σέ τραγούδι εὐρύτερης ἀποδοχῆς, δηλαδή σέ «λαϊκό».

Ὁ Τσιτσάνης κατά τήν Κατοχή καί τήν ἀπελευθέρωση.

Ὁ Τσιτσάνης, πού ὑπηρετήσε τή θητεία του προπολεμικά,¹⁰ ἀπολύθηκε ἀπό φαντάρος τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1940.¹¹ Τῆ χρονιά αὐτή ἀρραβωνιάστηκε μέ τή, μετέπειτα γυναίκα του, Ζωή καί κατέβηκαν ἀπό τή Θεο-

7. Βλ. Ἡλίας Βολιότης-Καπετανάκης, *Ἀδέσποτες μελωδίες*, ἐκδ. «Νέα σύνορα» – Α. Α. Λιδάκης, Ἀθήνα 1999, σελ. 140.

8. Ὑπάρχει μιά ἔνταση μεταξύ τῶν ὄρων *λαϊκό* καί *ρεμπέτικο* τραγούδι. Εἶναι πέραν τῶν ἀξιώσεων μου καί τῶν δυνατοτήτων τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἡ ἀνίχνευση τῆς ιδιουσυστασίας τῶν ὄρων καί τὰ σημεῖα πού τούς διαφοροποιοῦν, ὅπωςδήποτε ὅμως τό λαϊκό τραγούδι —εἰδικά ὅταν ἀναφερόμαστε στόν μεσοπόλεμο— ἔχει εὐρύτερη ἀπεύθυνση ὥστε νά περιλαμβάνει λ. χ. καί τήν ἀθηναϊκή ἢ ἐπανησιακὴ καντάδα. Ἀφοῦ ἡ ἔνταση αὐτή δέν λύνεται μέ ὀριστικό τρόπο, ἀναλόφενκα, κάνει αἰσθητή τήν παρουσία τῆς σ' ὀλόκληρο τό κείμενο.

9. Τό νέο αὐτό περιβάλλον διαθέτει τά μοντερνικά χαρακτηριστικά. Ἡ Ἀθήνα γίνεται πιά μιά μεγαλούπολη καί ἡ μαζική διασκέδαση ἀποκτᾷ ποιοτικά καί ποσοτικά νέες ἐκφράσεις.

10. Κατατάχθηκε τόν Μάρτη τοῦ 1938 σύμφωνα μέ τόν Ντίνο Χριστιανόπουλο. Βλ. *Τό ρεμπέτικο καί ἡ Θεσσαλονίκη*, σελ. 12.

11. Ὁπ. Ὁ Διονύσης Μανιάτης ἀναφέρει ὡς ἔτος ἀπόλυσης του τό 1939. Βλ. τό βιβλίο τοῦ Διονύση Μανιάτη, *Τσιτσάνης ὁ ἀτελείωτος*, ἐκδ. Πίτσιλος, Ἀθήνα 1994, σελ. 245. Προφανῶς ὀφείλεται σέ ἀδελψία. Ὁ ἴδιος ὁ Τσιτσά-

σαλονίκη στην 'Αθήνα, όπου ο Βασίλης δούλεψε σε διάφορα μαγαζιά.¹² Λίγους μήνες αργότερα κηρύχθηκε ο πόλεμος, όποτε έπιστρατεύθηκε και πολέμησε στην πρώτη γραμμή του μετώπου στην 'Αλβανία. Μέ την κατάρρευση του μετώπου και την εισβολή των Γερμανών επέστρεψε τραυματίας για λίγο καιρό στα Τρίκαλα.¹³ Η Ζωή είχε περάσει εκεί όλο αυτό τό διάστημα, μαζί με τή μάνα του Ταιτσάνη. Από τά Τρίκαλα τό ζευγάρι ξαναγύρισε στη Θεσσαλονίκη, όπου και παντρεύτηκαν στις 30 Σεπτέμβρη του 1943.

Τά χρόνια τής Κατοχής, πού τά πέρασε στη Θεσσαλονίκη αποτελούν για τόν Ταιτσάνη τήν πιά δημιουργική συνθετικά περίοδο του. Στά χρόνια αυτά συνέθεσε τά τραγούδια πού μεταπολεμικά τόν ανέδειξαν στόν πλέον δημοφιλή συνθέτη και μέ τά όποια πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά ή μετάβαση από τό περιθωριακό προπολεμικό ρεμπέτικο στό κοινωνικό λαϊκό τραγούδι,¹⁴ πού εύδοκιμεί στην τρίτη περίοδο του ρεμπέτικου. Στή Θεσσαλονίκη ο Ταιτσάνης δούλεψε στό Καραμπουρνάκι, στό «Έλατο», στα «Κούτσουρα» του Δαλαμάγκα, στού «Σταυράκη» και στό δικό του μαγαζί. Πρόκειται για τό «Ούζερί Ταιτσάνη», πού άνοιξε μέ τή βοήθεια του πεθερού του τό '41 ή τό '42 και βρισκόταν στην Π. Μελά 22, στη Διαγώνιο.

Η Θεσσαλονίκη είχε, ακόμη και πριν τή δικτατορία του Μεταξά, αποτελέσει έναν πόλο έλξης για τούς ρεμπέτες. Ο Παπαϊωάννου και ο Μάρκος μιλάνε στις αυτοβιογραφίες τους μέ ένθουσιασμό για τίς προπολεμικές τους εξορμήσεις στην συμπρωτεύουσα και επίσης μέ τά καλύτερα λόγια για τόν ξακουστό «γλεντζέ» διοικητή τής ασφάλειας Θεσσαλονίκης, τόν Νικόλαο Μουσχουντή.¹⁵ Ο Μουσχουντής προσέφερε κάποιου είδους άσυλία στους μουζουκτοήδες -έλέγχοντάς τους ταυτόχρονα- ακόμα και στα χρόνια τής μεταξικής λογοκρισίας. Ο Ταιτσάνης διαμόρφωσε στην Θεσσαλονίκη τό κατάλληλο περιβάλλον για τήν καλλιτεχνική του δημιουργία: έκανε τόν Μουσχουντή κουμπάρο του, έξασφαλίζοντας μέσα στό ζοφερό κατοχικό τοπίο τής συμπρωτεύουσας¹⁶ τή δυνατότητα μιάς σχετικής έλευθερίας κίνησης και καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Η επανέναρξη λειτουργίας του μηχανισμού τής μαζικής διασκέδασης βρήκε τόν Ταιτσάνη πανέτοιμο ν' άνταποκριθεί στις απαιτήσεις του: είναι από τούς πρώτους πού ήχογραφούν δίσκους και μάλιστα και στις τέσσερις εταιρείες τής εποχής, τήν Odeon, τή θυγατρική τής Parlophone, τήν Columbia και τήν His Master's Voice.¹⁷ Για νά βρσκεται κοντά στις εξέλιξεις του χώρου πού τόν ένδιέφερε, αλλά και στόν τόπο ήχογράφησης,¹⁸ ο Ταιτσάνης μέ τήν οικογένειά του, πού περιλαμβάνει πλέον και ένα νέο μέλος, τή μικρή Βικτωρία (γεννήθηκε τό 1944), κατεβαίνει και εγκαθίσταται μόνιμα στην 'Αθήνα. Νοικιάζουν σπίτι στις Τρείς Γέφυρες και ξεκινά τή μακρόχρονη καριέρα του στην άθηναϊκή νύχτα -ή όποια θά τελειώσει μέ τό θάνατο του τό 1984- από τό θρυλικό μπαράκι του Μάρκου,¹⁹ Ίωνος 8, στην Όμόνοια.

Ο Τρικαλινός συνθέτης βρέθηκε σε μιά 'Αθήνα πού ζούσε τίς πιά αντιφατικές στιγμές της. Νά πώς περιγράφει τήν κατάσταση πού άνοιχτηκε μπροστά του, τίς μέρες εκείνες του 1946:

«...Μετά τίς επιτυχίες άρχισαν τά μαγαζιά νά μέ πιέζουν νά πάω για δουλειά. Μέ δικό μου συγκρότημα αποκλειστικά και μέ τούς όρους πού

νης στη συνέντευξη του στόν Κώστα Χατζηδουλή αναφέρει: «Σου είπα ότι άπολύθηκα τό 1940. Σε λίγους μήνες άρχισε ο πόλεμος, ούτε πέντε μήνες πολίτης δέν είχα». Βλ. Κώστα Χατζηδουλή, Βασίλης Ταιτσάνης: ή ζωή μου, τό έργο μου, έκδ. Νεφέλη, 'Αθήνα 1980, σελ. 18.

12. Στο «Δάσος» στό Βοτανικό, στό «Κολούμπια» στην όδο Κωνσταντινουπόλεως και στα «Παγώνια» πού βρίσκονταν στην γωνία Ζήνωνος και Σακράτους. Βλ. Διονύση Μανιάτη, Βασίλης Ταιτσάνης, ο άτελείωτος, σελ. 245-246.

13. Ο.π., σελ. 13.

14. Ο όρος κοινωνικό λαϊκό τραγούδι, άν και δέν διεκδικεί τό καθεστώς μιάς άυστηρής μουσικολογικής ή θεματικής κατηγοριοποίησης, χρησιμοποιείται έδώ για νά χαρακτηρίσει τά τραγούδια των δεκαετιών του '40, του '50 και των άρχών του '60, πού οι μάζες των άστικών κέντρων, γηγενείς ή βίαια ξεριζωμένες από τήν ύπαιθρο στα χρόνια του εμφύλιου, αναγνώρισαν σάν τμήμα τής δικιάς τους κουλτούρας. Έτσι άσκησαν άμεση ή έμμεση κριτική στό καθεστώς τής κοινωνικής άδικίας, είτε μέ τόν άφελή τρόπο πού κατά κανόνα έθεταν τά κοινωνικά ζητήματα οι στίχοι των τραγουδιών του Στ. Καζαντζίδη, είτε μέ τήν πολιτική συνείδηση πού υπέφωσκε στα στρατευμένα λαϊκά του Μ. Θεοδωράκη.

15. Βλ. Γιάννης Παπαϊωάννου, Ντόμπρα και σταράτα, μέ έπιμέλεια του Κώστα Χατζηδουλή, έκδ. Κάκτος, 'Αθήνα 1982, σελ. 69-71 και Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία, μέ έπιμέλεια τής Άγγελικής Βέλλου - Κάιλ, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1978, σελ. 164-166.

16. Όπως έπισημαίνει ο Ντίνος Χριστιανόπουλος, «ή ιταλική κατοχή στην 'Αθήνα δέν ήταν τόσο σκληρή όσο ή γερμανική στην Θεσσαλονίκη». Βλ. Τό ρεμπέτικο και ή Θεσσαλονίκη, σελ. 10.

17. Τήν όποια και θεωρούσε γούρικη λόγω του σκυλιού πού είχε στό σήμα της.

18. Τό μοναδικό έργοστάσιο δίσκων, πού περιελάμβανε και ειδικό χώρο (studio) ήχογράφησης, βρισκόταν, από τίς άρχές τής δεκαετίας του '30 έως και πολύ πρόσφατα, στόν Περισό, στην περιοχή τής Ριζούπολης. Για τήν ιστορία του καθοριστικού αυτού για τό ελληνικό τραγούδι βιομηχανικού χώρου, βλ. τό βιβλίο του Ηλία Βολιότη-Καπετανάκη, Άδέσποτες Μελωδίες.

19. Τό μικρό αυτό μαγαζάκι, πού οι θαμώνες του άποκαλούσαν «μπαράκι» και γνώρισε δόξες στα χρόνια τής Κατοχής διασκεδάζοντας κυρίως μαυραγορίτες, προσέφερε στους 'Αθηναίους ρεμπέτες μιά άπ' τίς ελάχιστες, ισχνές, δυνατότητες επαγγελματικής ένασρόλησης μέ τή μουσική. Από εκεί πέρασαν ο Παπαϊωάννου, ο Μάρκος, ο Μπάτης, ο Κερομύτης, όλοι σχεδόν οι γνωστοί ρεμπέτες. Φυσικά τήν άμέσως επόμενη περίοδο οι κοσμικές ταβέρνες άπορόφησαν τούς μουσικούς του συγκεκριμένου χώρου οδηγώντας σιγά-σιγά τό μπαράκι στην παρακμή.

ήθελα εγώ. Φυσικά, τά πράγματα δέν ήταν και τόσο πολύ ρόδινα, τότε, όπως θά ξέρετε. Μόλις είχε αρχίσει ο εμφύλιος πόλεμος, ή κατάσταση ήταν έκρηκτική, παντού φτώχεια, ανεργία, δυστυχία. Αυτά τά είχε δημιουργήσει ο μεγάλος πόλεμος πού μόλις είχε τελειώσει. Δέν έβλεπες παρά έρείπια και έξαθλίωση. Και ο άλλος πόλεμος πού άρχισε, ο πίο τραγικός πού 'γινε ποτέ στον τόπο μας, είχε δημιουργήσει μία κατάσταση κάθε άλλο παρά εύκολη. Μαγαζιά δέν υπήρχαν και πολλά, τότε άρχισαν νά ετοιμάζονται τά περισσότερα, αλλά αυτά πού υπήρχαν μέ ζήταγαν νά πάω και μάλιστα φορτικά. Τό πρώτο μαγαζί πού δούλεψα ήταν του Μάριου [...]. Κάθε βράδυ γινότανε χαλασμός από την πολλή δουλειά. Τό μαγαζί ήτανε μικρό και ο κόσμος δέ χώραγε νά μπει μέσα. 'Αργότερα ο Μάριος πήρε κι άλλο μαγαζί στίς Τσιτζίφιές...».²⁰

Τά τραγούδια του '46.

Γύρω από τή δισκογραφία του Τσιτσάνη τό 1946 –όπως αυτή καταγράφεται από τον Διονύση Μανιάτη στο βιβλίο του Βασίλης Τσιτσάνης, ο άτελείωτος– μπορούμε νά παρατηρήσουμε ότι ο κύριος όγκος του υλικού πού ήχογράφησε τή χρονιά αυτή άποτελείται από *συνθέσεις τής Κατοχής*, ενώ κάποια²¹ απ' τά τραγούδια πού κυκλοφόρησαν τό 1946 ήχογραφήθηκαν προπολεμικά. Ο ίδιος ο Τσιτσάνης στή συνέντευξη του στον Κώστα Χατζηδουλή²² αναφέρει ότι τά τραγούδια *Χατζημπαξές* (γνωστότερο ως *Μπαξέ Ταφλίκι*), *Βάρκα – γιολό*, *Άραπίνες*, *Τά περίξ* (*Τής μαστούρας ο σκοπός*), *Μπλόκος*, (κυκλοφόρησε μέ τίτλους *Δροσουλά* και *Τό πρωί μέ τή δροσουλά*) και *Άθηναΐσσα* άποτελούν, μαζί μέ άλλα πού κυκλοφόρησαν τά επόμενα χρόνια, υλικό τής Κατοχής. Σταθερά στά δύσκολα χρόνια συσώρευσε σημαντικό αριθμό²³ τραγουδιών και τά έπεξεργάστηκε μέ μεγάλη επιμέλεια, προσδίδοντας στή μελλοντική δυνατότητα ήχογράφησης τους.

Τό μοτίβο του μοπέμ.

Η σπουδαιότητα τής καταγωγής του υλικού έγκειται στή φόρτιση του περιεχομένου των τραγουδιών αυτών από τά κοσμοϊστορικά γεγονότα μέσα στα όποια λάσπησαν. Θά 'λεγε κανείς πώς τά τραγούδια γεννήθηκαν από τά γεγονότα, από τήν ένταση και τό κλίμα αυτής τής, έξαιρετικά πυκνής από ιστορική άποψη, έξαιτίας. Η καλλιτεχνική φλέβα όμως του Τσιτσάνη φαίνεται από τό γεγονός ότι κατόρθωσε νά καταγράψει τήν εποχή χωρίς –σχεδόν²⁴– κανένα μελοδραματισμό, δίχως ίχνος μεψιμοιρίας και κλαυθμυρισμού, ούτε καν στεναχώριας. Η δυστυχία δέν φανερώνεται πουθενά – ύπονοείται διακριτικά.

Στους στίχους τους επανέρχεται τό μοτίβο τής λαχτάρας για τήν *μοπέμικη ζωή*. Ο *μοπέμ*²⁵ δέν είναι πα-

ρακμακός, ούτε άπόκληρος κοινωνικά. Δέν είναι πεταγμένος στο περιθώριο, όπως ο χασικλής ή ο πρεζάκιας πού ξέπεσαν (τουλάχιστον στα μάτια τής κοινωνίας) κι από αυτή τήν –τελευταία– τάξη των προλετάριων. Ο μοπέμ μπορεί νά άνήκει σχεδόν σ' όποιαδήποτε τάξη, αλλά αυτό πού τον χαρακτηρίζει είναι ότι βρίσκεται έξω από τήν κατεστημένη κοινωνική όπτική από δική του επιλογή και περιφρονεί τήν μιζέρια, έξορίζοντας τήν από τό δικό του σύμπαν. Κατασκευάζει ένα *μαγικό κύκλο*, στον όποιο δέν χωρά ή κακομοιριά και έχει τή δυνατότητα νά τό κάνει, γιατί γι' αυτόν ή όδός τής επιστροφής στήν κανονικότητα είναι άκόμα άνοιχτή. Άνεξάρτητα από τήν κατά περίπτωση ισχύ ή όχι αυτής τής τελευταίας «λεπτομέρειας», καθένας νιώθει καλύτερα όταν φαντάζεται πώς γι' αυτόν ύφίσταται ή δυνατότητα επανένταξης. Έτσι, επικεντρώνοντας στιχουργικά στον μοπέμικο τρόπο ζωής και προβάλλοντας τον άνέμελο χαρακτήρα, ως πρότυπο συμπεριφοράς, έπιτυγχάνει τή μεγαλύτερη δυνατή άπήχηση.

Ποιά είναι όμως τά σημαίνοντα χαρακτηριστικά τής μοπέμικης ζωής, όπως τουλάχιστον τά άντιλαμβάνεται και τά προβάλλει ο Τσιτσάνης; Στους στίχους των τραγουδιών του αυτός ο τρόπος φαίνεται νά άντιδιαστέλλεται, ως έναλλακτικός, στήν κατεστημένη μορφή τής οικογενειακής ζωής. Η «πολεμική» του έστιάζει

20. Από τή συνέντευξη πού περιέχεται στο βιβλίο του Κώστα Χατζηδουλή, *Βασίλης Τσιτσάνης, ή ζωή μου, τό έργο μου*, σελ. 25.

21. Πρόκειται για τρία τραγούδια: Τά δύο τά τραγουδά ή Νταΐξη Σταυροπούλου, και είναι τό *Μαζί μου δέν ταιριάζεις* (γνωστότερο σάν *Δέ θέλω τά ματάκια σου*) και τό *Στόν Άγιο Κωνσταντίνο*. Τό τρίτο, πού είναι τραγουδισμένο απ' τό Στράτο, είναι μία σχετικά άγνωστη ρεμπέτικη κανταδόουλα μέ τίτλο *Άν θά σ' άφήσει τί θά κάνεις*. Βλ. Σώτος Άλεξίου, *Β. Τσιτσάνης, ή παιδική ήλικία ενός ξεχωριστού δημιουργού*, εκδ. Καστανιώτης, Άθήνα 1998, σελ. 212-213.

22. Βλ. Κώστας Χατζηδουλής, *ό.π.*, σελ. 20.

23. Ο Τάκης Μπίνης σέ συνέντευξη του στον Διονύση Μανιάτη αναφέρει ότι ο Τσιτσάνης του είχε πει τό 1944 ότι «είχε δυό εκατοντάδες τραγούδια για ήχογράφηση». Βλ. Διονύση Μανιάτη, *Βασίλης Τσιτσάνης, ο άτελείωτος*, σελ. 23.

24. Μέ εξαίρεση ίσως τό *Ζητιάνος* ή –πολύ λιγότερο– τό *Μάγισσα τής Βαγδάτης*.

25. Η γαλλική λέξη *bohème* προέρχεται από τό *bohémien* και κυριολεκτικά αναφέρεται στους κατοίκους τής Βοημίας πού ύποτίθεται πώς ζούσαν άνέμελη ζωή. Στή δεκαετία του 1840 ή λέξη πέρασε στο τρέχον (γαλλικό) λεξιλόγιο προσδιορίζοντας τό περιβάλλον από τό όποιο προέρχονταν οι (χαρακτηριζόμενοι από τό Μάρξ ως) *έπαγγελματίες* ή *περιστασιακοί συναμότες*. Τό περιβάλλον αυτό άποδείχθηκε ιδανικό για τήν άνοδο του Λουδοβίκου Ναπολέοντα πού κατάργησε τή Δεύτερη Δημοκρατία (1848-'52).

Ἰωάννα Γεωργιζοπούλου, Β. Τσιτσάνης, Μιχάλης Γενίταρης

στήν ἄρνηση τοῦ παραδεδομένου μοντέλου τῆς κλει-
στής ἐρωτικῆς σχέσης, περιφρονεῖ τὴν ἀποκλειστικότη-
τα καὶ τὴ μονογαμία ἀντιπαραθέτοντας τὸ παρεϊκό
γλέντι, τὸ μεθύσι, τὸ ξενύχτι, τὴν ἄσκοπη περιπλάνη-
ση:

*Γύρνα μόνος μες τὴ νύχτα,
γύρισε νὰ ξεχαστεῖς...*

Στὰ ξεφαντώματα βλέπει ὁ μποέμ τοῦ Τσιτσάνη τὴν
πραγμάτωση τῆς ἀτομικῆς του ἐλευθερίας, πού κερδι-
ζεται μὲ τὴν ἀποδέσμευση ἀπ' τὸ οἰκογενειακὸ πρότυ-
πο. Χλευάζοντας τὴ μονιμότητα τῶν ἐρωτικῶν σχέ-
σεων φτάνει πολλές φορές σὲ κραυγαλέο μισογυνισμό:

*Μέ γυναῖκες μὴν τραδιέσαι,
πάντα μόνος νὰ γυρνᾷς
καὶ μποέμικα νὰ πίνεις
τὴ ζωὴ σου νὰ γλεντᾷς.*

Δέν εἶναι, βέβαια, δυνατόν νὰ παίρνει κανεὶς στὰ
σοβαρά παρόμοιες παραινήσεις. Τὸ κλίμα στό ὁποῖο
διατυπώνονται αὐτές οἱ προτροπές δέν διαθέτει καμία
αὐστηρότητα. Κυριαρχεῖ ἡ ἰλαρότητα, τὸ χιοῦμορ, ὁ
ἀστεϊσμός, ὡς γνήσια στοιχεῖα μιᾶς μποέμ στιχουργι-
κῆς.

Ἡ συνολικὴ ἀπόρριψη τοῦ γυναικείου φύλου ὡς ὑ-
στερόδουλου, ἀνάξιου ἐμπιστοσύνης καί, ἐντέλει, ἐπι-
κίνδυνου, φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ συνάδει μὲ
μιὰ πατριαρχικὴ ἠθικὴ ἀνατολίτικου τύπου. Ὅμως αὐ-
τὴ εἶναι μόνο ἡ ἐπιφανειακὴ, περιπαιχτικὴ πλευρὰ τοῦ
(κατὰ τὸν Τσιτσάνη πάντα) μποέμικου ἥθους. Κατ'
οὐσίαν ἡ πρόταση πού κατατίθεται ἐδῶ στοχεύει στὴν
ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν πνιγηρὴ ἠθικὴ τῆς ἐποχῆς, καί

ἀφορᾷ ἐξίσου ἄντρες καὶ γυναῖκες. Γιατί ἀπ' τὰ τρα-
γούδια του δέν ἀπουσιάζουν οἱ μποέμισσες καὶ οἱ
ντερμπεντέρισσες.

*Τί σέ μέλλει ἐσένα κι ἂν γυρνᾷ,
τό κορμί μου ἀκόμα κι ἂν πουλᾷ;
(Δέ μέ στεφανώνεσαι)*

Τὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς ἠθικῆς τοῦ ἔρωτα πού
ταιριάζει στὴ συμπεριφορὰ τοῦ μποέμ εἶναι καθαρὰ
δάνειο τῆς Ἑσπερίας. Τί ἄλλη ἀπόδειξη χρειαζόμαστε
γι' αὐτὸ ἀπὸ κεῖνο τὸ γαλλόφωνο ρεφραϊνάκι;

*...Σερσέ λά φαμ, σερσέ λά φαμ.
(Ζητήσατε τὴ γυναῖκα – 1948)*

Ὁ Τσιτσάνης καὶ οἱ ρεμπέτες.

Ὁ παλιὸς ρεμπέτικος κύκλος ἀναγνωρίζει σ' αὐτὴ τὴν
ὑπογράμμιση τῆς ἀνεμελιάς ἓνα γνήσιως περιθωριακὸ

Ὁ ὄρος πέρασε στὰ ἑλληνικά ἀπὸ μεταφράσεις τῆς γαλ-
λικῆς λογοτεχνίας τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπου ἐξ ἀρχῆς ἐγινε
δηλωτικὸ τοῦ ἀμέριμνου χαρακτήρα, τοῦ γλεντζέ, τοῦ ξε-
νύχτη, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει συνειδητὰ ἐπιλέξει αὐτὸν τὸν
τρόπο ζωῆς. Ἦδη αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε διαμορφωθεῖ στὰ
γαλλικά. «Στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς εἶναι συνώνυμο τοῦ
καλλιτέχνη ἢ τοῦ φοιτητῆ, πού εἶναι φίλος τῶν ἀπολαύ-
σεων, εὐθυμς, ἀμέριμνος γιὰ τὸ αὐριο, τεμπέλης καὶ θο-
ρυβοποιός» (La bohème, 1868), βλ. Walter Benjamin: *Σαρλ
Μπωντλαίρ. Ἐνας λυρικός στὴν ἀκμὴ τοῦ καπιταλισμοῦ*,
ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1994, ὅλο τὸ κεφάλαιο μὲ τί-
τλο «Οἱ μποέμ» καὶ τὴν ὑποσημείωση α' στὴ σελ. 315.

Δimitρης Περινιάδης

Σούλα Καλφοπούλου

Στό κέντρο ο Παπαϊωάννου

καί ἄρα οἰκείο πρὸς αὐτόν στοιχεῖο, δοσμένο ὅμως μὲ μιά ἀπροσδόκητα ἐκλεπτυσμένη τεχνική. Ὁ ἐξωραϊσμός δέν ἀποτελεσε σημεῖο τριβῆς, παρά ἔγινε ἀμέσως εὐπρόσδεκτος ἀπὸ τοὺς ταπεινοὺς αὐτοὺς ἀνθρώπους πού κοίταξαν κατάματα τό θάνατο στά χρόνια τῆς μεγάλης πείνας.

Ὅπωςδήποτε ἡ ἀποδοχή τοῦ ρεμπέτικου κύκλου ἀπέναντι στό τσιτσανικό ἐγχείρημα εἶχε ἐξασφαλιστεῖ ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ὁ Τσιτσάνης κατάφερε προπολεμικά, ἀλλά κυρίως κατά τά χρόνια τῆς Κατοχῆς στή Θεσσαλονίκη, νά δημιουργήσει γύρω τοῖ μιά ὀλόκληρη σχολή²⁶ μουσικῶν καί τραγουδιστῶν τοῦ ρεμπέτικου. Οἱ μουζικντζήδες Ἀποστόλης Καλδάρης ἀπὸ τὰ Τρίκαλα καί Μπάμπης Μπακάλης ἀπὸ τήν Καρδίτσα, ὁ Λαρισαῖος στιχουργός Ἀλέκος Γκούβερης, ὁ Θεσσαλονικῖος τραγουδιστής Τάκης Μπίνης, ὁ Καβαλιώτης τραγουδιστής καί κιθαρίστας Γιάννης Κυριαζής, εἶναι μόνο κάποια ἀπὸ τὰ μέλη τῆς σχολῆς²⁷ αὐτῆς.

Ὁ δεσμός τοῦ Τσιτσάνη μέ τήν παράδοση τοῦ τραγουδιοῦ πού διαμορφώθηκε ἀπὸ τόν Μᾶρκο, φυσιολογικά ἀντανανκλάται στήν ἐπιλογή τῶν τραγουδιστῶν στίς ἡχογραφήσεις τοῦ 1946. Οἱ τραγουδιστές αὐτοί προέρχονται κυρίως ἀπὸ τόν χώρο τοῦ προπολεμικοῦ ρεμπέτικου: Μᾶρκος Βαμβακάρης, Στράτος Παγιουμτζής, Ἀπόστολος Χατζηχρίστος, Στελλάκης Περπινιάδης, Ἰωάννα Γεωργακοπούλου, Στέλιος Κερομύτης, Γιάννης Παπαϊωάννου, Ὀδυσσεάς Μοσχονᾶς. Θά ἦταν ὅμως λάθος νά θεωρήσουμε τόν χώρο τοῦ ρεμπέτικου σάν τήν δεξαμενή ἀπὸ τήν ὁποία ὁ Τσιτσάνης ἀντλεῖ ἔτοιμο ὕλικό. Ἡ σχέση του μέ τόν χώρο αὐτό εἶναι δυ-

ναμική. Στά πλαίσια τῆς «σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης», τῆς ὁποίας ὅπως εἶπαμε ἀποτελεῖ τήν ἡγετική φυσιογνωμία, εἰσάγει νέα πρόσωπα, καθορίζοντας ἔτσι τό ὕφος τοῦ μεταπολεμικοῦ ρεμπέτικου. Ἡ Νταῖζυ Σταυροπούλου καί ὁ Πρόδρομος Τσαουσάκης εἶναι «ἀνακαλύψεις» ἀποκλειστικά δικές του.

Ἡ πρώτη εἶχε μιά μικρή καριέρα, τραγουδώντας μόνο τραγουδία τοῦ Τσιτσάνη, πού οὐσιαστικά τετρατίστηκε μέ τόν πόλεμο, ὕστερα ἀπὸ πιέσεις τοῦ ἀντρατῆς. Ὅμως δύο προπολεμικές ἡχογραφήσεις της (*Μαζί μου δέν ταιριάζεις* καί *Στόν Ἅγιο Κωνσταντῖνο*) ἐκδόθηκαν τό 1946—μᾶλλον τόν Νοέμβριο. Ὁ Τσιτσάνης, πού προπολεμικά «διέθετε» τόν Στράτο Παγιουμτζή σάν τόν ἀντιπροσωπευτικότερο ἐρμηνευτή τῶν τραγουδιῶν του, ἀναγνώρισε στή φωνή τῆς Νταῖζυ τή γυναικεία ἐκδοχή τοῦ ἴδιου ἐρμηνευτικοῦ ὕφους. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ Σαλονικιά Νταῖζυ ἀπεκαλεῖτο «θηλυκός Στράτος» ἐξαιτίας τῆς παραπάνω ὁμοιότητας.

26. Ὁ Ἑλληνοαυστραλός Στάθης Γκῶντλετ (S. Gaundlett, καθηγητής νεοελληνικῶν σπουδῶν στό Πανεπιστήμιο τῆς Μελβούρνης), πού πρῶτος ὑποστήριξε τήν ἰδέα αὐτή, χαρακτήρισε τήν ὁμάδα τῶν περὶ τόν Τσιτσάνη ρεμπετῶν ὡς «σχολή τῆς Θεσσαλονίκης».

27. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καί μέ τοὺς τρεῖς Θεσσαλούς στά ἐπόμενα χρόνια ἐρῖζει γιά τήν πατρότητα τραγουδιῶν: Μέ τόν Καλδάρη τό 1946 γιά τό *Μάγκας βγήκε γιά σουργιάνι* (ἢ *Ὁ σουργιάνης*), μέ τόν Μπακάλη τό 1947 γιά τό *Κάποια μάνα ἀναστενάξει* καί μέ τόν Γκούβερη γιά τοὺς στίχους τοῦ *Συννεφιασμένη Κυριακή* (1948).

Ὁ Πρόδρομος Τσαουσάκης εἶναι ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τραγουδιστὲς τοῦ μεταπολεμικοῦ ρεμπέτικου. Ἄν λάβουμε δὲ ὑπόψη μας ὅτι ὑπῆρξε ὁ τραγουδιστὴς –πρότυπο γιὰ τὸν Στέλιο Καζαντζίδη, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ὁ εὐθύς τρόπος τραγουδίσματος καὶ ἡ τραχιά μπάσα φωνή του ἔθεσαν τὶς προδιαγραφές γιὰ τὸ ὕψος τοῦ λεγόμενου «λαϊκοῦ» τραγουδιοῦ, ὅπως τὸ ἀντιλαμβανόμεστε μέχρι καὶ σήμερα. Ὁ Τσιτσάνης γνώρισε τὸν Μουτάφογλου στὴ Σαλονίκη τὴν περίοδο '44-'45, ὡς παλαιστή (πεχλιβάνη) σὲ πανηγύρια καὶ ἐρασιτέχνη τραγουδιστὴ. Ἐντυπωσιάστηκε τόσο ἀπὸ τὴ φωνή του, ὥστε συνέθεσε μιὰ σειρά τραγουδιῶν, μὲ χαρακτηριστικότερο τὸ Μάγισσα τῆς Βαγδάτης, εἰδικὰ γι' αὐτόν. Τοῦ ἔδωσε τὸ ψευδώνυμο²⁸ Πρόδρομος Τσαουσάκης καὶ τὸν πίεσε πολὺ νὰ λάβει μέρος στὶς ἠχογραφήσεις τοῦ 1946. Ὁ Τσαουσάκης ἀρνοῦταν, ἀφενὸς διότι δὲν ἤθελε νὰ ἀφήσει τὴ Θεσσαλονίκη, καὶ ἀφετέρου γιατί προτιμοῦσε νὰ ἔχει ἐρασιτεχνικὴ σχέση μὲ τὸ τραγούδι. Ὁ Τσιτσάνης μὲ τὴ φοβερὴ διορατικότητα πού διέθετε δὲν τὸ ἄφησε νὰ περάσει ἔτσι. Κατέφυγε σὲ ἀνορθόδοξα μέσα: ὁ κουμπάρος του, ὁ Νικόλαος Μουσχοῦνης, μεσολάβησε καὶ «ἔπεισε» τὸν Πρόδρομο νὰ ὑπογράψει συμβόλαιο μὲ τὴν ἑταιρεία. Τὸ γεγονός αὐτὸ τὸν ὑποχρέωσε νὰ κατέβει στὴν Ἀθήνα καὶ ἔτσι ξεκίνησε τὴ λαμπρὴ καριέρα του.

Ἡ προσέγγιση τῆς ἀστικῆς κουλτούρας.

Οἱ μεσοαστοὶ, πού προπολεμικὰ εἶχαν μορφοποιήσει ἓνα πολιτισμικὸ πεδίο σχετικὰ στεγανὸ ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τῶν κατώτερων στρωμάτων, εἶδαν στὸν πόλεμο καὶ τὴν Κατοχή, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐμφύλιο δράμα πού ἀκολούθησε, τὶς ἀξίες πού ἀντιπροσώπευαν καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τους νὰ ποδοπατιοῦνται. Ὁ ἐξευτελισμὸς καὶ ἡ ἐκπτώση πού γεύτηκαν τοὺς ἔφεραν σὲ ἀναπόφευκτο συγχρωτισμὸ μὲ τὶς κοινωνικὲς τάξεις πού προηγουμένως περιφρονοῦσαν. Ἡ ἀκούσια αὐτὴ ἐπαφὴ τοὺς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνακαλύψουν ἓναν λαϊκὸ πολιτισμὸ πού διέθετε ἀπρόσμενα ἰσχυρὲς ἀντιστάσεις στὴν ἐξαθλίωση παρὰ τὴ χειρότερη οἰκονομικὴ θέση καὶ κατώτερη κοινωνικὴ του προέλευση. Τὰ τραγούδια τοῦ Τσιτσάνη ἀποτελοῦσαν τὴν εὐγενέστερη καὶ πλέον καλλιερημένη ἐκδοχὴ τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ καί, ὡς τέτοια, ἦταν εὐκόλο νὰ τὰ προσεγγίσουν χωρὶς ἠθικὲς ἀναστολές.

Ἡ καλλιέργεια πού ἐξέπεμπε ὁ Τσιτσάνης δὲν ἦταν πλαστή. Στὰ χρόνια τῆς ἐφηβείας του, τὰ Τρίκαλα γνώρισαν μιὰ ἀσυνήθιστη οἰκονομικὴ εὐημερία, πού διαμόρφωσε ἓνα ἔδαφος πρόσφορο γιὰ κάποια πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη. Τὸ θέατρο καὶ ὁ κινηματογράφος²⁹ ἀποτελέσαν νέες μορφές ψυχαγωγίας γιὰ τοὺς Τρικαλινούς, ἐνῶ ἡ ἐκδοση περιοδικῶν ἐντύπων καὶ ἐφημερίδων καὶ ἡ λειτουργία Ὠδείου συμπληρώνουν τὴν πολιτιστικὴ εἰκόνα τῆς πόλης στὰ χρόνια τοῦ εἴκοσι καὶ τοῦ τριάντα. Οἱ ταξικὲς ἀντιθέσεις ἦταν φυσικὰ ἔντονες καὶ ὁ Τσιτσάνης, ὅταν προσπάθησε νὰ καθιερωθεῖ

στὴν τοπικὴ κοινωνία ὡς καλλιτέχνης, εἰσέπραξε ἀπὸ τοὺς νεόπλουτους συμπολίτες του περιφρόνηση καὶ χλευασμὸ γιὰ τὴν ταπεινὴ καταγωγὴ του. Ὅμως τὰ Τρίκαλα δὲν διέθεταν ἀστικὴ παράδοση ἰκανὴ νὰ διαμορφώσει τοὺς ὄρους ἐνός ἀσφυκτικοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ νὰ ὀδηγήσει στὴ γέννηση περιθωριακῶν κοινωνικῶν ομάδων, ἀντίστοιχων αὐτῶν τοῦ Πειραιᾶ, τῆς Ἀθήνας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν λιμανιῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Τσιτσάνης, ἂν καὶ ἀνῆκε στὴν κατώτερη κοινωνικὴ βαθμίδα³⁰ καὶ συχνά στὰ χρόνια αὐτὰ ἀντιμετώπισε δραματικὰ οἰκογενειακὰ οἰκονομικὰ προβλήματα –κυρίως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1927– εἶχε σπουδάσει μουσικὴ στὸ Ὠδεῖο καὶ εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους ρεμπέτες πού τέλειωσε τὸ γυμνάσιο.³¹ Ὅσο γιὰ τὴν πρόθεση του νὰ γίνει δικηγόρος –γράφτηκε στὴ Νομικὴ τῆς Ἀθήνας τὸ 1936,³² ἀλλὰ δὲν ἀποφοίτησε ποτέ– φανερώνει τὴν ἀπόσταση του ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς «μαγκιάς». Εἶναι λοιπὸν ἀπολύτως κατανοητὴ ἡ ἀποδοχὴ του ἀπὸ τὰ μεσαία ἀστικά στρώματα στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια.

Καὶ ἐδῶ ὁ Τσιτσάνης, ἀπὸ τὸ '46 καὶ μετὰ, ἐργάζεται συστηματικὰ³³: προσεγγίζει τὸ χῶρο τοῦ ἐλαφροῦ

28. Ἡ ἀπόδοση ψευδωνύμων ἀπὸ τὸν Τσιτσάνη στοὺς συνεργάτες του ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου στὸν ὁποῖο δρᾷ. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ θὰ ἐπαναληφθεῖ τουλάχιστον δύο φορές ἀκόμα: τὸ 1950 μὲ τὴ Ρένα Σταῖμου, πού καταγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ δὲν ἤθελε νὰ γίνει γνωστὴ μὲ τὸ πραγματικὸ της ὄνομα, καὶ τὸ 1959 ὅταν ἀνακάλυψε στὴ Θεσσαλονικὴ τὸν Σταῦρο Ψωμά πού τὸν βάπτισε Καμπάνη λόγω τῆς βροντερῆς φωνῆς του.

29. Οἱ ἤρωες τῶν ταινιῶν τοῦ κινηματογράφου ἐπανειλημμένα πέρασαν στὴ στιχογραφία του. Στὸ τραγούδι του Ὁ Τσιτσάνης στὴ ζούγκλα ἀναφέρει τὸν Ταρζάν, ἐνῶ τὸ 1959 κυκλοφορεῖ τὸ τραγούδι του Ντρακόουλας. Ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν κινηματογράφο εἶναι προφανῶς καὶ τὸ Ὁ Τσιτσάνης στὸ Μόντε Κάρλο. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κινηματογράφου στὸ ἔργο του, ὁ Τσιτσάνης ἀναφέρει: «Ἐπίσης ὁ κινηματογράφος –τὰ διάφορα ξένα μέρη πού ζεῖ ἓνα παιδί μέσα ἀπὸ τὶς ταινίες– δημιουργοῦσε πλούσιες παραστάσεις. Ἐγώ, γιὰ παράδειγμα, ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπὸ τὶς ταινίες τοῦ Ταρζάν στὴ ζούγκλα, ἔγραψα, ἐφηβὸς ἀκόμη, τὸ χασάπικο Ὁ Τσιτσάνης στὴ ζούγκλα». Ἡ συνέντευξη αὐτὴ τοῦ Βασίλη Τσιτσάνη στὸν Χ. Πηλιχὸ δημοσιεύτηκε στὰ Νέα στίς 2/6/1973, ἀναδημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο του Δέκα σύγχρονοι Ἕλληνες καὶ τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Ντίνου Χριστιανόπουλο στὸ Ὁ Βασίλης Τσιτσάνης καὶ τὰ πρῶτα τραγούδια του, ἐκδ. Διαγωνίου, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 24.

30. Στὸ γυμνάσιο ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη ὡς ἄπορος. Βλ. Σῶτος Ἀλεξίου, Βασίλης Τσιτσάνης. Ἡ παιδικὴ ἡλικία ἐνός ξεχωριστοῦ δημιουργοῦ, σελ. 85.

31. Δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ σύμπτωση τὸ γεγονός πῶς ὁ ἄλλος «σπουδαγμένος» ρεμπέτης, ὁ Ἀπόστολος Καλδάρας –τέλειωσε τὸ γυμνάσιο καὶ φιλοδοξοῦσε νὰ γίνει γεωπόνος– γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε ἐπίσης στὰ Τρίκαλα.

τραγουδιού και μάλιστα σε κάποιο βαθμό τον διαμορφώνει. Μέσα στο 1946 ηχογραφεί το εξωτικό περιεχόμενο τραγούδι του *Αραπίνες* σε δύο εκτελέσεις. Η μία –και μάλλον πρώτη χρονικά– είναι με τον Φώτη Πολυμέρη και η άλλη με τη ρεμπέτισσα Ίωάννα Γεωργακοπούλου. Αυτή η πρώτη συνεργασία με τον Φώτη Πολυμέρη δεν γίνεται συμπτωματικά, παρά αποτελεί άφετηρία για μία σταθερότερη επαφή με τον χώρο του ελαφρού τραγουδιού. Τά επόμενα χρόνια τραγούδια του Τσιτσάνη έρμηνεύουν πολλοί από τους καλλιτέχνες που αντιπροσώπευαν έναν ευρωπαϊκό προσανατολισμό στο ελληνικό τραγούδι: Η Δανάη, τό Ντούο Χάρμα (Τόλης και Λίτσα Χαρμαντά), η Σοφία Βέμπο, ο Τώνης Μαρούδας, η Έλσα Λάμπο είναι μερικοί απ' αυτούς. Τό αποκορύφωμα αυτής της εισχώρησης του στην αλλότρια περιοχή πραγματοποιείται τή χρονιά του 1950, όποτε και συνεργάζεται μουσικά με τή συνθετική τριάδα Σουγιούλ - Σακελλάριος - Γιαννακόπουλος στά τραγούδια *Τό κορίτσι θέλει θάλασσα* (Τραμπαρίφας) και *Κάποια μέρα* (Θά γυρίσει κι ο τροχός). Τήν ίδια χρονιά συνεργάζεται με τους Τραϊφόρο - Γιαννακόπουλο - Ριτσιάδη στην ήχογράφηση του τραγουδιού *Η Ταμπακιέρα*, συμβάλλοντας έτσι στην καθιέρωση του άρχοντορεμπέτικου.

Ό Τσιτσάνης και η άριστερά.

Τό τρίτο κοινωνικό δεδομένο πού έλαβε ύπόψη του ό Τσιτσάνης ήταν τό μεγάλο κίνημα πού τροφοδοτείτο από τά όράματα του ΕΑΜ. Στά Τρίκαλα, όπως και σ' όλη τή Θεσσαλία, τό αντίρτικο δημιούργησε στά χρόνια της Κατοχής ισχυρούς δεσμούς με τήν τοπική κοινωνία και η γενιά του Τσιτσάνη βρέθηκε στην πρώτη γραμμή της αντιστασιακής στρατεύσης.³⁴ Η όποια συμμετοχή όμως του ίδιου στον άπελευθερωτικό άγώνα δεν είναι άποσαφηνισμένη. Δεν γνωρίζουμε αν εντάχθηκε κάποια στιγμή στο ΕΑΜ. Αυτή, η όχι διανγής σχέση, όφείλεται εν μέρει στην άπαξιωτική στάση της όρθόδοξης ήγεσίας της Άριστερας άπέναντι στο ρεμπέτικο τραγούδι, με τό όποιο είχε τόσο στενά συνδεθεί ό Τσιτσάνης.

Γνωρίζουμε ότι έπισημως η άριστερά θεωρούσε, ακόμα και πολλά χρόνια μετά τον εμφύλιο, τό μπουζούκι ως σύμβολο της παρακμής. Ό ίδιος ό Θεοδωράκης – «ταπεινός μαθητής του Τσιτσάνη», σύμφωνα με δικό του άutoχαρακτηρισμό– στά τέλη της δεκαετίας του '50, όταν και πρωτοχρησιμοποίησε λαϊκά όργανα στις όρχήστρες του, δέχθηκε όξύτατη κριτική από τά στελέχη της άριστερας.³⁵ Από τήν άλλη ό Τσιτσάνης δεν πρέπει νά είχε ξεκάθαρη ιδεολογική και πολιτική στάση, αν και διατηρούσε επαφή στο διάστημα πού είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη με τήν πατρίδα του, πού κατά κανόνα από τό '43 και έπειτα άνήκε στην άπελευθερωμένη απ' τους αντίρτες Ελλάδα.³⁶ Πιθανότατα κράτησε σχετικά έπιφυλακτική στάση ακόμα κι όταν ό ένθουσιασμός γύρω του κορυφωνόταν.

Είναι γνωστό ότι τήν εποχή αυτή έγραψε κάποια τραγούδια έπαναστατικού περιεχομένου³⁷ κι αυτό εξηγείται εύκολα ως προσπάθεια νά διατηρήσει τήν επαφή του με τά ριζοσπαστικότερα κοινωνικά στρώματα, σε μία χρονική στιγμή δέ πού κανείς δεν μπορούσε νά

32. Βλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ό Βασίλης Τσιτσάνης και τά πρώτα τραγούδια του*, σελ. 11.

33. Τό σπάσιμο των στεγανών και η προσέγγιση του ελαφρού τραγουδιού δεν είναι χωρίς προηγούμενο. Ήδη τον Όκτώβρη του 1936 κυκλοφορεί ό δίσκος της Odeon με αριθμό G.A.1990 και αναφέρει ως συνθέτη τον Τσιτσάνη –ίσως είναι ό πρώτος στον όποιο παρουσιάζεται σάν συνθέτης– και ως τραγουδίστρια τήν Έλβιρα Κάκκη. Η Έλβιρα Κάκκη πού τραγουδά σ' αυτό τό δίσκο τό ξειμπέκικο *Πικρός είναι ό πόνος μου* και τό καλαματιανό *Μαντίλι χρυσοκεντημένο* ήταν μία Ίσπανίδα ύψίφωνος της όπερας πού τό πραγματικό της όνομα ήταν Elvira de Hildango. Η τραγουδίστρια αυτή διατέλεσε καθηγήτρια στο Όδείο της Άθήνας από τό 1934 ως τό 1946 και είχε διδάξει τραγούδι στην Μαρία Κάλλας. Βλ. Διονύσης Μανιάτης, *Βασίλης Τσιτσάνης, ό άτελείωτος*, σελ. 155.

34. Ειδικά μετά τήν παράδοση της ιταλικής μεραρχίας Πινερόλο και του συντάγματος ιππικού Άόστα, πού στρατοπέδευαν σε πόλεις της Θεσσαλίας –με πρωτόκολλο πού ύπογράφηκε στις 13 Σεπτέμβρη 1943 από τό Σαράφη και τον Άρη για τον ΕΛΑΣ, τον Ραυτόπουλο για τον ΕΔΕΣ, τον Κρίς Γούντχάουζ για τους Βρετανούς και τον Ίταλό διοικητή Ίνφάντε– τεράστιες ποσότητες σύγχρονου πολεμικού ύλικού, αλλά και άποθηκευμένων από τους Ίταλούς τροφίμων, πέρασαν στα χέρια των άναρτών. Στά Τρίκαλα, πού ήταν η έδρα της μεραρχίας, πριν ακόμα ύπογραφεί η παράδοση, καμiónια με αντίρτες παρήλασαν στους κεντρικούς δρόμους προκαλώντας παραλήρημα. Μέσα σε ένα κλίμα λαϊκού ένθουσιασμού μεγάλος αριθμός νέων άναρτών έξοπλίστηκε και συγκρότησε καινούριους σχηματισμούς του ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία –όπως η 16η μεραρχία πού συγκροτήθηκε στο Άψε σήσε από τρεις χιλιάδες Βοιωτές. Βλ. σχετικά τό βιβλίο του Άνδρέα Κέδρου, *Η ελληνική αντίσταση 1940-44*, εκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1983, και ειδικά τό κεφάλαιο *Η μεραρχία Πινερόλο και τό αντίρτικο*, σελ. 58-66.

35. Η πρώτη δημόσια εκτέλεση των τραγουδιών του *Επιτάφιο* τό 1960, επέσυρε «έντονους διαπληκτισμούς», ακριβώς για τήν λαϊκότροπη ένορχήστρωση του Θεοδωράκη. Ό Βασίλης Άρκαδινός, εκπροσωπώντας έπισημως τό κόμμα από τό δήμα της Άγλης, άσκησε κάποια πολεμική στην λαϊκή κουλτούρα με άφορμή τήν παρουσίαση αυτή. Βλ. τό έπίμετρο του Στάθη Δαμιανάκου στον συλλογικό τόμο *ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, εκδ. Πλέθρον, Άθήνα 1996, σελ. 312. «Δέν πρέπει, ώστόσο, νά παραβλέψουμε ότι τόσο στο *Ριζοσπάστη*, όσο και άργότερα στην *Έπιθεώρηση Τέχνης*, βρίσκουν χώρο έκφρασης έξίσου οι πολέμοι και οι ύποστηρικτές του ρεμπέτικου». Στον ίδιο συλλογικό τόμο βρίσκεται και τό κείμενο της Έλένης Άνδριάκανας, *Η διαμάχη για τό ρεμπέτικο: η ελληνικότητα ως ίσοροπία Λόγου-Πάθους*, στο όποιο άνιχνεύονται οι βασικές προκείμενες της εν λόγω διαμάχης.

φантаστεί την έκβαση της ιστορίας. Μετά τὰ Δεκεμβριανά, πού ἡ έκβαση ἄρχισε νά διαφαίνεται, τὰ τραγούδια αὐτά ἔχασαν ὀριστικά κάθε ἐλπίδα γιά ἐκδοση. Ὁ δημιουργός τους στράφηκε σέ ἠπιότερους προσανατολισμούς τῆς θεματολογίας του, διασώζοντας μ' αὐτό τόν τρόπο καί τήν ποιότητα τῆς τέχνης του, μιά καί εἶναι φανερό πῶς ὁ ἐπικός τόνος τοῦ ἐμβατήριου δέν τοῦ ταίριαζε ιδιαίτερα.

Ἡ ἀλληγορία.

Ἡ θεματολογία τῶν τραγουδιῶν τοῦ Τσιτσάνη προπολεμικά εἶναι ἀνάλαφρη. Στή συντριπτική τους πλειοψηφία τὰ τραγούδια αὐτά εἶναι ἐρωτικοῦ περιεχομένου καί οἱ μικρές κοινωνικές ἀναφορές, ὅπου ὑπάρχουν, λειτουργοῦν ἀπλά ὡς περιορισμοί γιά τήν ἀπόκτηση τῆς ποθητῆς γυναίκας. Τά τρομερά γεγονότα πού μεσολάβησαν δέν ἦταν δυνατό νά μὴν ἐπιδράσουν στόν τρόπο δημιουργίας του. Ἦταν εἰκοσιπέντε χρόνων τό 1940 πού ξέσπασε ὁ πόλεμος καί ὁ ρομαντισμός τῆς νιότης κυριαρχοῦσε στήν εἰκόνα πού εἶχε φτιάξει γιά τόν κόσμο γύρω του. Ἡ Κατοχή καί ὁ Ἐμφύλιος, πού τό 1946 ἐξελισσόταν πλέον σέ ἀνοιχτή πολεμική σύγκρουση, τόν ἀνάγκαζαν σέ μιά ἐπώδυνη ὠρίμανση, ἀνάλογη μ' αὐτήν ὀλόκληρης τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας.

Ὁ Τσιτσάνης, ὅμως, προσποιήθηκε ὅτι καί μετά τόν πόλεμο συνέχισε νά στιχογραφεῖ στό ἴδιο μοτίβο. Ἀπό τήν πλευρά τῆς μορφῆς, πράγματι, οἱ στίχοι τοῦ παραμένουν ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἐρωτικοί καί ἄρα ἐντός τῶν ὁρίων τῆς νόμιμης καλλιτεχνικῆς ἐκφρασης γιά τήν ἐπικίνδυνη αὐτή περίοδο. Ἀλλά μιά σιωπηρῆ ἐπικοινωνία μέ τό ἀκροατήριό του τόν ὀδηγεῖ σταδιακά στήν ἐκφραση τοῦ ἐπίκαιρου κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ κάτω ἀπό στίχους πού ἀναφέρονται σέ χαμένους ἐρωτες. Καθιερώνει ἔτσι, ἀπό αὐτήν κιόλας τῆ χρονιά, ἕναν ἀλληγορικό³⁸ τρόπο γραφῆς πού θέτει νέα ἐπιπεδα ἀναφορᾶς στό λαϊκό τραγούδι.

Τόν ἀλληγορικό αὐτόν τρόπο τόν διακρίνουμε σαφῶς στά μεταγενέστερα τραγούδια του: *Τό ρημαγμένο σπίτι* (Νοέμ. 1947), *Γλέντα μὴν ἀργοπορεῖς* (1947 - 48), *Ὡς πότε πιά τέτοια ζωὴ* (1947), *Κάνε ὑπομονή* (1948), *Γιά μιά κόρη ξελογιάστρα* (ἀρχές τοῦ 1948), *Συννεφιασμένη Κυριακή* (1948), *Τό γράμμα* (Δεκ. 1948), *Κατηγορῶ τήν κοινωνία* (1949), *Τό ὄνειρο τῆς ἀδελφῆς* (Νοεμ. 1950), *Ὁ οὐρανός ἔχει μαυρίσει* (Ὀκτ. 1951), *Μαῦρα τὰ βλέπω κι ἄραχνα* (1952), κ.α. Ἦδη μέσα στό 1946 διαφαίνονται τὰ πρῶτα ψήγματα ἀλληγορικῆς γραφῆς στά *Ζητιάνος τῆς ἀγάπης* καί *Μάγισσα τῆς Βαγδάτης*. Τόν ἐπόμενο χρόνο (1947) ἐκδίδεται τό τραγούδι τοῦ Μπάμπη Μπακάλη *Κάποια μάννα ἀναστενάξει*, πού γνώρισε τεράστια δημοτικότητα καί δημιούργησε μεγάλα προβλήματα στό δημιουργό του. Ἐπίσης, τό 1947, κυκλοφορεῖ ὁ πρῶτος δίσκος τῆς Σωτηρίας Μπέλλου καί συγκεκριμένα τό *Καλέ μου τό παιδί* τοῦ Β. Τσιτσάνη. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τό γεγο-

νός ὅτι τό τραγούδι αὐτό ἀπαγορεύτηκε ἀπ' τή λογοκρισία, ἐνῶ οἱ στίχοι του δέν πρόσφεραν καμία δυνατότητα δευτέρας ἀνάγνωσης³⁹ - καί αὐτό φυσικά φανερώνει τόν πανικό πού δημιούργησε στούς λογοκριτές τό ἀνεξέλεγκτο τοῦ ἀλληγορικοῦ λόγου.

Ποιοί ὅμως εἶναι οἱ ὅροι δυνατότητας μιᾶς τέτοιας ἐπικοινωνίας; Δηλαδή, πῶς ξαφνικά(;) ὁ δημιουργός

36. Πρέπει μάλιστα νά βρεθῆκε τό 1943 στήν ἀναρτοκρατούμενη Πύλη Τριχάλων, παίζοντας γιά κάποιο διάστημα δημοτικά τραγούδια μέ κάποια κομπανία, Βλ. Σῶτος Ἀλεξίου *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ παιδική ἡλικία ἐνός ξεχωριστοῦ δημιουργοῦ*, σελ. 102.

37. Γνωρίζουμε τήν ὑπαρξή τουλάχιστον δυό τέτοιων τραγουδιῶν. Ὁ Ἡλίας Πετρόπουλος στά *Μικρά ρεμπέτικα*, ἐκδ. Κέδρος, σελ. 74, καί στά *Ρεμπέτικα τραγούδια* (σελ. 215) τῶν ἴδιων ἐκδόσεων ἀναφέρει τούς στίχους τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ὕμνου *Αἰῶνες πέρασαν... ἡ Πέρασαν, ἔφυγαν οἱ χρόνοι τῆς σαπίλας*:

*Αἰῶνες πέρασαν μέ νεκρικά σκοτάδια,
φτάνει σταθεῖτε, δειλοί,
ὁ λαός νά χαρεῖ τήν αὐγούλα τῆ χρυσή
π' ἀνατέλει σ' ὅλους λεύτερη ζωή.*

*Σκλάβοι, δεσμῶτες, ἀδέρφια,
σκελετωμένα κορμιά
ζωή καινούρια, τραγούδια, χαρά,
δώσατε σεῖς λευτεριά.*

*Πέρασαν, ἔφυγαν οἱ χρόνοι τῆς σαπίλας,
στραγγαλισταί τοῦ λαοῦ,
καταφρόνια καί σκλαδιά,
μαστιγώματα, κελιά,
ξερονήσια τοῦ διαβόλου Μεταξά.*

*Σίδερα σπάστε κι ἀφήστε
τό αἷμα νά ξεχυθεῖ,
λεύτερα τώρα ἄς τρέχει στή γη
κι ὅλους μας ἄς ὀδηγεῖ.*

Ὁ Πετρόπουλος ἀναφέρει ὅτι τό τραγούδι αὐτό «ἦταν πασίγνωστο στή Θεσσαλονίκη». Ὁ Νέαρχος Γεωργιάδης πού τό μεταφέρει αὐτοῦσι στό βιβλίο του *Ρεμπέτικο καί πολιτική*, ἐκδ. Σύγχρονη Ἐποχή, σελ. 164-165, σωστά παρατηρεῖ ὅτι στούς στίχους αὐτούς κατοπτρίζεται ἡ φρασσιολογία καί τά σλόγκαν τῆς Ἀριστερᾶς («στραγγαλισμός τῶν λαϊκῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν» κ.λ.π.). Τό δεύτερο τραγούδι μέ ἐπαναστατικό χαρακτήρα εἶναι ἕνας ὕμνος τοῦ ΕΑΜ. Εἶχε τίτλο *Ζήτω τό ΕΑΜ, ὁ ΕΛΑΣ*:

*Χρόνια τώρα πάνω στά βουνά
τῆς Ἑλλάδος τά γερά παιδιά
- τό ντουφέκι πάντα συντροφιά -
πολεμοῦν γιά τήν ἐλευθεριά.*

Ζήτω τό ΕΑΜ, ὁ ΕΛΑΣ,

τῆς ΕΠΟΝ ὁ κάθε ἥρωας.

Δόξα καί τιμὴ στούς τρεῖς εἰσᾶς...

Βλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ὁ Βασίλης Τσιτσάνης καί τὰ πρῶτα τραγούδια του*, σελ. 83-84.

βρήκε τόν κώδικα τόν όποιο γνώριζαν και οι άκροατές και άποκαταστάθηκε ή έπαφή σ' αυτόν τόν κρυφό διάυλο; Πρόκειται για μία έπινόηση του πρώτου ή μήπως για έναν ρητορικό τρόπο που έπέβαλλαν οι δεύτεροι; Προφανώς ή άπάντηση βρίσκεται στη *διαλεκτική σχέση* έντός της όποιας σχηματοποιούνται και κατανέμονται οι ρόλοι *δημιουργός-κοινό*. Μεταξύ της ευαισθησίας του καλλιτέχνη και του αισθητηρίου που αναπτύσσουν οι άνθρωποι μέσα από τά πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα της έκάστοτε ιστορικής περιόδου κινείται κάποιο άόρατο έκκρεμές και με τή μεσολάβηση του πραγματοποιείται μία δυναμική άλληλεπίδραση.

Τό προπολεμικό πολιτικό σκηνικό διακρίνεται από μία σαφήνεια σέ σχέση με αυτό που διαμορφώθηκε στα τελευταία χρόνια της Κατοχής και τήν άπελευθέρωση. Σέ έτούτη τήν περίοδο, μέσα από τούς λεπτούς ή χοντροκομμένους πολιτικούς χειρισμούς της «έξορσης» κυβέρνησης του Καϊρου και του Γεωργίου Παπανδρέου (κυρίως αυτού), της συνεργαζόμενης με τούς ναζί κυβέρνησης της Αθήνας, της «κυβέρνησης του βουνού» (ΠΕΕΑ), του ΕΑΜ, του ΕΔΕΣ του βασιλιά, του ΚΚΕ, των ιταλικών, γερμανικών ή βουλγάρικων κατά τόπους διοικήσεων, οι άπλοι άνθρωποι έμαθαν να κατανοούν τά πραγματικά νοήματα πίσω από τίς παραπλανητικές φράσεις.

Όταν, για παράδειγμα, ή κυβέρνηση Τσολάκογλου άπαγόρευε τή μαύρη αγορά και καταδίκαζε με βαριές ποινές⁴⁰ και πρόστιμα τούς φτωχοδιάβολους μικρομαυραγορίτες, οι Αθηναίοι καταλάβαιναν ότι τή νομιμοποιούσε για τούς μεγαλέμπορους που συνεργάζονταν άνοιχτά με τό κατοχικό κράτος. Όταν οι Άγγλοι διακήρυσσαν ότι δέν εμπλέκονται στα έλληνικά πολιτικά πράγματα και επιδιώκουν τήν όσο τό δυνατόν ευρύτερη ανάπτυξη του άντιστασιακού κινήματος, όλοι καταλάβαιναν ότι πραγματική τούς επιδίωξη είναι να συμπίεσουν τό ΕΑΜ και να δημιουργήσουν ισχυρούς άντισταθμιστικούς πόλους, όπως ο ΕΔΕΣ και ή ΕΚΚΑ. Άναμφισβήτητα, τέλος, οι συμφωνίες του Λιβάνου και της Καζέρτας υπήρξαν τό άποκορύφωμα του διπλωματικού χειρισμού. Οι διαπραγματεύσεις και οι εκτιμήσεις που πραγματοποιήθηκαν εκατέρωθεν παρακολούθηθηκαν —εκ των ύστερων, αλλά σέ μικρή χρονική απόσταση— από ανθρώπους «του λαού» που υπό άλλες συνθήκες θά άδιαφορούσαν. Τά άποτελέσματα των συμφωνιών αυτών δίδαξαν με τραγικό τρόπο στους τελευταίους τή σημασία και τήν κρισιμότητα του πολιτικού έλιγμού.

Κοντολογίς, τό άκροατήριο στό όποιο άπευθύνθηκε ο Τσιτσάνης ήταν εκπαιδευμένο να ψάχνει στίς διαστρωματώσεις του λόγου. Τά άντανακλαστικά του είχαν διαμορφωθεί έτσι ώστε να νιώθει άβολα με τό προφανές.⁴¹ Ο Τσιτσάνης, με τίς ευαίσθητες κεραιές του, άντιλήφθηκε αυτή τή ροπή των ύποψήφιων άκροατών του προς τόν λόγο με τό προφυλαγμένο περιεχόμενο και ένω στα τραγούδια του '46 κάνει έλά-

χιστη —ως και μηδαμινή— χρήση του, από τήν έπόμενη χρονιά ο λόγος του γίνεται συνειδητά⁴² όλο και περισσότερο άλληγορικός.

Ένα έκδρομικό τραγουδάκι των Δεκεμβριανών.

Άπό τά πρώτα τραγούδια που ήχογραφήθηκαν τό '46 ήταν τό *Βάρκα γιαλό και μάλιστα* σέ δυό έκτελέσεις με μικρή χρονική διαφορά. Τό *Βάρκα γιαλό* με τό πρώτο κίβλας άκουσμα —άν μπορούμε να προσποιηθούμε ότι υπάρχει πρώτη άκρόαση για ένα τόσο γνωστό, αλλά και τόσο παράξενο και άφελές, τραγουδάκι— μάς μεταφέρει έξω από τήν περιοχή του ρεμπέτικου. Η μελωδία του είναι τόσο άκαμπτα προσκολλημένη στη ματζόρε κλίμακα που δέν μοιάζει να κατά-

38. Μιλάμε για άλληγορία κι όχι για μεταφορά διότι περι αυτής πρόκειται. Η μεταφορά άπαιτεί ένα κυριολεκτικό έδαφος για να βλαστήσει, ένω μετατρέπεται σέ άλληγορία ή σέ αίνιγμα όταν κάθε στοιχείο στη γλωσσική μονάδα (φράση, πρόταση κ.λ.π.) διεκδικεί τό μεταφορικό καθεστώς. Η άλληγορία, κατά τό Βάλτερ Μπένγιαμιν είναι αυτή που διαθέτει τήν άπαραίτητη ισχύ ώστε να προκαλεί τίς λεγόμενες *διαλεκτικές εικόνες*, τίς αναπαραστάσεις δηλαδή εκείνες που πετυχαίνουν τή στιγμιαία και φευγαλέα πίσωση τους από τόν άναγνώστη-άκροατή. Στη συστηματοποίηση του Μπένγιαμιν ή σύλληψη των διαλεκτικών εικόνων είναι ισχυρός μηχανισμός συνειδησιακής άφύπνισης και όξυνσης της γνώσης.

39. Τό παιδί που είχες φίλο
τώρα τό κατηγορείς
πες μας τί σου έχει κάνει
και δέ θέλεις να τό δεις — καλέ μου τό παιδί.

Άδικα μήν τό παιδεύεις
βρε γυναίκα πονηρή
και τό ρίχνεις όπου λάχει
τό μελά του για να βρει — γυναίκα πονηρή.

Ό,τι και να σου χει κάνει
χει μία καρδιά χρυσή
γύρνα πάλι σαν και πρώτα
και άγάπατο και σύ — καλέ μου τό παιδί.

Δίσκος His Master's Voice, αρ. Α.Ο. 2774. Ηχογραφήθηκε τό Δεκέμβρη του 1947. Τό τραγούδι της β' πλευράς "Όταν πίνεις στην ταβέρνα γνώρισε σαφώς μεγαλύτερη έπιτυχία.

40. Μέσα στό 1942 μία σειρά νομοθετικά διατάγματα κλιμάκωσαν τήν κυβερνητική άντεπίθεση στίς εκτός έλέγχου άνταλλακτικές δοσοληψίες. Στα μεγάλα χρηματικά πρόστιμα προστέθηκε ο εκποτισμός και έν τέλει ή ποινή του θανάτου. Βλ. Γ. Μαργαρίτη, *Άπό τήν ήττα στην εξέγερση*, σελ. 149.

41. Σάν παράδειγμα αυτής της συμπεριφοράς: Στην Αθήνα του 1942 οι έπιγραφές των καταστημάτων ουδέμία κατά κανόνα σχέση είχαν με τό τί πραγματικά έμπορεύονταν. Τό φυσιολογικό επακόλουθο ήταν να αναζητά

γεται απ' τήν περιοχή του Αιγαίου. Η αυστηρή πρόσδεση στις δυτικές κλίμακες (καθαρές ματζόρε – μινόρε), χωρίς τα χαρακτηριστικά ποικίλματα των «δρόμων» (makam) που συνηθίζονται στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, προδίδει κατά κανόνα ευρωπαϊκή ή και αμερικάνικη προέλευση της μελωδικής γραμμής, ιδιαίτερα όταν αυτή βασίζεται στην πολυφωνία όπως εδώ. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα 'Ο μπουφετζής του Γιώργου Μπάτη για το όποιο ο Σπύρος Παπαϊωάννου⁴³ έδειξε την αμερικανική καταγωγή της μελωδίας του.

Τό ελληνικό ακροατήριο είχε τη δυνατότητα να οικειοποιείται αυτές τις φόρμες που έρχονταν από τόσο μακριά με την άρωγή της έπτανησιακής μουσικής κουλτούρας, που ήταν εύρυστα διαδεδομένη στα αστικά κέντρα⁴⁴ – αρκεί να αναλογιστούμε πόσα χρωστά ή λεγόμενη αθηναϊκή καντάδα στο έπτανησιακό μέλος. Πολλές φορές μάλιστα στις μελωδίες ρεμπέτικων τραγουδιών, και συνήθως στα μελωδικά ρεφραίν, αναγνωρίζουμε την πολυφωνική-χρωδιακή φόρμα των Ίονων Νήσων.

Ο Ταισάνης ήταν βαθιά επηρεασμένος από την ιταλική μουσική. Άς μὴν ξεχνάμε ότι στα Τρίκαλα υπήρξε μαθητής βιολιού στο σχολείο και στο ωδείο της πόλης με δάσκαλο κάποιον Ιταλό μαέστρο ονόματι Ραφαήλ Γιόσσα, αποκομίζοντας επαινούς και διακρίσεις για την πρόοδο και τις επιδόσεις του στην κλασική μουσική. Εξάλλου δὲν θά 'ταν υπερβολικό να υποστηριχτεί ότι η απρόσμενη επιτυχία των μελωδιών που συνέθετε οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον εμπλουτισμό του προπολεμικού ρεμπέτικου με τέτοια στοιχεία δυτικής προέλευσης. Η δυτική επιρροή φαίνεται καθαρά και στα άλλα δυό, κανταδόρικου ύφους, τραγούδια που ηχογράφησε τό '46, τό Βράσε τή ρούμπα τά σουίγ και τό Αν θά σ' αφήσει τί θά κάνεις.

Με βάση τα παραπάνω, δὲν αποκλείεται τό Βάρκα γιαλό, που σημειωτέον και στις δυό εκτελέσεις του '46 τραγουδιέται πρώτο-σεκόντο, να χρησιμοποιεί κάποια έπτανησιακή μελωδία όπως ισχυρίζεται ο Ντ. Χριστιανόπουλος,⁴⁵ ή κάποια προσκοπική. Πιθανό είναι, επίσης η αρχική μελωδία, όποιας καταγωγής και να 'ναι, να έχει υποστεί μερική τροποποίηση από τον Ταισάνη.

Τό τραγούδι αυτό όμως συνδέεται απρόσμενα με την περίοδο της αγγλοκρατίας και συγκεκριμένα με τα Δεκεμβριανά του '44. Στο χρονικό διάστημα των 33 ημερών που κράτησε η υπεράσπιση της Αθήνας από τον ΕΛΑΣ απέναντι στους Έγγλέζους χιλιάδες αιχμάλωτοι Έλασίτες, αλλά και άμαχοι, συγκεντρώθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Αττική και στη συνέχεια στάλθηκαν όμηροι στην Έλ Ντάμπα της Αιγύπτου, προκειμένου να αποδυναμωθεί η παρουσία της Άριστερās στην πρωτεύουσα, ώσπου αποκατασταθεί η πολιτική τάξη που θά προωθούσε τα συμφέροντα του άγγλικού παράγοντα. Η μαζική αυτή όμηρία κράτησε

ως την ύπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, τό Φλεβάρη του '45.

Ο γνωστός ήθοποιός Μίμης Φωτόπουλος υπήρξε ένας από τους χιλιάδες όμηρους της Έλ Ντάμπα και ίσως ο μοναδικός που έγγραψε τό χρονικό της αιχμαλωσίας του. Στο βιβλίο του με τίτλο Έλ Ντάμπα διηγείται πώς οι αιχμάλωτοι έσπαζαν τά νεύρα των Έγγλέζων δεσμοτών τους, τραγουδώντας άσταμάτητα μέσα από τις περιφραγμένες ομάδες των σκηνών στην άφρικανική έρημο. Ανάμεσα στα γνωστά ή αυτοσχέδια επαναστατικά τραγούδια που άκούγονταν από τά

κανείς ντομάτες (στη μαύρη αγορά) στο Φαρμακείο, μὴν μπαίνοντας καν στον κόπο να επισκεφτεί τό, μονίμως άδειο, μανάβιο.

42. Ο Ταισάνης είχε πλήρη συνείδηση του γεγονότος. Γνώριζε δηλαδή ότι τό σχήμα που χρησιμοποιούσε ήταν η άλληγορία: «...Πολλά τραγούδια έγραψα στην περίοδο του έμφυλου πολέμου, στα όποια έβαζα άλληγορικά λόγια από τό φόβο της λογοκρισίας...», βλ. Κ. Χατζηδουλής, Βασίλης Ταισάνης, ή ζωή μου, τό έργο μου, σελ. 142. Και άλλου: «Ήταν δύσκολο εκείνες τις μέρες να γράψεις αυτό που θέλεις. Ήταν η λογοκρισία, που δὲν έδινε εύκολα άδεια για να γραμμοφωνήσεις τραγούδια που κατά τη γνώμη τους είχαν ύποπτους στίχους και έβλεπαν κάποια πολιτική σκοπιμότητα. Δὲν μπορώ να ξερω με τί σκεπτικό αποφάσιζαν, πάντως τραγούδι που θά είχε έστω και μιά λέξη γύρω από τά όσα συνέβαιναν εκείνη την εποχή ήταν από χέρι κομμένο. Τότε, τό '49, έγγραφα τους στίχους του Μὴν άπελπίζεσαι με άλληγορικά λόγια άκριβώς για να φύγω από τη λογοκρισία». Βλ. Μύθος ρεμπέτικος: Βασίλης Ταισάνης, εκδ. Τεγόπουλος-Μανιατάς, Αθήνα 1997, σελ. 35. (Τό Μὴν άπελπίζεσαι δὲν είναι του '49 αλλά του '48. Τό λάθος αυτό δὲν θά πρέπει να μās κάνει εντύπωση. Ούτε ο ίδιος ο Ταισάνης, ως τό θάνατό του, ούτε φυσικά κανείς άλλος, δὲν είχε πλήρη εικόνα του έργου του. Μιά τέτοια εικόνα αποκτήθηκε με τη δημοσίευση, τό 1994, των «Καταλόγων Μανιάτη». Δὲν έχουμε δημοσιευμένους τέτοιους δισκογραφικούς καταλόγους για κανέναν άλλον ρεμπέτη.)

43. Βλ. τό άρθρο του με τίτλο Ένα σχόλιο για τό «Μπουφετζή» του Μπάτη στο περιοδικό Ντέφι, τευχ. 6, Μάης 1983. Τήν υπόδειξη μεταφέρει και συσχετίζει με άλλες πληροφορίες ο Ηλίας Βολιώτης-Καπετανάκης στο Άδέσποτες μελωδίες, σελ. 293-294.

44. Μάρτυρας αυτής της διάδοσης –έκτός των άλλων– και η ένθερμη υποδοχή της φιγούρας του σιόρ Διονύσιου στο πάνθεον των φυσιογνωμιών που σκιαγράφησε (κυριολεκτικά!) τό θέατρο σκιών στις αρχές του εικοστού αιώνα. Για την καινοτομία του Πατρινού караγκιοζοπαίχτη Μίμαρου και τις αντιδράσεις του κοινού βλ. Θόδωρος Χατζηπανταζής, Η εισβολή του караγκιόζη στην Αθήνα του 1890, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1984, σελ. 53-60.

45. Βλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος, Ο Βασίλης Ταισάνης και τά πρώτα τραγούδια του, σελ. 89. Είναι όποσδήποτε αντικείμενο προς διερεύνηση τό κατά πόσο συγκλίνει σ' αυτή την άποψη και η ύπαρξη της έπωδου ζούμ-τριαλα-ριλαρό.

κλουδιά –όπως τά χαρακτηρίζει ο Φωτόπουλος– ήταν και τό *Βάρκα γιαλό* μέ άλλαγμένους στίχους:

Καί μᾶς πῆγαν στήν Ἐλ Ντάμπα
–*βάρκα γιαλό*,
καί μᾶς πῆγαν στήν Ἐλ Ντάμπα
ὄλο τό ταξίδι τσάμπα
–*βάρκα γιαλό*.

Καί μᾶς πῆγαν στήν Ἐλ Ντάμπα
καί μᾶς βάλανε μιά στάμπα
– *βάρκα γιαλό*.

«Ἡ “στάμπα” ἦτανε κάτι πουνκάμισα πού μᾶς εἶχανε δώσει καί πού στήν πλάτη εἶχανε ἓνα τρίγωνο ἀπό ἄλλο ὕφασμα. Ἦτανε τό σῆμα τῆς δικῆς μας ὀμηρίας. Ἔτσι ξεχωρίζαμε ἀπό τούς Γερμανούς, Ἰταλούς καί μαύρους...».⁴⁶

Ὁ Τσιτσάνης ἰσχυρίστηκε πὼς ἔγραψε τό *Βάρκα γιαλό* τό 1941.⁴⁷ Ἄν τόν ἐμπιστευτοῦμε ὀδηγοῦμαστε στό συμπέρασμα ὅτι εἶχε καταφέρει νά διαδώσει τά τραγούδια πού ἔγραψε στήν Κατοχή σέ τεράστια ἔκταση μόνο καί μόνο μέ τήν προφορική τους μετάδοση.⁴⁸ Τό γεγονός δέν εἶναι ἀπίθανο, ἴσα ἴσα γιά ἀρκετές κατοχικές του συνθέσεις ἔχουμε μαρτυρίες⁴⁹ γιά τήν εὐρεία, ἀπό στόμα σέ στόμα, διάδοση πρὶν τή φωνογράφησή τους. Δέν μποροῦμε ὅμως νά ἀφεθοῦμε μέ ἐμπιστοσύνη στήν ἀκρίβεια τῶν λεγομένων του διότι, ἀφενός ἡ συνέντευξη πού ἀποτελεῖ τό κεντρικό κείμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Χατζηδουλιῆ δόθηκε τρεῖς-τέσσερις δεκαετίες ἀργότερα καί ἀφετέρου πρέπει νά θεωροῦμε δεδομένο ὅτι ὁ Τσιτσάνης δέν ἦταν ἀπόλυτα εἰλικρινής καί συχνά αὐθαιρετοῦσε ὡς πρὸς τό παρελθόν κατὰ τό συμφέρον του.⁵⁰

Ἡ μάχη τῆς Ἀθήνας ἦταν ἄνιση. Οἱ Βρετανοί διέθεταν τεθωρακισμένα, ἀεροπορία, ἀλεξιπτωτιστές, πυροβόλα καί βαριά ὀπλισμένες μονάδες, ἀνάμεσα τους καί τήν, ἀποκαθαρμένη ἀπό κάθε δημοκρατικό στοιχεῖο, ἑλληνική ὀρεινή ταξιαρχία. Ὁ ΕΛΑΣ, πού δέν ἐστρεψε ὀλομέτωπα τούς ἐμπειροπόλεμους σχηματισμούς του στή διεκδίκηση τῆς πρωτεύουσας, ἀφοῦ ἡ ἠγεσία του δέν μποροῦσε νά φανταστεῖ τήν ἀνάληψη μιᾶς τόσο αἱματηρῆς καί λυσσασμένης ἐπέμβασης τοῦ Τσώρτσιλ γιά χάρη τοῦ βασιλιᾶ καί τῆς ἀκροδεξιᾶς, πού σέ πολλές περιπτώσεις ἀποδεδειγμένα συνεργάστηκε μέ τούς ναζί, ἔλαβε τή νύχτα τῆς 4ης μέ 5η Γενάρη τοῦ 1945 τήν διαταγή τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς νά ἐκκενώσει τήν Ἀθήνα. Οἱ Ἄγγλοι ἦταν ἀποφασισμένοι νά τσακίσουν ἐξ ὀλοκλήρου τό δημοκρατικό κίνημα πού ξεπήδησε στά ἀπελευθερωμένα ἀπ' τούς ἀντάρτες βουνά, ἔχοντας σιγουρέψει τήν ἀδιαφορία τοῦ Στάλιν γιά τό «ἑλληνικό ζήτημα» καί τή δέσμευση του νά ἀπέχει ἀπό τά γεγονότα, μέσα ἀπό, ἄγνωστες στήν ἠγεσία τοῦ ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, διπλωματικές διαπραγματεύσεις.⁵¹ Ἡ ἔξοδος τῶν ἠττημένων μαχητῶν καί γυναικόπαιδων ἀπ' τό λεκανοπέδιο, κάτω ἀπ' τά πυρά τῆς βρετανικῆς ἀεροπορίας –πού κατὰ τήν ὑπο-

χώρηση τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ λίγες βδομάδες πρὶν δέν εἶχε ρίξει οὔτε μιά σφαῖρα– εἶναι ἡ τραγικότερη σκηνή αὐτοῦ τοῦ δράματος.

Στά θήματα τῆς ὑποχώρησης ἐκείνου τοῦ κόσμου ἀπό τήν πόλη πού ὁ ἴδιος ἀπελευθέρωσε μέ τόσες θυσίες, ἦρθε καί προσάρμοσε τίς ἀνάσες του ἓνα τραγούδακι αὐτοσχέδιο, πάνω στή μελωδία ἀπό κάποιον ἀμερικανικό «κάντρου» πού εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ προπολεμικά σάν προσκοπικός σκοπός:

Μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι,
νανούμ, νανούμ, νανούμ
μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι,

46. Βλ. Μίμης Φωτόπουλος, *Ἐλ Ντάμπα*, ἐκδ. Alvin Redman, Ἀθήνα 1964, σελ. 78-79. Τό μεταφέρει καί ὁ Νέερχος Γεωργιάδης στό *Ρεμπέτικο καί πολιτική*, σελ. 157.

47. Βλ. Κώστας Χατζηδουλιῆς, *Βασίλης Τσιτσάνης: ἡ ζωή μου, τό ἔργο μου*, σελ. 131 καί 20. Γιά νά ἴσαστε ἀκριβεῖς, τήν συγκεκριμένη χρονιά γιά τή σύνθεση τοῦ τραγουδιοῦ ἀναφέρει μόνο ὁ Χατζηδουλιῆς, ἐνῶ ὁ Τσιτσάνης ἀπλά τό κατατάσσει στίς κατοχικές συνθέσεις. Μποροῦμε ὅμως νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πληροφορία ἀντλήθηκε ἀπό τόν ἴδιο τό συνθέτη.

48. Ἡ προβολή τοῦ ἔργου του στά χρόνια αὐτά μέ ὀποιοδήποτε τρόπο καί μέσον, εἶναι γιά τόν Τσιτσάνη τό πρῶτο του μέλημα. Δέν εἶναι βεβαίως (ὅπως θά δοῦμε καί παρακάτω) ἀπόλυτα ἀληθῆς ἡ παρατήρηση πὼς ἀποκλειστικό μέσον διάδοσης τῶν τραγουδιῶν ἦταν ἡ προφορική τους μετάδοση.

49. Γιά πολλά ἀπ' αὐτά καταθέτει τήν προσωπική του μαρτυρία ὁ Ἡλίας Πετρόπουλος στά *Ρεμπέτικα τραγούδια*.

50. Στά χρόνια τοῦ '70 καί τοῦ '80, πού δίνονται οἱ περισσότερες συνεντεύξεις του, ὁ Τσιτσάνης συνήθιζε νά ἀραδιάζει ἱστορίες γιά τόν πόλεμο καί τήν Κατοχή, πού συχνά ἀποδεικνύονται πλαστές. Τέτοια εἶναι καί αὐτή πού ἀφορᾷ τή συγγραφή τοῦ *Συννεφιασμένη Κυριακή*: «...Ἡ μουσική βγήκε μέσα ἀπό τή “συννεφιά” τῆς Κατοχῆς, ἀπό τήν ἀπελπισία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, πού μᾶς ἀκολουθοῦσε σάν ἐφιάλτης καί μετά τήν Ἀπελευθέρωση γιά κάμποσα χρόνια. Τό ζοφερό κλίμα τῆς Κατοχῆς πού μοῦ εἶχε ἐμπνεύσει τούς στίχους τοῦ τραγουδιοῦ, μοῦ ἐνέπνευσε καί τή μουσική του...» (συνέντευξη στόν Γ. Πηλιχό, στά «Νέα», 2.6.1973). Ὁ Ἀλέκος Γκούβερης, πού διεκδίκησε δικαστικά καί κέρδισε τήν ἀναγνώριση τῆς πατρότητος τῶν στίχων τοῦ τραγουδιοῦ, ἀναφέρει ὅτι τό ἔγραψε μιά Κυριακή τοῦ 1947 πού ἡ Α.Ε. Λαρίσης ἔχασε σέ ποδοσφαιρικό ἀγώνα. Βλ. Τάσος Σχορέλης, *Ρεμπέτικη ἀνθολογία*, τόμος Δ', Ἀθήνα 1981, σελ. 20-21.

51. Μιά ἰδέα γιά τίς ἐπαφές αὐτές μπορεῖ νά πάρει κανεὶς ἀπό τό κείμενο τῆς Elisabeth Barker, *Ἡ Ἑλλάδα στό πλαίσιο τῶν ἀγγλοσοβιετικῶν σχέσεων 1941-1947*, πού περιλαμβάνεται στό πρακτικά τῆς ἀνοιχτῆς συζήτησης μέ τίτλο *Ἑλλάδα: Κατοχή-Ἀντίσταση-Ἐμφύλιος πόλεμος*, πού ἔγινε στήν Ἀγγλία τό Μάιο τοῦ 1978. Τά πρακτικά αὐτά δημοσιεύτηκαν τό 1982 ἀπό τίς ἐκδ. *Νέα Σύνορα / Λιβάνης*, μέ τίτλο *Ἀπό τήν Ἀντίσταση στόν Ἐμφύλιο πόλεμο*.

τζουμ – τριαλαρό,
μά ο λαός τούς χέζει,
Κάπα Κάπα Ήψιλον
γειά σου Κουκουέ.

«Αυτό τό τραγουδάκι σέ ρυθμό δήματος πεζοπόρου, πότε κανονικοῦ, πότε δήματος γρήγορου κι επιταχυνόμενου, συνήθως ἀργόσυρτου και κουρασμένου, συνόδευε τήν πορεία τῶν Ἐλασιτῶν και τῶν ἀμάχων πού ἔφευγαν ἀπό τήν Ἀθήνα μετά τά Δεκεμβριανά. Τό τραγουδοῦσαν καθώς περνοῦσαν ἀπό τά Δερβενοχώρια γιά τή Θήβα, τά Καμένα Βοῦρα γιά τό Γαλαξίδι, γιά τό Βόλο και ὡς τά Τρίκαλα ὅπου συγκεντρώθηκαν, καρaboτακισμένοι, οἱ πολλοί. Τό τραγουδοῦσαν κι ἀργότερα σέ συνάξεις χαρμολύπης, ὡς τά χρόνια τῆς δικτατορίας και μετά ἀπό αὐτήν, ὅταν πιά στό στόμα τῶν νεότερων τραγουδιστῶν δέν ἦταν παρά ἓνα ἀθυρόστομο σκῶμμα πού ψιλοκοροῖδευε τήν ἥρωική μεγαλοστομία τῶν ἀντάρτικῶν ἐμβατηριῶν».⁵²

Τό τραγουδάκι αὐτό δέν μοιράζεται τήν ἴδια μελωδία μέ τό *Βάρκα γιαλό*, φαίνεται ὅμως νά συγγενεῖται μ' αὐτό, σέ βαθμό πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποπτευοῦμαστε κάποια κοινή καταγωγή.

Ὅμως πρὶν τά Δεκεμβριανά, και, πολύ περισσότερο, μετά ἀπ' αὐτά, ἡ Ἀθήνα εἶναι σέ σημαντικό βαθμό μιᾶ μεγαλοῦπολη πού ξεφουσα νά συλλάβει τό ρυθμό τοῦ μοντέρνου.

Τό μοτίβο τοῦ πλήθους.

Ἡ *Μάγισσα τῆς Βαγδάτης* εἶναι τό πρῶτο τραγοῦδι τοῦ Τσιτσάνη πού ἐμπνέεται ἀπό τήν *ἐμπειρία τῆς μεγαλοῦπολης*. Γιά πρώτη, ἴσως, φορά σέ ρεμπέτικο τραγοῦδι καταγράφεται ἡ ἀπρόσωπη ματιά τοῦ πλήθους:

*Σημερώνω στῆς Ἀθήνας τά δρομάκια σάν τρελός
και μέ βλέπουν πάντα οἱ περαστικοί...*

Δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τό παλιότερο μοτίβο τοῦ μεθυσμένου πού τό πλήθος ἢ ἡ πιτσιρικαρία τόν περιγελά, ὅπως στό *Τά παιδιά τῆς γειτονιάς σου*. Ἐκεῖ τό συμβάν λαμβάνει χώρα μέσα σέ κάποια κοινότητα πού συμμετέχει, ἔστω και χλευάζοντας στήν ἄτυχη στιγμή τοῦ ἥρωα τόν ὁποῖον και ἀνά-γνωρίζει. Ἐδῶ εἴμαστε ἀντιμέτωποι μέ τήν πρώτη καταγραφή ἑνός μητροπολιτικοῦ σοκ. Οἱ ἄνθρωποι πιά κοιτοῦν χωρίς νά βλέπουν, εἶναι «περαστικοί».⁵³ Τρέχουν βιαστικοί γιά τό μεροκάματο, στριμώχονται στά λεωφορεῖα και τά τράμ, σάν πολύβουο ποτάμι ξεχύνονται στούς δρόμους, στούς ὁποῖους ὁ ἀλήτης, ὁ ζητιάνος, ὁ δυστυχῆς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπλό ντεκόρ. Εἶναι ἓνας νέος τρόπος ὄρασης –ὡς πρὸς τόν ὁποῖο τό βλέμμα τοῦ μπωντλερικοῦ πλάνητα (flâneur) ἀποτελεῖ ἀντίδοτο– χάρις τόν ὁποῖο ἀποφεύγεται ἡ ἐπώδυνη καταγραφή τῶν ἀλλεπάλληλων βίαιων σκηνῶν τῆς μεγαλοῦπολης. Εἶναι μιᾶ σύγχρονη συνθήκη ἐπιβίωσης.

...ὁ ἀλήτης, λένε, νά τος ὁ φτωχός.

Στήν πραγματικότητα δέν τό λένε. Κανείς δέν ἀσχολεῖται μαζί του.⁵⁴ Αὐτός ὅμως ντρέπεται γιά τήν πληγωμένη ἀξιοπρέπεια του και ἀκούει τίς βουβές σκέψεις τοῦ πλήθους. Ἡ φιγούρα αὐτοῦ τοῦ ἀλήτη βρίσκεται στόν ἀντίποδα τοῦ μποέμ. Σωστότερα, ἀποτελεῖ συμπλήρωμά του. Ἐχει φτιάξει κι αὐτός τό δικό του μαγικό κύκλο. Ἐπιτρέπει στά ἀδιάφορα μάτια πού τόν διαπερνοῦν νά τόν πληγῶνουν γλυκά, ὅσο ἀκριβῶς τό ἔχει ἀνάγκη, ὥστε νά κρατηθεῖ ἀπ' τήν τρέλα του και νά τονώσει τόν ἐγωισμό του.⁵⁵ Κι αὐτή ἡ τρέλα δέν μπορεῖ παρά νά ἀναφέρεται κυριολεκτικά, τῆ στιγμῆ δημιουργίας τοῦ τραγουδιοῦ, στήν πείνα κι ὄχι στήν ἀγάπη.

...τοῦ ἀλήτη θά ματώσει ἡ καρδιά.

Μπορεῖ λοιπόν και νά πρόκειται γιά τό ἴδιο πρόσωπο. Ὁ μποέμ εὐκόλα μετατρέπεται σέ μισότρελο ἀλήτη, ἀφοῦ και οἱ δύο ἀρνοῦνται πεισματικά πῶς ἔξω ἀπό τόν προσεκτικά διαφυλαγμένο θησαυρό τῆς ἐσωτερικότητας τους ὑπάρχει κάποιο σταθερό σημεῖο μέσα στό χαλασμό. Ἄλλωστε στίς συνθήκες τῆς ἔσχατης

52. Ἀπό τό δοκίμιο στό περ. *Πολίτης* τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη γιά τό Δεκέμβρη τοῦ '44 μέ τίτλο «Μᾶς πήραν τήν Ἀθήνα... Ἀπό τήν ἰδεολογία τοῦ κοσερβοκουτιοῦ στήν ἰδεολογία τοῦ προδομένου ἑλληνισμοῦ». Συμπεριλαμβάνεται στά πρακτικά τῆς ἡμερίδας πού διοργάνωσε τό περιοδικό *Δοκίμης* στό Πάντειο Πανεπιστήμιο τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1996 και κυκλοφόρησαν σέ ἐπιμέλεια τοῦ Νίκου Κοταρίδη σάν συλλογικός τόμος μέ τόν τίτλο «Τό Ἐμφύλιο Δράμα».

53. Τό πλήθος, ἡ πολυάνθρωπη μάζα τῆς «ὑπερβολικά πυκνοκατοικημένης» πόλης ἀποτελεῖ κατά τόν Β. Μπένγιαμιν τό κεντρικότερο ἴσως μοτίβο στήν ποίηση τοῦ Μπωντλαίρ. Βλ. *Ὅρισμένα μοτίβα στόν Μπωντλαίρ* στό *Walter Benjamin, Σαρλ Μπωντλαίρ: Ἐνας λυρικός στήν ἀκμή τοῦ καπιταλισμοῦ*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1994. Μπορεῖ κανείς νά παραβάλλει τούς στίχους μέ τούς ὁποῖους ἀρχινᾶ τό ποίημα *Οἱ ἐφτά γέροι ἀπό τά Ἄνθη τοῦ κακοῦ*.

Πολιτεία μυρμηγκιασμένη, πολιτεία γεμάτη ὄνειρα,
ὅπου τό φάντασμα μέρα-μεσημέρι σταματά τό διαβάτη.
(μετ. Κλεῖτος Κύρου)

54. Ἐνα ἀκόμα μάθημα μαζικῆς συμπεριφορᾶς πού πήραν στήν Κατοχή οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν ἡ ἀδιαφορία γι' αὐτόν πού δίπλα τούς σωριαζόταν ἀπ' τήν πείνα.

55. «Τό πλήθος δέν εἶναι μόνο τό πῶ πρόσφατο ἄσυλο τοῦ προγραμμαμένου, εἶναι και τό πῶ πρόσφατο ναρκωτικό τοῦ ἐγκαταλειμμένου. Ὁ πλάνης εἶναι ἔρμαιο τοῦ πλήθους. Ἐτσι μοιράζεται τήν κατάσταση τοῦ ἐμπορεύματος. Τοῦτη ἡ ἰδιορρυθμία δέν τοῦ εἶναι συνειδητή. Ὅμως αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἔχει λιγότερη ἐπίδραση πάνω του. Τόν διαπερνᾶ βυθίζοντας τόν στήν εὐδαιμονία, σάν ἓνα ναρκωτικό πού μπορεῖ νά τόν ἀποζημιώσει γιά πολλές ταπεινώσεις. Ἡ μέθη στήν ὁποῖα παραδίδεται ὁ περιπλανώμενος εἶναι ἐκείνη τοῦ ἐμπορεύματος γύρω ἀπό τό ὁποῖο μαινεται τό ρεῦμα τῶν πελατῶν». Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Τό Παρίσι στόν Μπωντλαίρ - Ὁ Πλάνης*, ὁ.π. σελ. 65.

απελπισίας ή μονομανία της εύτυχίας απέχει ελάχιστα απ' αυτήν της δυστυχίας.

Τό άλλο πρόσωπο του τραγουδιού είναι ή μάγισσα. 'Αποτελεί κι αυτή ένα μοτίβο στο έργο του Τσιτσάνη.⁵⁶ Βρισκόμαστε για άλλη μιά φορά στον παραμυθένιο κόσμο που γέννησε ή νεανική φαντασία του, τώρα όμως ο έξωτισμός της ανατολής βρίσκεται σε ένα απρόσμενο κοντράστ με τό αναδυόμενο νεωτερικό τοπίο της 'Αθήνας του '46. Πώς νά αποφύγουμε τόν πειρασμό νά συσχετίσουμε αυτή τήν τσιγγάνα απ' τή Βαγδάτη με τήν κ. Sacco, τό μέντιουμ στο *Nadja* του Μπρετόν⁵⁷ ή τή μαντάμ Σόσοστρις στο *The Waste Land* του 'Ελιοτ;⁵⁸ Μές στις στοιχειωμένες από τό μοντέρνο τρόπο ζωής πολιτείες και τά προάστια τους, ή μάγισσα βρίσκει τόν χῶρο που της ταιριάζει νά εγκατασταθεί. Για νά τήν συναντήσεις δέ χρειάζεται νά περιπλανηθείς σε αφιλόξενα δάση και στις ύγρες σπηλιές των βουνών, παρά νά κινηθείς στην ξενιτιά των λεωφόρων που λούζονται στά φῶτα των διαφημίσεων, νά ξεστρατίσεις στά λασπωμένα σκοτεινά σοκάκια, νά ανέβεις έσωτερικές σκάλες κτιρίων, νά διασχίσεις έμπορικές στοές. Αυτή ή «δεύτερη φύση»,⁵⁹ όπως εϋστοχα τή χαρακτήρισε ο Λούκατς, αποτελεί τό σκηνικό στο οποίο εξελίσσεται τό έρωτικό δράμα.

Η *Μάγισσα της Βαγδάτης*, με τόν καταπληκτικό και ανεπανάληπτο⁶⁰ τρόπο που τραγουδήθηκε από τόν Πρόδρομο Τσαουσάκη τό 1946, διαθέτει ένα μελωδικό και έρμηνευτικό κρεσέντο. Ο Τσαουσάκης περνά στις μπάσες νότες τραγουδώντας μόνος του και τελειώνει τήν φράση με τήν ψηλότερη νότα, ή οποία τονίζεται ως κορυφωση και από τό σεκόντο του Τσιτσάνη. Τό σεκόντο έτουτο προστίθεται άξαφνα στα μισά της έπίμαχης πρότασης και είναι μιά νότα όλη κι όλη, σε διάστημα μεγάλης τρίτης πάνω από τήν πρώτη φωνή. Στην κορυφωση αντιστοιχούν δυό φράσεις – μιά σε κάθε στροφή – που σ' αυτές βρίσκονται τοποθετημένα, σαν σημαδοῦρες στο πέλαγος της τσιτσανικής μελωδίας, τά σημαντικότερα μηνύματα. Η πρώτη φράση περιγράφει τό ξημέρωμα στους δρόμους της 'Αθήνας και τήν τραυματική έπαφή με τό πολυάσχολο πλήθος. Σ' αυτήν έπιχειρείται μιά ποιητική της μεγαλούπολης. Η δεύτερη κορυφωση έρχεται με τούς στίχους:

... γω δέν φταίω κι αν γεννήθηκα φτωχός μες τόν ντουλιά

κι αν θά τήν παντρέψουν μ' ένα πλούσιο...

Έχουμε εδώ, εν σπέριματι, τήν έμμεση και άφηρημένη αναφορά στην κοινωνική πραγματικότητα της εποχής που, τά επόμενα χρόνια, σχηματοποιήθηκε στην κοινωνική άδικία, παρότι είναι σαφής, δέν μονοπωλεί για πολύ τό σημείο έστίασης του νοήματος. Γρήγορα ξαναπερνά σε πρώτο έπίπεδο ή έρωτική απογοήτευση. Άλλα ή, έστω και περιορισμένη στην έρωτική διεκδίκηση, ταξική ματιά δίνει ένα νέο στίγμα και φωτίζει με διαφορετικό τρόπο τούς στίχους που προηγήθηκαν.

Η έρωτική περιπέτεια φαντάζει πλέον προσχηματική και τά μάγια της φαντασμαγορίας που άσκει τό αστικό περιβάλλον λύνονται όταν κοιτά κανείς τούς δρόμους των μεγαλουπόλεων κάτω απ' αυτό τό φωτισμό.

Ακολουθώντας τό νήμα που μόλις έντοπίσαμε, ξαναθυμόμαστε ότι ή Μάγισσα της Βαγδάτης είναι σύνθεση των τελευταίων χρόνων της Κατοχής κι αυτό που περιγράφει δέν μπορεί παρά νά έχει άμεση σχέση με τήν έμπειρία του λιμού κατά τόν χειμώνα του 1941-'42 στην πρωτεύουσα.⁶¹ Ο Τσιτσάνης διασκεύασε τό περιεχόμενο αυτής της έμπειρίας ώστε τό έργο του νά λειτουργεί και υπό τις συνθήκες της άνοικοδόμησης που όλοι ήξεραν ότι θ' ακολουθούσε. Η κοινή βάση που κάνει τή διασκευή έφικτή είναι ή άπαράλλαχτη δυνατότητα της άπόκρυψης των συναισθημάτων στην άπρόσωπη μάζα.

(συνεχίζεται)

56. Στα τραγούδια του οι μάγισσες εμφανίζονται συχνά (*Η Μάγισσα της Αραπιās κ.α.*), ένα όμως ακόμα μοτίβο που θά μπορούσαμε νά έντοπίσουμε και που εδώ πρωτοεμφανίζεται για νά έξελιχθεί άργότερα, είναι αυτό της τσιγγάνας (ή του τσιγγάνου).

57. Βλ. Άνδρέας Μπρετόν, *Νάντια*, εκδ. "Υψιλον / βιβλία", Άθήνα 1981, σελ. 73-75.

58. «*Η μαντάμ Σόσοστρις, διάσημη χαρτορίχτρα...*», βλ. T. S. Eliot, *Η ρημαγμένη γη*, σε μετάφραση Κλείτου Κύρου, εκδ. "Υψιλον / βιβλία", Άθήνα 1990, σελ. 25.

59. Με τόν όρο «δεύτερη φύση» ο Γκέοργκ Λούκατς άσκησε κριτική στην άποδοχή του κοινωνικού καθεστώτος από τήν αστική ιδεολογία σαν όντολογικά δεδομένου. Η ιδεοληψία αυτή προσδιορίζεται χρονικά σαν επακόλουθο της άποτυχίας της παρισινής επανάστασης του 1848, ή οποία σηματοδότησε κατά τόν Μαρξ τήν άνάληψη από τήν ευρωπαϊκή αστική τάξη των άντεπαναστατικών καθηκόντων της σε βάρος του προλεταριάτου. Η άποϊστοριοποιημένη άντίληψη του κόσμου, που έπιτρέπει στους αστούς νά ξεχνούν τό επαναστατικό παρελθόν της τάξης τους, οδηγεί, ταυτόχρονα και ως φιλοσοφική συνέπεια, σε μιά σύγχυση μεταξύ του «φυσικού» και του τεχνολογικά άλλοιωμένου περιβάλλοντος. Τό αστικό περιβάλλον είναι έτσι, όχι άπλά ύποκατάστατο του φυσικού, αλλά ισοδύναμο του όντολογικά.

60. Τό τραγούδι έχει γνωρίσει μιά και μόνη επανεκτέλεση – πράγμα σπάνιο για τραγούδι του Τσιτσάνη αυτής της περιόδου – από τόν Μ. Μητιά στή δεκαετία του έβδομήντα. Οποιαδήποτε σύγκριση με τήν εκτέλεση του '46, είναι άδύνατη. Οι κόσμοι απ' τούς όποιους προέρχονται οι δυό εκτελέσεις είναι έντελώς διαφορετικοί.

61. Τόν χειμώνα αυτό ο Τσιτσάνης δέν βρισκόταν στην Άθήνα, αλλά στή Θεσσαλονίκη. Άπό κει έφυγε για τή Χαλκιδική, συγκεκριμένα για τό χωριό "Άγιος Μάμας, άναζητώντας καλύτερες συνθήκες διατροφής και διαβίωσης. Βλ. Ηλίας Πετρόπουλος, *Τά ρεμπέτικα τραγούδια*, σελ. 141.

ΕΝΑΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ 100 ΕΤΩΝ

του Νίκου Κουρεμένου

Η γέννηση και η ανάπτυξη της έβδομης τέχνης συμπίπτοντας χρονικά σχεδόν με τον 20ό αιώνα έχει ταυτίσει την ιστορία και την εξέλιξη της με τις αντίστοιχες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις ίσως περισσότερο απ' τις υπόλοιπες τέχνες ένεκα μιᾶς προγραμματικής ή εκ φύσεως εγγύτητας με τον άπλο μέσο πολίτη. Ο κινηματογράφος είναι η τέχνη του άπλου κόσμου, είναι η διασκέδαση και η ψυχαγωγία του λαού σε μιᾶ στενή σχέση που δέχτηκε πολλές κριτικές και καταγγελίες όσον αφορά την ειλικρίνεια και τις φιλολαϊκές προθέσεις μιᾶς τέχνης που πίσω της βρίσκονταν αναγκαστικά φιλόδοξοι κεφαλαιοῦχοι που μάλλον λίγο είχαν να κάνουν με τή φύση και τις προθέσεις του κοινού που συνωστίζεται στις αίθουσες.

Η ύποψία για τις προθέσεις του φιλμικού περιεχομένου ή άλλιῶς αυτή η έγγενής αντίφαση τῶν πλούσιων παραγωγῶν και τῶν φτωχῶν ἀποδεκτῶν ἀποτέλεσε όλα αυτά τὰ έκατό χρόνια τήν οὐσία πολλῶν συζητήσεων διατηρώντας ένα ἄτυπο και πολλές φορές και ιδεολογικό δίπολο, αυτό του εμπορικού και ποιητικού κινηματογράφου. Για όσο καιρό ὑπῆρχε η αντίστοιχη πολιτική λιτότητα Δεξιᾶς και Ἀριστερᾶς ο κινηματογράφος συνέχιζε ν' ἀναπτύσσει τὰ δύο σκέλη του δίνοντάς μας εξαιρετικά δείγματα κι απ' τις δύο μεριές. Σήμερα ὑπό τις νέες συνθήκες τῆς παγκοσμιοποίησης και τῆς ἀναδυόμενης μεσαίας τάξης η έβδομη τέχνη φαίνεται νά επιχειρεῖ άλλον ένα έλιγμό επιβεβαιώνοντας τήν ἄρρηκτη σχέση της με τον κόσμο.

Ο κινηματογράφος ἐπανακτᾶ τό μαζικό του χαρακτήρα μέσα στη νέα αίθουσα

Στή διάρκεια του δεύτερου μισού του αιώνα η εμφάνιση τῆς τηλεόρασης ἀρχικά και του βίντεο ἀργότερα κομμάτισε τό μέχρι πρίν έναῖο κοινό. Ο κινηματογράφος χωρίς νά παύει ν' ἀφορᾶ πλατιές λαϊκές μάζες ἀρχίζει νά ὀλοκληρώνει τις ὀπτικές θεματολογίες

(γουέστερν, ἐπιστημονική φαντασία, τρόμος, μιούζικαλ, κ.α.) μετατρέποντας τό κοινό σ' ένα σύνολο φανατικῶν ὁμάδων που ἐντείνουν τή διαφοροποίηση και σε σχέση με τήν κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση καθῶς, στην Εὐρώπη τουλάχιστον, μετά τό '50 οι ἐθνικές οἰκονομίες ἀρχίζουν νά συνέρχονται ἀπό τό σόκ του πολέμου προσφέροντας πολλές εὐκαιρίες πλουτισμοῦ κι ἀνάπτυξης τῶν φιλόδοξων ἐπαγγελματιῶν. Τό φαινόμενο τῶν ἄδειων αίθουσῶν στὰ τέλη του '70 και περισσότερο στή δεκαετία του '80, ὡποσδήποτε, δέν σήμαινε τό θάνατο του κινηματογράφου ὡπως φοβόνταν τότε κάποιοι ἀπαισιόδοξοι. Ἀπλῶς τότε δέν ὑπῆρχε κάποια γενική δύναμη συνοχῆς (ίσως οὔτε καν πολιτική) που θά ἔφερε και πάλι τό λαό συγκεντρωμένο σε κάποιο χώρο.

Σήμερα και ὑπό τὰ νέα δεδομένα η φιλελεύθερη οἰκονομία προσφέρει αυτή τή δύναμη συνοχῆς, ἐνώνει τον κόσμο στον ἀνεξερεύνητο ἀκόμη, μεσαίο χώρο και φυσικά ἔτσι ἐπηρεάζεται κι ο κινηματογράφος που ἐπαναθεᾶται μαζικά. Τὰ πράγματα ὅμως δέν είναι τὰ ίδια ὡπως παλιά κι ο κινηματογράφος δέν έχει ἐπιστρέψει σ' ἐκεῖνο τό παλιό «Σινεμά ὁ Παράδεισος». Τό σημερινό κινηματογραφικό πλῆθος δέν διακρίνεται ἀπό τήν οἰκονομική του συνάφεια ὡπως κάποτε κι ὡς εκ τούτου δέν διακατέχεται ἀπό κοινές ιδεολογικές και πολιτισμικές τοποθετήσεις. Δέν είναι οι ἐργάτες ἢ οι χαμηλόμισθοι ὑπάλληλοι που ἀπολάμβαναν τον Σαρλώ ἢ τὰ γουέστερν του Φόρντ, τό πλῆθος που «κατέφευγε» στην αίθουσα καθῶς ἔξω απ' αυτή εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει τή σκληρή καθημερινότητα. Η μόνη ἐσωτερική συνάφεια του σύγχρονου κινηματογραφικοῦ πλῆθους είναι η καταναλωτική του ἐμμονή και τό σινεμά είναι μιᾶ ἀπλή ἐπιλογή (διασκέδασης) ἢ συγκέντρωση στην αίθουσα είναι η σύμπτωση τῆς ἐπιλογῆς κι ὄχι η ἐσκεμμένη ἢ και ἀναγκαστική πρόθεση ὁ ἄνθρωπος νά βρεθεῖ στην αίθουσα ἀφού παλιότερα δέν ὑπῆρχαν και πολλές φτηνές διασκεδάσεις.

Η αίθουσα ως χώρος σύμπτωσης απομένει ψυχρή, στενή και λειτουργική όπως είναι οι περισσότερες αίθουσες των σημερινών πολυκινηματογράφων. Χωρίς να έχουμε διάθεση να γίνουμε νοσταλγικοί κάνουμε αναγκαστικά τη σύγκριση με τις παλιές αίθουσες και θυμόμαστε και πάλι την ταινία του Τορνάτορε με το «Σινεμά ο Παράδεισος» στο όποιο η άκτινα προβολής έβγαινε απ' το στόμα ενός λονταριού που ζωντάνευε στα παιδικά μάτια του μικρού πρωταγωνιστή. Η σημερινή αίθουσα είναι ο τόπος προβολής και τίποτα παραπάνω καθώς είναι δύσκολο να πείσεις αυτό το κοινό να ξεχαστεί με την κινηματογραφική μαγεία. Μετά το φελλινικό «Και το πλοίο φεύγει» μ' εκείνο το τελευταίο τράβελινγκ ν' αποκαλύπτει τα όρια του ψεύτικου πλοίου-ντεκόρ, το κινηματογραφικό κοινό γνωρίζει και τυπικά τον τεχνουργηματικό χαρακτήρα του φιλμ, είναι ένα τεχνικά καταρτισμένο κοινό που δύσκολα μπορεί να μαγευτεί, ν' αποπλανηθεί, να «ξεφύγει».

Απομένει μία έντυπωσιακή είσοδος γι' αυτή την κρύα αίθουσα. Και τό λέμε αυτό γιατί πρέπει να γίνει ή σωστή επιλογή διασκέδασης ανάμεσα σε τόσες άλλες. Αυτό μάλλον δεν επιτυγχάνεται στα υπόγεια των πολυκατοικιών όπου συνήθιζαν να υπάρχουν οι αίθουσες. Αν θέλουμε ν' αναζητήσουμε κάποια δείγματα και μόνο, από την απολεσθείσα κινηματογραφική μαγεία τότε σίγουρα θά τα βρούμε στις πραγματικά έντυπωσιακές εισόδους των πολυκινηματογράφων με τις τεράστιες φιγούρες και τ' άμετρητα πολύχρωμα φώτα καθώς τό φιλμ από μόνο του δεν μπορεί πιά να παρακινήσει για τήν συγκεκριμένη επιλογή. Τό φιλμ δεν είναι ή διορία φυγής αλλά μία δίωρη χρονική διάρκεια αυστηρά περιορισμένη και σε πολλές περιπτώσεις χωρίς τό «ρήγμα» του δεκάλεπτου διαλείμματος ενώ ή απαγόρευση εισόδου μετά τήν έναρξη τής προβολής πού γίνεται στό όνομα του σεβασμού στό καλλιτεχνικό δημιούργημα ουσιαστικά συντηρεί αυτή τήν αυστηρά δομημένη σημειολογία τής διασκέδασης, καθαρή από κάθε συνωνυμία, συμψηφισμό ή συμπαράδωληση. Επιλέγουμε να πάμε ή όχι σινεμά αρχικά κι έπειτα ανατρέχουμε στους όδηγούς διασκέδασης για τήν επιλογή του φιλμ. Και πώς αλήθεια θά μπορούσε να ήταν διαφορετικά άφου αυτό τό νέο μαζικό κοινό άδυνατεί να σταθμίσει τήν ιστορία του σκηνοθέτη ή του πρωταγωνιστή τόσο γιατί σταδιακά ή παλιά φρουρά των δημιουργών παραδίδει τά σκήπτρα στους νεότερους όσο και γιατί ή ίδια ή έννοια του σινεφίλ έχει αντίστοιχα μεταποπιστεί ή διορθωθεί πάνω στα νέα δεδομένα.

Οι ταινίες του 21ου αιώνα

Όλος αυτός ό κόσμος, νεανικός στήν πλειοψηφία του, συνωστίζεται να δει μία καινούργια ταινία παρακινούμενος από τήν υπέρμετρη διαφήμιση πού ως σημειωθεί δεν βασίζεται στό κύρος κάποιου επιτυχημένου

σκηνοθέτη ή στή σκηνική βαρύτητα κάποιου βραβευμένου ήθοποιού. Τό κοινό του σινεμά δεν έχει ιστορία (ούτε καν αισθητική παράδοση) δεν έχει ζήσει μέσα στις αίθουσες· άπλως καταναλώνει μυθοπλασίες κι άναζητά συνεχώς τή νέα γεύση, τή διαφοροποίηση ως διαρκή μετασχηματισμό των ήδη γνωστών άρα κι έμπορικά αποδεκτών παραστάσεων.

Είναι πράγματι δύσκολο να γίνει ήδη από τώρα μία έστω και σχηματική σύγκριση παλαιών και νέων ταινιών. Ό κινηματογράφος προσαρμόζεται στα νέα κοινωνικά δεδομένα μέσα σ' έναν κόσμο πού μεταβάλλεται συνεχώς όχι τελεολογικά αλλά αυτόματα, μεταβάλλεται άκροπατώντας πάνω στή νεόκοπη ιστορία τής μεταβολής εν μέσω άλγορίθμων και άκατάσχετης άδρεναλίνης, κι ως εκ τούτου δεν μπορούμε άκόμη να δούμε αυτόν τό νέο κινηματογράφο στό πλαίσιο μίας σαφούς προγραμματικότητας. Αυτό όμως πού μπορούμε είναι να όριοθετήσουμε τό τέλος κάποιων παλαιών προγραμμάτων μέσα στό σωμα τής κινηματογραφικής ιστορίας πού παραδόθηκαν ως κλειστά κι άπόλύτως πρακτικά σύνολα στό μελλοντικό σινεμά.

Ένα απ' αυτά κι ίσως τό σημαντικότερο είναι ό καλλιτεχνικός - άντιεμπορικός - στρατευμένος - περιθωριακός - πρωτοποριακός κινηματογράφος ή ή λιγότερη γνωστή στήν ουσία τής πλευράς τής έβδομης τέχνης. Από τήν Ντυλάκ μέχρι τά «σκουπίδια» του Γουόρχολ και απ' τόν Άϊζενστάιν μέχρι τό «Καρκαλού» του Τορνέ έχει μεσολαθήσει ή μακρά ιστορία των πέντε προηγούμενων προσδιορισμών, μία ιστορία σχεδόν άγνωστη στό νέο κινηματογραφόφιλο κοινό. Είναι ή πορεία άναζήτησης και πειραματισμού εκείνων των δημιουργών πού νιώθοντας από νωρίς τή στενή σχέση τής φυσικής και κινηματογραφικής πραγματικότητας θέλησαν να προσδώσουν στό φιλμ μορφικά και θεματολογικά χαρακτηριστικά πού θά τό μετέτρεπαν σ' έναν απ' τούς κύριους συντελεστές στήν ανακάλυψη του νέου ή του πρωτοποριακού επ' άγαθώ άλλοτε τής κοινωνίας κι άλλοτε τής δημοκρατίας. Τό τέλος αυτού του κινηματογράφου ή αν προτιμάτε ή μετεξέλιξη του συνέβη όταν μειώθηκε ή ροπή του πολιτικού διπόλου κι ή τέχνη χάνει τήν κοινωνική τής δυναμική με τό γέραςμα του μοντερνισμού. Απομένουν έτσι μόνον εκείνες οι ξεχωριστές στιγμές πού σημάδευαν τήν έβδομη τέχνη: τά σκαλιά τής Όδησοού, τά σιωπηλά γκρό πλάνα του Μπέργμαν ή τά μακρόσυρτα πανοραμικά του Άγγελόπουλου, βιαίως αποσπασμένες από τή διαλεκτική τους συνοχή ή στήν ιστορική τους αναφορά να έχουν μετατραπεί προκρουστικά σε άυτοτελή μορφικά σχήματα έτοιμα να συνδράμουν τις νέες άπείρες των σύγχρονων σκηνοθετών.

Σ' αυτή τήν, ως τήν όνομάσουμε, κατάσταση μουσείου δεν έχει περιέλθει φυσικά μόνο ό καλλιτεχνικός κινηματογράφος αλλά και τά χαρακτηριστικά σημεία του έμπορικού: τό σηκωμένο φουστάνι τής Μονρόε, ή χιτοκοκική δολοφονία στό ντους ή τά νεορεαλιστικά κοντικά του Λεόνε, κλπ. Αν άναφέρουμε πρωτίστως

τόν «άλλο» κινηματογράφο τό κάνουμε θέλοντας νά τονίσουμε τήν αντίθεση τής σημερινής άφωνης αισθητικότητας (τό μουσειακό έκθεμα) καθώς μένει άπογυμνωμένη από κάθε στέρεη πρόθεση πέρα από τή διασκέδαση στό τέλος μιās κινηματογραφικής ιστορίας έκατό χρόνων γεμάτη πειραματισμούς και κατακτήσεις.

Δέν πρόκειται γιά μιιά επαναγραφή πάνω στό παλιό φιλικό σωμα, όπως θέλει ο Τζέιμσον στά φίλμ νοσταλγίας, πού λειτουργούν ως άντικατοπτρισμός μιās έν τέλει άπρόσιτης ιστορικότητας. Τά πράγματα είναι μάλλον πιό άπλά και σύντομα όπως και τά περισσότερα σύγχρονα διαχειριστικά μοντέλα. Είναι τά ίδια τά φίλμ νεκραναστημένα, ψυχρά, άσκοπα σάν τή μαγκιά του Ράστν Τζέιμς στον «Αταίριαστο» του Κόπολα. Βέβαια από τότε πού έγραφε ο Τζέιμσον γιά τό μεταμοντέρνο μέχρι σήμερα έχουν περάσει αρκετά χρόνια ώστε νά ξεκαθαρίσει περισσότερο αυτός ο κρυογονικός κινηματογράφος, έμπεριέχοντας ήδη στην σύντομη ιστορία του ένδεικτικά παραδείγματα σάν τό «Τιτανικό» του Κάμερον ή τόν «Δράκουλα» του Κόπολα. Γιά τήν πρώτη είναι χαρακτηριστικό όσο κι έντυπωσιακό τό άκομφο συντάγισμα ρομαντικού μελό και ταινίας καταστροφής, ένα βραύγδουπο κατασκευάσμα πού πραγματικά συγκλόνισε τόν κόσμο άν και στό τέλος κομματιάζεται στά δύο μόνο τό πλοίο κι όχι κι αυτή ή παράξενη μυθοπλαστική σύζευξη. Υπάρχουν άραγε μέσα στις σεκάνς τής πιό έμπορικής ταινίας όλων των εποχών σημάδια επανεγγραφής ή επανάληψης; Τό ερώτημα αυτό ισχύει και γιά τόν «Δράκουλα» του Κόπολα. Από τόν Άμερικανό σκηνοθέτη περιμέναμε όπως οπωδήποτε κάτι καλύτερο ειδικά όταν έχει δείξει (μέ τήν παλιότερη ταινία του, τόν «Αταίριαστο») ότι μπορεί νά καταγράψει τήν ιστορία του κινηματογράφου, τήν ιστορία των μυθοπλασιών οριοθετώντας τό τέλος τους μακριά από σπαραξικάρδια μελό ή στείρες επαναλήψεις. Αντιθέτως ο «Δράκουλας» μένει πιστός τόσο στό κείμενο του Στόουκερ όσο και στην παράδοση τής Χάμμερ και μάλιστα σ' αυτή τήν πιστότητα βάσισε και μεγάλο μέρος τής διαφημιστικής του καμπάνιας. Τό αποτέλεσμα ήταν μιιά έγχρωμη επανάληψη/παραχάραξη του πρωτότυπου πού θά συνεχίσει ν' αναζητεί τό σκοπό/θάνατό του, καταδικασμένο από τήν άτολμία του σκηνοθέτη ή τήν τολμηρότητα των παραγωγών του.

Αυτές είναι οι ταινίες του επόμενου αιώνα. Είναι οι ταινίες τής ιστορίας του κινηματογράφου σ' ένα μακρόσυρτο επιθανάτιο φλάς μπάκ μιās τέχνης πού γρήγορα ολοκλήρωσε τή σημειολογική της δυναμική ακολουθώντας πάντα τόν κόσμο κι αλλάζοντας μαζί μ' αυτόν. Ασφαλώς δέν πρόκειται νά τελειώσει ποτέ τό σινεμά κι ούτε νά εκπέσει σέ μιιά αυτοπεριοριστική κατάσταση όπως έγινε μέ τήν ποίηση ή τή ζωγραφική. Ο κινηματογράφος είναι ή άλλη πραγματικότητα πού συνεχώς επανακαθορίζεται από τήν κοινωνική προβληματική. Αν θέλουμε νά δώσουμε ένα σχόλιο γιά τό σύγχρονο κινηματογράφο χωρίς νά πέφτουμε στην πα-

γίδα των κοινούτων συγκρίσεων μέ τά παλιά θά πρέπει πρώτα νά δούμε τήν ύφή αυτής τής άλλης πραγματικότητας πού ζητάει σήμερα ο κόσμος. Παράλληλα θά πρέπει νά σταθούμε προσεχτικότερα στό ρόλο πού διαδραματίζουν τά θεμέλια του κινηματογράφου, όπως αυτά διαμορφώθηκαν απ' τους μεγάλους σκηνοθέτες του παρελθόντος.

Ξεκινώντας απ' τά δεύτερα κι έχοντας κατά νου τίς σύγχρονες ταινίες πού βρίθουν ολοφάνερων δανειών παρασυρόμαστε απ' τήν ύποψία αυτού πού παραπάνω ίσως ν' ακούστηκε ως άπόλυτα τελεσίδικο. Έξακολουθεί σήμερα νά υπάρχει στό σινεμά κάποια σημειολογική δυναμική τόσο μυθοπλαστικά όσο και εικονοκλαστικά; Φαίνεται πραγματικά περίεργο αλλά στον κινηματογράφο τά θεμέλια (άν ως τέτοια ορίσουμε γιά τήν μέν μυθοπλασία τά διάφορα είδη γουέστερν, επιστημονική φαντασία, τρόμος κ.α. γιά δέ τή μορφική απόδοση τόν έξπρεσιονισμό, τόν ρεαλισμό, τόν νεορεαλισμό, τό φρί μούδι κ.α.) δέν ορίζουν τό έφαλτήριο κάποιας άρνησης και παραπέρα αναζήτησης του καινούργιου. Αντίθετα ή σκιά τους βαρύνει άδυσώπητα πάνω στις νέες δημιουργίες. Και πώς άλήθεια θά μπορούσε νά ήταν διαφορετικά όταν τόσο μυθοπλαστικά έχουμε ολοκληρώσει τή θεματογραφία (και τήν πακετάραμε στά ράφια των βίντεο κλάμπ) όσο και μορφικά/στυλιστικά επαναλαμβάνουμε τίς ίδιες όπτικές στό νέο μαζικό κοινό πού λίγο έχει νά κάνει μέ τήν άρνηση και τήν αντίδραση, μέσα στις νέες αίθουσες πού λίγο έχουν νά κάνουν μέ τή φυγή. Ποιά ή κοινωνική ανάγκη νά ξαναγίνει ο «Ανδalousιανός σκύλος» και ποιός άραγε θά γελάσει μέ τ' άστεία του θλιμμένου Μπάστερ Κήτον;

Η άλλη πραγματικότητα του σημερινού κινηματογράφου και γενικότερα των τεχνικών θεαμάτων δέν συνιστά τήν άπόληξη, τόν ορίζοντα τής φυγής. Μέ μιιά τρομερή αυταρέσκεια δηλώνεται ως Virtual Reality ξεκαθαρίζοντας δηλαδή απ' τήν αρχή τό τεχνικό, τό ψεύτικο, τή συμφωνία μέ τή δίωρη διασκέδαση. Αυτό πού παλιότερα δέν τολμούσαμε νά τό παραδεχτούμε μόνο και μόνο γιατί καθόριζε τήν προσωπική μας φυγή και τήν έλπίδα τής άλλαγής σέ μιιά σιωπηλή συμφωνία μέσα στην αίθουσα σήμερα δηλώνεται εύθαρσώς σ' ένα παρεξηγημένο πλαίσιο μιās εκφυλισμένης ωριμότητας. Έτσι αλλάζουν κι οι απαιτήσεις. Στις πιό μοντέρνες σύγχρονες ταινίες όπως τό «Μάτριξ» ή ο «Ποντικομικρούλης» τό στοίχημα παίζεται μεταξύ του πραγματικού και του ψεύτικου. Κι άν θεωρήσουμε ότι οι ύπολογιστές ορίζουν τό σημείο μέσα απ' τό όποιο προχωρά τό σινεμά θά τολμούσαμε νά εκτιμήσουμε ότι ή εξέλιξη σ' αυτό τό χώρο θά άφορά τήν έγγύτητα του ψευδούς προς τό άληθές, γι' αυτό και δέ θά υπάρχει ασφαλώς λόγος νά ξεφύγουμε, ν' άρνηθούμε τά θεμέλια αλλά νά τά ξαναποδώσουμε μέ μεγαλύτερες λεπτομέρειες όπως ο «Τιτανικός» του Κάμερον πού ξαναφτιάχτηκε μόνο και μόνο γιά νά πυκνώσει τίς εικόνες τής τελικής καταστροφής του πλοίου.

Όπως και νάχει ο κόσμος επιστρέφει στο σινεμά και ασφαλώς ευχαρισιέται με τις σύγχρονες ταινίες. Κάποιοι από μᾶς πού μεγαλώσαμε με άλλες διαφορετικές εικόνες θά πρέπει νά ψάξουμε περισσότερο γιά νά έντοπίσουμε τήν «καλή» ταινία παρόλο πού ἀναγκαστικά θά ὀδηγηθοῦμε κι ἐμεῖς στόν χρονικό περιορισμό τῶν δύο ὥρῶν καθώς μετά τό FIN κυριολεκτικά δέν συνεχίζεται τίποτε μέ τή θεωρία καί τήν κριτική νά ἔχουν θαφτεῖ κάτω ἀπ' τίς ἔγχρωμες ἰλουστρασιόν φωτογραφίες τῶν σύγχρονων κινηματογραφικῶν περιοδικῶν. Ὁ κινηματογράφος φτιάχεται ἀπ' τόν κό-

σμο γιά τόν κόσμο, ὀρίζεται στή μαζικότητα τῆς θέας τῆς του, μακριά ἀπό ἐλιτίστικες, δυσπρόσιτες καί πλέον παλιομοδίτικες τεχνικές καί τακτικές. Στό βαθμό πού ἡ διαφορετικότητα δέν συνωνυμεῖ μέ τήν ἀντίδραση ἢ τήν ἀρνηση ἀλλά μέ τήν ἐλευθερία τῆς ἐπιλογῆς πού χωνεύει τά πάντα πρός κορεσμό τῶν διαρκῶς ἀκόρεστων καταναλωτῶν, ὁ κινηματογράφος πλαισιώνει τό ρόλο καί τήν ἀξία του μέ γαστρομαργικές ἐννοιες διόλου εὐκαταφρόνητες καθώς αὐτή ἡ ἐντυπωσιακή καρμπονάρα διεκδικεῖ τό δικαίωμα ὑπαρξῆς πέρα ἀπ' τό φασισμό τῶν θερμίδων.

ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΥΡΟΥΔΗΣΟί κουρτίνες του Γκαριμπάλντι
Νεφέλη, Αθήνα 2000, σ. 160

Ένα μινιμαλιστικό παλίμψηστο συνθέτουν τά εν σειρά αφηγηματικά κείμενα του Μαυρουδή, ανακαλώντας συχνά την αισθητική της ταπετσαρίας μικροαστικού διαμερίσματος. Όλα είναι συγκρατημένα και ελεγχόμενα, άεικίνητα και έπαναλαμβανόμενα: οι παιδικές αναμνήσεις και οι μεταπολεμικές δεκαετίες, ή ματιά του περιηγητή και ή εισβολή των ιστορικών γεγονότων, ή θυμοσοφία του λογίου και οι φιλολογικές παρεκβάσεις του λογοτέχνη. Ο συγγραφέας δέν καταφεύγει στον ύπαινιγμό, δέν δραματοποιεί την άποσπασματικότητα, αλλά συνεχώς άποφορτίζει τή γραφή του, δημιουργώντας μιά συνεχή και άπρόσκοπτη ροή έντυπώσεων, αισθημάτων, στιγμών και εικόνων, μιά άνεπαίσθητη κίνηση πού συνέχει τό τοπίο. Τά πάντα είναι ροή, αν είναι μόνο ο χρόνος πού μās ενδιαφέρει πλέον, δηλαδή ή σχέση μας μαζί του, ή άναμφισβήτητη έξουσία του, τό δέος πού μās προκαλεί, τώρα πού βαραίνει πάνω μας ή «άναπόφευκτη γνώση».

**ΝΟΤΗΣ ΑΝΑΝΙΑΔΗΣ
ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΖΟΥΠΗΣ**

(έπιμέλεια)

Έκει γύρω στά σαράντα
Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 248

Δεκαεπτά κείμενα-καταθέσεις για τή Μεταπολίτευση και για τά μέλλοντα νά συμβούν, ύπογραφομένα από ισάριθμους περίπου σαραντάρηδες κατά τήν ήλικία και σχεδόν όλους δημοσιογράφους και πολιτικό προσωπικό κατά τό επάγγελμα. Κείμενα πού επωμίζονται, οικειοθελώς και εν αίθρια, τήν επείχιρηση άνάσυρσης του ιδιαίτερου «άρώματος» τής έποχής τής νεότητας, τήν τοποθέτηση τής τελευταίας εικοσιπενταετίας στην Ιστορία μέ βάση τίς τρέχουσες θεβαιότητες, τήν προβολή στό μέλλον όσων πιστεύει ο καθένας ότι κομίζει ως προσωπική και συλλογική διαδρομή. Κείμενα κακογραμμένα (μόνο ένα - δύο διασώζονται) πλημμυρισμένα από «βελτιωμένα» κλισέ τής κομματικής άργκό, άντιπροσωπευτικά δείγματα τής βερμπαλιστικής και βαθιά άπολιτικής πολιτιολογούσας ρητορικής, ή τής συμπληρωματικής τής «άντιπολιτικής» και ποιητικοφανής άλεξίας. Είναι βέβαια και ή περίσταση πού άπαιτεί κάτι «διαφορετικό», αν είναι δυνατόν μάλιστα δοκιμακό και στοχαστικό, πού άναγκάζει τούς δεκαεπτά κειμενογράφους νά καταφεύγουν σε ύπερβολές,

όπως ο όρισμός τής πολιτικής μέ μιά φράση: είναι σάν τό ποδήλατο...

Δηλαδή, έπειδή οι άνερχόμενοι πολιτικοί άστέρες χρειάζονται όπωσδήποτε κάποιο «ραντεβού μέ τήν ιστορία», οι δημοσιογράφοι συνεχώς διευρυνόμενη θεματολογία, οι έπίδοχοι συγγραφείς προαναγγελία τής πρόθεσης τους νά συγγράψουν, οι δέ εκδότες βιβλία, προέκλυσε ο παρών τόμος, πού ύποδύεται τήν πρώτη συγκροτημένη και άντιπροσωπευτική εμφάνιση στό κοινωνικοπολιτικό προσκήνιο τής «γενιάς τής Μεταπολίτευσης». Δυστυχώς όμως έχουν πρό πολλού παρελθει τά χρόνια τής άθωότητας, μέ άποτέλεσμα, παρά τίς προθέσεις και τίς προσπάθειες, ή νομιμοποίηση του σχεδίου νά μήν παραπέμπεται, μέ εκείνη τή γοητευτική μεταπολιτευτική άφέλεια, στους νόμους τής κοινωνίας και τής ζωής πού θά «άποδείξουν» τό όρθόν του όλου έγχειρήματος, αλλά νά ανακαλεί εύθέως τήν άνδρεοπαπανδρείκη άμετροέπεια, εκείνο τό γενικευμένο «γιατί όχι;». Από αυτή τήν άποψη, όντως ο τόμος προσφέρει ένα κάποιο δείγμα τής περιόδου, αλλά τόσο κακό και κακέκτυπο, πού δέν άντέχει σε καμιά κριτική.

Συνεχώς θυμίζει τόν αντίστοιχο τόμο τής γενιάς του Πολυτεχνείου, μέ τή διαφορά πώς εκεί ύπήρχε ένα σημαντικό και συγκεκριμένο γεγονός, μιά καμπή, πού οι έρωτώμενοι εκπρόσωποι έκαλούντο νά άπολογίσουν «εκ των ύστερων». Βεβαίως και παρομοίως προέκλυσαν άνούσια κείμενα, χωρίς κανένα ιστορικό ή άλλο ενδιαφέρον, μιά ακόμα πολύχρωμη πασαρέλα για τά κάποτε «τρομερά παιδιά» πού εν τώ μεταξύ συστηματικά περιέφεραν και εκποίησαν τή συμμετοχή τους.

Έξαιρέσεις ύπάρχουν και στους δύο τόμους, μόνο πού δέν άντέχουν νά σηκώσουν τό ρόλο του άλλου και παραμένουν παραφωνίες πού παράγουν μόνο άμηχανία. Όσα περισσεύουν και επιβιώνουν από τήν εξέγερση του Πολυτεχνείου και τήν άργόσυρη Μεταπολίτευση, σίγουρα δέν μπορούν νά καταγραφούν μέ παρόμοιες άπόπειρες. Η στιγμή και ή περίοδος αποτελούν πρόκληση για συστηματικές εργασίες, μελετητών, λογοτεχνών ή άλλων ειδικοτήτων, εργασίες όχι κατ' άνάγκη έπιστημονικοφανείς και έπιδοτούμενες, ούτε όμως και τόσο προφανείς και ρηχές στίς στοχεύσεις τους, όπως ή προκείμενη.

Υ.Γ. Γύρω στά 10 δίσ δραχμές είναι τό έλλείπον ποσόν, για τό όποιο διώνονται σε βαθμό κακουργήματος δύο πρώην Γενικοί Γραμματείς Νέας Γενιάς (οι έφημερίδες, 1/9/2000). Ο ένας τους μάλιστα, μέχρι πρότινος σε αυτή τή θέση, συμμετέχει στον τόμο μέ ένα βαθυστόχαστο κείμενο περί στόχων και καθηκόντων στον καινούργιο αιώνα, ενώ, όπως σημειώνεται στον πρόλογο, παρείχε και τήν «πολύμορφη στήριξη του» στην έκδοση. Φυσικά ή εύθύνη (αν ύπάρχει) ποτέ δέν μπορεί νά είναι συλλογική.

Κώστας Βούλαρης